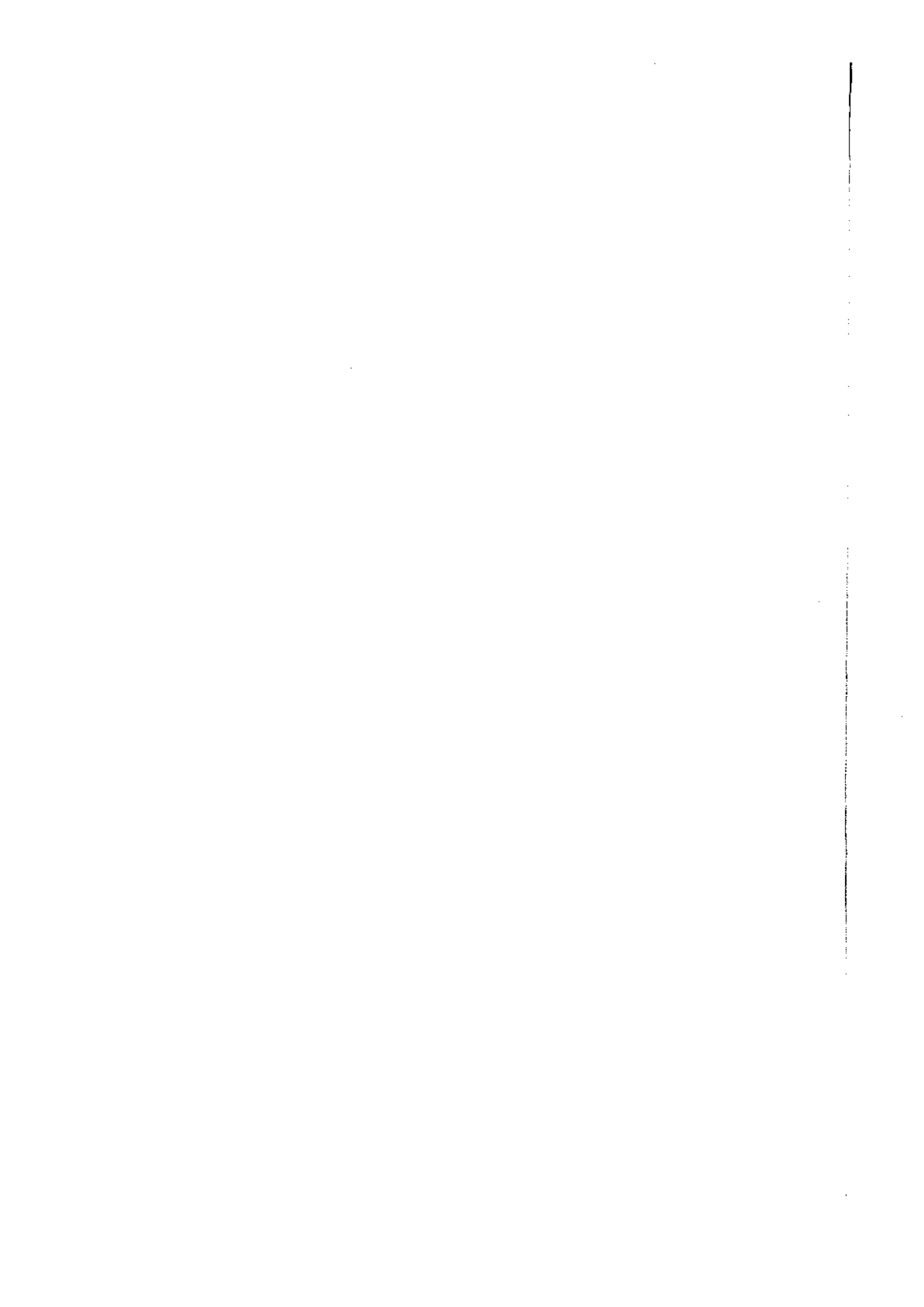

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

ЧАЧАК 1977.

НАРОДНИ МУЗЕЈ БАКУ

R E C U E I L
DES TRAVAUX DU MUZEE NATIONAL

VIII

Č A Č A K
1977.

ЗБОРНИК
РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

VIII

ЧАЧАК
1977.

ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ

VIII

Редакциони одбор
РАДОМИР СТАНИЋ, МИЛЕНА ИКОДИНОВИЋ и МИЛОВАН ВУЛОВИЋ

Одговорни уредник
МИЛОВАН ВУЛОВИЋ

Технички уредник
ЗОРАН МАКСИМОВИЋ

Насловна страна
арх. СЛОБОДАН ЂОРЂЕВИЋ

Лектор
РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

Коректор
НАДА МАКСИМОВИЋ

Превод на француски
ЗОРИЦА ХАЦИ ВИДОЈКОВИЋ

Издавач Народни музеј — Чачак
Штампа „Литопапир“ — Чачак

ДР МИЛИВОЈЕ УРОШЕВИЋ

ГЛОБЕ У МИЛОШЕВО ДОБА У РУДНИЧКО-ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ

Брат књаза Милоша Обреновића, Јован, постао је одмах после другог српског устанка кнез рудничке нахије са седиштем у Брусници, али су убрзо, већ 1820. године, под његову власт стављене и пожешка и ужичка нахија, па је за седиште узео Чачак. Почетком 1834. године књаз Милош је поделио земљу на сердарства, чија су седишта били Чачак, Јагодина, Шабац и Неготин. Јован је постављен за великог сердара рашког сердарства у које су спадала „окружија“ чачанско, рудничко, ужичко и старовлашко. Но, већ 1835. године Јованова титула је „воени командант моравоподрински дивизиони генерал“.¹ Милош је тада поделио Србију на четири војне области.

Милош Обреновић и његова браћа Јеврем и Јован приграбили су најбоља турска имања и развили читав систем глоба народа. После устанка остали су турски спахилуци и у овим крајевима. Али, турске спахије биле су у рђавом положају иако је Милош водио рачуна да им се дају дажбине. О тешкоћама турских спахија у овом крају сведочи низ докумената. Књаз Милош пише писмо 17. фебруара 1824. године кнезу моравско-рудничке кнежине да се спахијама обезбеди купљење дажбина. Спахије су му се жалиле на Мрчајевчане. Кнез му одговара да таквих жалби у кнежини уопште нема.²

Исте године жали се Милошу спахија Карановца како сељаци неће ни да га гледају кад дође у село, него чине „измет“ кмету Глиши, а он сам мора да иде по селу... „кад буде Ђурђевдан те време дође за десетак да тучем ја дођем у село па се скинем од коња код салаш па седе до месец дана не ктеше ми жито тући нити ми кои донесе сена нити ручак ни вечеру а ја код толико село купи два пласта сена за 9 гроша те сам коња ранио, лебац и смок из Карановац све за паре купио сам докле сам седео те неки дан коња узјашем те по селу зовнем а они нећеју доћи а један дан дођоше 25 људи те ми шест товара отукоше а кусур плати те ми отукоше пак ја онда реко им да ћу на другу годину десетак учињати и одвоити нећу нека сваки свој десетак отуче и донесе а онда Ђорђе Котур рече мој к... да ћу турати твој десетак у мој салаш а ја онда (узнем) да ћу да га ударим када ми к... приказа а он онда пред свима кметовима ми рече немо зашто ћу те богме сад са ову секиру ударити као крма.“³

Исте године Мемеш-ага захваљује Милошу „од неба до земље“ што му је омогућио да покупи десетак.⁴

Поред спахијских дажбина, народ је плаћао харач и порез. Као харачлија за рудничку нахију у 1821. години помиње се Илија Поповић из Прељине, учесник у устанку. Коџабаша Радоје из села Мојсиња одређен је за харачлију у пожешкој нахији у 1822. години. У рудничкој нахији остављено је Јовану Обреновићу да одреди харачлију за 1822. годину, а 1823. године у овој нахији купе харач Коста Кутловац и Бешлија с Денчом писаром.⁵

Јоксим Милосављевић пише из Бруснице књазу Милошу 1824. године да су сазвали кметове и разрезали порез по 20 гроша и десет пара на главу. Тих десет пара потребно је, објашњава Милосављевић, за муселима и за бакшиш татарима. Спасоју из Катрге (Спасоје Нектаријевић, учесник у устанку) дао је тефтере и два момка да купи порез по кнежини моравској.⁶

Од пореза је могао ослобађати, потпуно или делимично, само књаз Милош. По свему изгледа да је он био присвојио и воденице на речици Бањи у Горњој и Доњој Трпчи, па је најмљивао сиромашне људе да му их чувају. Јоксим Милосављевић моли књазу Милошу да ослободи пореза воденичара Петра Јовановића из Горње Трпче, јер нема никаквог имања.⁷

Поред пореза, морало се плаћати још „по три гроша арача и две паре исписне на сваку главу мушку од седмогодишњег детета до старца од осамдесет година“, према упутству књазу Милошу од 25.

маја 1829. године.⁸ Међутим, према „тевтеру арачком“ из 1832. године, харач је нешто смањен у селима моравске капетаније. Тако је, на пример, у селу Вујетинцима било 25 кућа са 25 харачких глава са харачем од 65 гроша. Село Остра имало је 63 куће са 83 харачке главе и харачем од 182 гроша. У Мојсињу су биле 62 куће са 65 харачких глава које су плаћале 155 гроша харача. У Станчићима је било 36 „димова“ са 40 харачких глава задужених за 76 гроша харача. Горња Трепча имала је 22 дома са 22 харачке главе и харачем од 55 гроша, а Доња Трепча располагала је са 41 кућом, 44 харачке главе и харачем од 110 гроша.⁹

Поред давања харача и пореза, становништво је било обавезно да кулучи Милошу и Јовану, али и свима чиновницима. Тако је 19. августа 1819. године наређено рудничкој нахији да пошаље у Београд 345 људи „за копати ендек београдски и пред њима један главни кнез ради надзора и да понесу хране за осам дана.“¹⁰

Почетком сваке године нахијски суд одређивао је врсту кулука и број кулучара за поједина села. Заједно са кметовима суд је разрешивао кулук за поједине чиновнике, што је зависило од величине зиратног земљишта којим чиновник располаже. Разрезани кулук по нахијама одобравао је Велики народни суд у Крагујевцу. По списку приложеном уз писмо рудничког нахијског суда Великом народном суду од 9. септембра 1831. године, из рудничке нахије је одређено 7.929 кулучара. У капетанији моравској, у којој је било 33 села са 2.492 пореска лица, одређен је 2.531 кулучки дан. Од нахијског броја кулучара употребљено је на обрађивање земљишта и баштине:

1. капетана качерског Марка Ракића 530 кулучких дана,
2. капетана црногорског Атанаска Михаиловића 644 дана,
3. капетана моравског Илије Поповића 842 дана,
4. члана суда Вукосава 105 дана,
5. свештеника 371 дан,
6. кметова 1.213 дана,
7. коџабаша¹¹ Карадага моравског 342 дана,
8. калуђера 382 дана, и
9. кметова Карадага моравског 162 дана.¹²

Јоксим Милосављевић, кнез рудничке нахије, јавља књазу Милошу да му шаље у Крагујевац 100 косача са „заиром“.¹³ Исто тако, у јуну 1827. године Милош тражи од брата Јована да му пошаље „из нахије рудничке 100 косача с косама и вилама“.¹⁴ Из Пожареваца, 31. марта 1832. године, Милош обавештава брата Јована да намерава „наградити велике касарне и шпитаљ за војнике“ у Крагу-

јевцу, па му треба „знатно количество јапије“. Стога му препоручује да се одмах у капетанији Сима Аџемовића (моравска капетанија) „одсече 500 греда дужине од 8 до 12 аршина и према томе нужно число дирека, мертека и баскија. По одсечењу дајте ји у Крагујевац, гди ће ји Сима Папштрамац на препис примити. Како ће сада наступити, гди људи наши четвртком и петком а и целе недеље неће радити за себе, то ће моћи у исто време речену јапију и одсећи и у Крагујевац снети“.¹⁵

У јуну 1836. године јавља из Крагујевца Арса Андрејевић Јовану Обреновићу у Чачку да је време да се косе „ливаде господарске“. Тражи да из његове „војене команде“ пошаље сто педесет добрих косача. Препоручује му да тада не оптерећује моравску капетанију — „за сад нека заостане, па ће доцније сено свлачити“.¹⁶

Симо Аџемовић, „мајор среза моравско-рудничког“, јавља Јовану Обреновићу 16. јуна 1836. године да ће одмах послати у Брусницу креч и осталу потребну грађу: „Јављам Вашему Милостивоме Сијателству да се јуче у Брусници тревно Вукман (Петровић), кмет из Горње Трпче, коме је капетан Петроније (Андрејевић) усмено казао да он дође мене гдје гођ у срезу нађе и каже ми усмено да час прие креч и осечене греде наредим кући у Брусницу, гди се скоро надају мајсторима пак ће Јапија онога часа требати, при том наредио сам сутра тј. 17. о. м. да се носи креч и греде, но има осечени 120 греда за кое молимо ваше Милостиво Сијателство да нас саветујете оћемо ли ове осечене греде у Брусницу отерати или колико ће ваша милост нама заповедати известите нас.“¹⁷

Сељаци су били приморани да купе шишарку која је служила за штављење коже у Крагујевцу, где је постојала „фабрика од ђонова“. „Суд народни србски“ пише из Крагујевца 22. августа 1834. године Јовану Обреновићу да на подручју његовог „сердарства“ нареди купљење шишарке.

Овај намет узео је широке размере по моравској капетанији. Села су била дужна да направе кошеве у којима је стајала шишарка док се не отпреми у Крагујевац. О великим количинама шишарке по селима говори и писмо Јовану Обреновићу старешине моравско-рудничког среза мајора Симеуна Аџемовића од 28. новембра 1836. године:

„По учињеном ми Височајшем Предписанију од 2. т. м. № 604 Вашег милостивог Сијателства, за поправљање кошева у срезу нашем кои се налазе под шишарком Правителственом то сам све речене кошеве видео и поправио и добро изпокривао и уредио;

друго благодаримо Богу све је здраво и добро по срезу моравско-рудничком.“¹⁸

Само у селу Станчићима било је у беглучком салашу 5.857 ока шишарке.¹⁹

Обреновићи су присвајали најбоља турска имања. Турци су били приморани да их продају зато што им није било осигурано купљење спахијских дажбина. Обреновићи су преко својих капетана стављали сељацима до знања да не купују она имања за која су они заинтересовани. Стога су их и узимали од Турака у бесцење. Тако Милован Недељковић, старешина среза драгачевског, 7. маја 1835. године јавља следеће Јовану Обреновићу:

„Груица Јанковић кмет села Котраже данас овде показао ми је, да пре три дана син Турчина Касулића из Ужица у Котражу доходио, с намеренијем продати овде находећи се воћњак што га је отац његов Касулић посадио. Но знајући преко мене житељи котрашки да је ваше Сијателство исти воћњак у намерениу купити нико се усудио ние о томе проговорити; Турчин нема никакве процене свое, оставља за 20 дана термина каће му најбоља муштерија изићи, и у Ужицу оде! О чему ви покорњејше Вашему Сијателству јављам.“²⁰

Јован Обреновић гаји стоку у Драгачеву и има велики број торова и бачија. Наређује старешини среза да му загради забране код Дубца, да поправи торове и колебе. Старешина среза Милован Недељковић јавља му 2. маја 1835. године да је „учинио наредбу“ и да је све поправљено „снадзиравањем кмета Богића“.²¹

Исте године Јован Обреновић замера „исправнику окружија ужичког“ Миљцу Трифуновићу што није испунио његову препоруку да за његов рачун откупи једно турско имање: „... писмом овим препоручујем вам, а мислим да сам вам јоште једанпут писмено или усмено препоручивао, да ми гледате на рачун мој купити онај воћњак и ливаду у Грабу, што су под беглуком стајали па и о том ништа не јављате. Зато повторително препоручуем да се постарате то купити.“²²

И Милош и Јован Обреновић развили су широко систем пљачке путем поклона. Овако је поступало и чиновништво. Поред кулука, сељаци су давали „прилоге“ о празницима или поводом неког догађаја у породици, као што су женидба, удадба, рођење или крштење детета, итд. Капетан Милован Недељковић, старешина драгачевског среза, шаље Јовану Обреновићу „на дар“ три овна и осамдесет ока вина поводом Јовановог ступања у нови брак 1835. године. „Надам се — пише капетан — да ће у идућу недељу и гди кои кмет из ове капетаније по могућству своем прилогца принети.“²³

Милош Обреновић је 1835. године боравио у Цариграду. О свом боравку извештава опширно у неколико писама свога брата Јована о готово свима појединостима. Посебно му описује аудијенцију код султана. Шаље му дословно своју беседу приликом аудијенције, коју је Аврам Петронијевић преводио на грчки, а Николаки Аристарки „при овој аудијенцији церемони мајстор толковао је његовом Величанству на турски“.²⁴ Ова је аудијенција била 16. августа (по старом календару), „првиј дан по Госпођудну“. Ово Милошево писмо, у коме су наведени и сви чланови депутације, достављено је свима чиновницима. По Милошевом повратку Јован је добио од султана високо одликовање, а Милош му је поклатио сребрну сабљу.²⁵ Исте године добија титулу „воени командант моравско-подрински дивизионни генерал Јован Т. Обреновић“.²⁶ Пошто се Милош вратио из Цариграда, Јован шаље писмо сваком „окружију“ на његовом војном подручју да кметови и чиновници одлазе у Крагујевац да честитају књазу Милошу на успешно обављеном послу у Цариграду и да му носе поклоне пошто је на путу много потрошио „за целог нашег рода србског срећу“. Исправник „окружија“ крушевачког Вучко Мутавцић обавештава „Његово Сијателство Милостивог господара дивизионог генерала и военог команданта моравско-подринског“ Јована Обреновића шта је све учинио:

„На писмо вашег Сијателства Милостивог Господара од 10. т. м. № 750 у смотрењу тога да би један члан исправничества овдашњег са 20 кметова окружија нашег у Крагујевац ишао, и како Светли skut његове светлости целивати и добродошлицу му честитати, тако и да би по могућству кметови по једног доброг овна, а чиновници по једног вола на дар принели, знајући да је Његова Светлост наш милостивејши Господар и Књаз, идући за целог нашег рода Србског срећу у Цариград и у повратку своме у отечество, много трошка учинио; понизно одговорити имамо: да смо ми чиновници осим она два у Крагујевцу купити вола јоште четири вола купили и данас послали заједно са два члена и једним писаром, а тако и 16 кметова од ове капетаније са 137 овнова, тј. капетанија бугаро-моравска дала је 37, крушевачка 46, жупска 43, трстеничка 11 овнова. Капетан Прибаковић јоште није стигао са овнови и кметови. Чаршија крушевачка послала је једног коња са своја три кмета.“²⁷

Ово писмо крушевачког „окружија“, које је било у Јовановом војном подручју, карактеристично је и за остале крајеве под његовом командом. Чиновници и кметови „исправничества рудничко-чанског“ послали су „светлом“ књазу на дар овом приликом: Мило-

сав Перуничкић, исправник, једног вола; Милосав Тошић, члан, једног вола; Коста Антоновић, секретар, једног овна; Васа Симић, секретар „војне команде“, једног овна; „общество“ Чачка једног коња, „подполковник“ Петар Лазаревић два вола, „общество“ вароши Карановца четири вола, кметови среза моравско-трнавског тридесет овнова, Симо Аџемовић, мајор, једног вола; кметови среза моравско-рудничког двадесет осам овнова, Милован Недељковић, капетан драгачевски, једног вола; Максим Јанковић из Зеока једног вола, кметови среза драгачевског тридесет седам овнова; Јанко Молер, прота драгачевски, једног овна; Илија Поповић, парох котрашки, једног овна; Максим Нешковић, парох лопашки, једног овна; Петроније Андрејевић, капетан среза црногорског, једног вола; Танаско Мијаиловић из Бершића једног овна, Милинко Григоријевић, писар среза црногорског, једног овна; кметови среза црногорског четрдесет два овна; Марко Ракић, капетан среза качерског, једног вола; кметови среза качерског тридесет пет овнова, кметови среза подибарског тридесет два овна. Укупан поклон састојао се од једног коња, 15 волова и 211 овнова.²⁸

Милошева ћерка Петрија венчала се 25. маја 1824. године са Тодором Бајићем из Земуна. Млада је добила богате дарове. Јован Обреновић са женом Круном подарио је младенцима 57 овнова и три краве, Јован Мићић са супругом Мирјаном (сестра кнегиње Љубице), Васа Поповић, Јоксим Милосављевић и други по десет акова вина. Никола Луњевица и други по два вола. Петрија је том приликом добила две стотине и један и по аков вина, 297 овнова, шест волова и три краве.²⁹

Милош је купио посебне дажбине од народа под видом „милостиње“, тј. добровољног прилога. Међутим, ако се не би задовољио прикупљеном сумом, наређивао је да се поново купи. „Суд народни србски“ извештава Јована Обреновића 19. јула 1834. године да је књаз наредио „да се у окружију рудничком, где је само 15.000 гроша милостиње сабрано било, јошт двоиним толико сабере“.³⁰

Милош је давао и поклоне својим саборцима или истакнутијим личностима. Тако је у јануару 1821. године, по Милошевој заповести, издато хиљаду гроша Петру Малом из села Станчића моравске кнежине у рудничкој нахији. Благоју Томићу из Кнића, истакнутом учеснику у Милошевом устанку купио је чакшире 30. априла 1816. године за 85 гроша.³¹

Милошеве старешине често су се силедијски односиле према народу. Такав је био Хаџи-Атанасије, игуман манастира Никоља.

Милош му наређује 1. децембра 1822. године да призове све оне људе које је досад увредио и чију је стоку он, или његове слуге, побио, да се с њима лепо намири и да им стоку плати. Хаџи-Атанасије се намирио са сељацима сем са једним о чему пише Милошу: „... једном у 10 година убио сам два крмка, нећу платити, волим бијен бити... у напредак да ми часну трапезу прерију убити га не смем.“³²

Један од највећих силеција био је Михаило Ђорђевић Самаилац, кнез самаилски. Он је једним ударцем чизмом знао да усмрти човека. Милош га је морао да раскнежи 1823. године зато што је „ударцем својим пет лица до сад умртвио“. Међутим, сељаци су причали да је Самаилац за последњих десет година убио тако седам људи и једну бабу и једног човека у Карађорђево доба. Неколико дана пошто је збачен са власти, Милош га је ослободио пореза и кулука „за награду службе његове, коју је отправљао у званију кнеза“ и препоручено је властима да воде рачуна „да га тко не би напаствовао из какве злобе“. Но, свега две године доцније, о Ускрсу, после службе, свештеник почне наговарати сељаке да Самаилца поново траже за старешину, што они дочекају са подсмехом.³³

Самовлашће и окрутност браће Обреновића и њихових чиновника изазвало је завере и буне у народу. Милутин Савић Гарашанин јавља књазу Милошу 16 фебруара 1817. године да је кнез Сима Марковић „лебериу (устанак) у краину учинио и диго се те отмеће народ и он говори нећемо натурка него ћемо да биемо кнезова и да скидамо порез и зулум“.³⁴ Овој буни придружили су се и неки људи из рудничке нахије. Кнез Јован Маринковић из Орашца обавештава књаза Милоша 15. марта исте године да је организовао потеру за учесницима буне. Том приликом заробио је Петра Ерића из села Манојловаца, док су побегли Илија из Рудника и Живојин из села Луњевице у рудничкој нахији. Оба су побегли у рудничку нахију, о чему је извештен Јован Обреновић. Кнез Јован је водио заробљеног Петра по рудничким селима да би проказао и остале бунтовнике, али није хтео никог одати.³⁵ Међу следећим бунама је она која је избила у пожаревачком крају 1821. године под вођством Марка Абдуле и Стевана Добрњца. Милош је убрзо сазнао за ову буну и угушио је у зачетку. Још у фебруару 1821. године избила је буна у Влашкој. Милош је наредио приправност у пограничним нахијама — пожаревачкој и поречкој, у којима су биле старешине његови најоданији људи Јоксим Милосављевић и Вуле Глигоријевић. Милош је био уплашен овом буном, па је 20. фебруара позвао на саветовање најближе

и најоданије старешине, у првом реду браћу Јована и Јеврема и рођака Васу Поповића.

Крајем марта Милош пише Јовану о буни у пожаревачком крају. Наређује му да се са покупљеном војском из рудничке и ужицке нахије налази у приправности и да чека наређење. Јован и Јеврем су дошли с војском у пожаревачки крај, разбили побуњенике, али коловође нису похватане. Стога им Милош наређује да спроведу окрутне мере према вођама побуне:

„Овди разумео сам ја от момака, кои отуда доходе, да ви забрањујете момцима нашим и прочије старешина пљачкати те двоице кнезова мал, што кои у терчању за њима добио одузимате, те препоручуем вама по други пут као што сам вама мало пређе јавио, да се ви двоица и протче старешине у ту пљачку не мешате, а протчим момцима и народу допустите да сав тај мал двоих бунтовних кнезова разграбе. Само оштру заповест издајте да у сиротињу не дирају, а оних двоице кнезова сав мал шта било да било подајте на разграбленије. Народу пак тому јавите, ако жели да му се скоро олакша, нека устане и нека уфати тога бегунца пак ће му јабанска војска одма из нахије изаћи, а докле год не уфате га војска ће међу њима остати. При том приложите и ви обоица труд и гди опазите употребите сву војску да се нађе и уфати. Ово објавите народу да до сада заповести на то имали нисте, а сада када сте добили от мене ову заповест, то да им и ви допуштате и њиове куће да буду прах и пепео. Под именом мала њиова разумите и живо и мертво, движимо и недвижимо.“³⁶

НАПОМЕНЕ

1. Архив Србије, Београд, Кнежева канцеларија, XIV, 605.
2. Исто, XXVI, 74.
3. Исто, XXVI, 8.
4. Исто, XXVI, 86.
5. Вукашин Петровић и Ник. Петровић, Грађа за историју Краљевине Србије, II, Београд, 1882, стр. 465, 489, 398.
6. Архив Србије, Београд, Кнежева канцеларија, XXVI, 88.
7. Исто, XXVI, 87.
8. Исто, XXVI, 122.
9. Исто, XXVI, 130.
10. Вукашин Петровић и Ник. Петровић, Грађа за историју Краљевине Србије, I, Београд, 1882, стр. 538.
11. Коцабашта, тј. првак, старешина једног дела среза, обично неколико села.

12. Мита Петровић, Финансије и установе обновљене Србије, Београд, 1897, стр. 197.
13. Архив Србије, Београд, Кнежева канцеларија, XXVI, 81.
14. Исто, XIV, 22.
15. Исто, XIV, 112.
16. Исто, XIV, 1139.
17. Исто, XIV, 1136.
18. Исто, XIV, 1318.
19. Исто, XIV, 766.
20. Исто, XIV, 545.
21. Исто, XIV, 544.
22. Исто, XIV, 598.
23. Исто, XIX, 529.
24. Исто, XIV, 623, 627, 632, 657, 681.
25. Исто, XIV, 920.
26. Исто, XIV, 605.
27. Исто, XIV, 848.
28. Денило Вуловић, Нахија пожешка, Београд 1953, писмо 509.
29. Мих. Гавриловић, Милош Обреновић, II, Београд, 1908, стр. 734.
30. Архив Србије, Београд, Кнежева канцеларија, XIV, 360.
31. Мита Петровић, Финансије и установе обновљене Србије, II, Београд, 1898, стр. 254.
32. Мих. Гавриловић, Милош Обреновић, II, Београд, 1908, стр. 659.
33. Исто, стр. 612.
34. Редосав Марковић, Крагујевачка нахија, Београд, 1954, писмо 4.
35. Исто, писмо 9.
36. Вукашин Петровић и Ник. Петровић, Грађа за историју Краљевине Србије, Београд, 1882, стр. 563.

AMENDES À L'ÉPOQUE DU PRINCE MILOŠ DANS LA RÉGION DE
RUDNIK — ČAČAK

Jovan Obrenović, frère du prince Miloš, fut nommé prince de la nahia de Rudnik au lendemain de la Seconde insurrection, mais dès 1820 deux autres nahias — celle de Požega et celle d'Užice — furent placées sous son autorité. Il choisit la ville de Čačak pour chef-lieu de cette nouvelle unité administrative.

Miloš Obrenović et ses frères, Jevrem et Jovan, s'emparèrent des meilleurs domaines turcs et développèrent tout un système d'amendes à infliger à la population.

Les difficultés auxquelles les spahis turcs de la région se heurtaient à l'époque sont mentionnées dans toute une série de documents.

En plus du tribut, payé au spahi, la population était tenue de payer l'impôt et la capitation. Celle-ci était exigée de tous les hommes de 7 à 80 ans.

En outre, la population était assujettie à la corvée au profit de Miloš, de Jovan et des fonctionnaires de l'Etat. Au début de tous les ans le tribunal de la nahia fixait la nature de la corvée et le nombre de corvéables que chaque village de la nahia était obligé d'assurer.

Les paysans avaient pour tâche de ramasser les noix de galle utilisés par la tannerie de Kragujevac. Les villages étaient tenus de construire des hangars et d'y emmagasiner les noix de galle avant de les expédier à Kragujevac.

Les Turcs étaient contraints de vendre leurs domaines, du fait qu'ils n'étaient pas sûrs de pouvoir recouvrer les impôts. Les Obrenović avertissaient les paysans par l'intermédiaire des préfets de ne pas acheter les domaines qu'ils avaient l'intention d'acquérir eux-mêmes.

Jovan Obrenović faisait élever des bestiaux à Dragačevo et possédait un grand nombre de fermes. Il ordonna à un sous-préfet d'entourer d'une clôture sa réserve de chasse et de réparer les étables et les cabanes qui faisaient partie de ses domaines.

Jovan développa, à l'instar de Miloš, un vaste système d'exactions sous forme de dons. Les fonctionnaires en faisaient autant. A l'occasion d'un événement heureux dans la famille, tels que mariages, naissances, baptêmes etc., les paysans leur donnaient «des cadeaux».

En 1835 le prince Miloš fit un séjour à Stamboul. A son retour, Jovan adressa une circulaire à tous les arrondissements en invitant les maires et les fonctionnaires à aller féliciter le prince du succès obtenu auprès du sultan et à lui remettre des cadeaux afin de l'indemniser des frais de déplacement.

Miloš retirait de l'argent à la population par d'autres moyens aussi, en faisant faire des collectes, par exemple. Cependant, s'il n'était pas satisfait de la somme ainsi recueillie, il en ordonnait une autre.

L'autocratie et les méthodes brutales pratiquées par les frères Obrenović et leurs fonctionnaires faisaient naître des complots et des révoltes dans la population.

Dr Milivoje UROŠEVIĆ

НОВАК ЖИВКОВИЋ

**ПРИЛИЧКИ КИСЕЉАК
ОТКРИВАЊЕ И ПРИВРЕМЕНО УРЕЂЕЊЕ**

Прилички кисељак, у срезу моравичком округа ужичког — како се некад лоцирало његово „местоположеније“, остао је, као мање извориште минералне воде, прилично дуго непознат широј јавности у Србији. И после укључења овог дела Старог Влаха српској кнежевини, није се за тај кисељак дуго знало. Постојао је и други разлог, осим мале снаге извора, да остане по страни. То му је доносио и сам положај. Минерална вода је извирала у једној стешњеној долини ван насеља и подаље од путева. Главни друм долином Моравице пролазио је источно на пола часа пешачког хода удаљен; побочни каравански пут од Ацина брода за Катиће и даље, избегавајући мочварну долину, обилазио је венцем и извориште, о коме је реч, остављао по страни.

Из онога што се касније записало излази да је Прилички кисељак лежао у једном брдском склопу, потпуно обраслом шумом. Ово, очигледно, сведочи само и један поглед на најближу околину која, и ако је прилично лишена некад богатог шумског покривача, упорно истрајава у својој врлетности. Минерална вода, нерегулисана и пре-

пуштена себи, мешала се са кишницом и потоком, па је и због тога остајала незапажена. Могла је бити позната само житељима најближе околине, који су је обдржавали можда са неком малом оградом или дрвеном стублином — шупљим стаблом укопаном на самом излазу жице киселе воде. То је био одвајкада начин уређење сеоских извора. Такву дрвену стублину затекао је и учртао један инжењер када се овде појавио почетком осме деценије прошлог века.

Још једна чињеница указује да ова минерална вода ни у дубљој прошлости није била позната ни шире коришћена. За разлику од неких сличних извора и бања по Србији (турски називаних „илицама“ или „аузима“), које је сељачка раја скривала и затрпавала како би избегла турске тефериче и намете око издржавања, овде нису откривени ни трагови неког ранијег коришћења. Нема остатака ни каптаже, ни доводних цеви, ни подзида, ни грађевина. Најближи мештани никад не би ни предузимали такве радове — скупе и срачунате на сталнију употребу и дуговременост. А пошто ничега трајног није било овде из прошлости, народ је остављао и овај извор онаквим какав је, без икакве жеље да нешто ту побољша — до бољих времена.

Године 1835 — што значи убрзо пошто се овај старовлашки крај отргао испод турске власти, указала се могућност да се о овом лековитом извору дозна нешто више и да се глас о њему даље разнесе. Та могућност није дошла до свог остварења и таква прилика је пропуштена за дуги низ година.

Српско правитељство, што је тада значило Упратителни совјет, или, још тачније, кнез Милош, позвало је барона Жигмунда Августа Хердера, управитеља рудокопства из Фрајбурга у Саксонији. Овај „искусни рудар и природознаатељ“ примио је задатак да обиђе Србију, испита њена рудишта и минералне воде, па о томе поднесе стручни налаз. Барон Хердер, тада сигурно признат у својој земљи стручним за овакав посао, одазвао се позиву и дошао у Србију. Путовања и испитивања је почео на источном крају земље, а 19. октобра те године нашао се у Чачку. Српска власт са своје стране чинила је што је могла да Хердеру путовање буде што угодније а њој кориснији резултати истраживања.¹

Барон Хердер се у Чачку задржао три дана. Овде је извршио, према подацима из његовог списка а што касније наводи и Тих. Р. Ђорђевић, испитивања над прибављеним узорцима са шеснаест изворишта минералних вода у Србији.² Узорци минералних вода добављени су, између осталих, из Рибарске бање, Јошаничке бање, Бу-

ковичке киселе воде. Из непосредне околине Чачка прибављени су и дати на испитивање узорци из села Бањице, Трнаве и Жаочана.³ Ови узорци су морали доспети пред барона Хердера старањем људи из локалне власти, који су већ, са вишег места, били упознати по каквом задатку путује овај страни стручњак.

Међу прибављеним узорцима минералних вода није било попиљке из села Прилика. Ово изостајање се догодило више из нехата него из неупозорености или незнања. Управитељни совјет је већ раније упозорио окружну власт у Ужицу, како сведоче очувана документа, на долазак Хердеров. Уз то је морало ићи и упозорење да му се прибаве и предају узорци оних руда и минералних вода из места која леже ван његове предвиђене маршруте. Таквом позиву се одазвао старешина моравичког среза Симо Јаковић — али због нечега — са закашњењем. Он је послао преко Окружног исправничества у Ужицу (како се онда званично називала окружна институција власти замењујући ранији назив магистрата) „две стакле слане воде“ и са овим још „једну тестијцу оне воде на којој се црвена пена купи“. Али, узорци из моравичког среза нису стигли на право место, ни затекли барона Хердера у Ужицу, нити одаслани за њим према Дрини, већ упућени — Управитељном совјету⁴ Тамо се они и изгубили, без икаквих испитивања или ма каквих даљих обавештења.

Треба напоменути да се из сачуваних података не може знати са којих извора потичу ти залутали узорци минералних вода. Имена места била су означена или на самим посудама или на пропратном Јаковићевом акту — највероватније и на једном и на другом. Да узорци нису стигли до своје намене, посредно сведочи и сам барон Хердер, пошто у свом спису не наводи ниједан назив места или извора из моравичког среза.⁵ На тај начин је тада промакла могућност да се што више дозна и чује о Приличком кисељаку. Овај је остављен да траје у својој запостављености.

*

Било је потребно, при спором развоју државе, да протекну пуне две деценије до новог озбиљнијег погледа богатства у минералним водама. За то време нека лечилишта добила су своје потврђење у јавности, или ојачала ако су га већ и имала (Брестовачка бања или Буковичка минерална вода). За друга се, ипак, знало, мада ништа још није доприносило њиховом унапређењу, а трећа су чекала да тек буду откривена. Доктор Емерих Линденмајер, дуго-

трајни начелник санитетског одељења при Попечитељству внутре њих дела, прикупљао је и сабрао све тада расположиве податке о о минералним водама у Србији и о њима објавио књигу.⁶ Ту је дао претходно систематизовани преглед минералних вода по њиховим природним својствима. Уз објашњења о употреби и лековитости таквих вода, доктор Е. Линденмајер је дао и поименице класифицирана тада позната лечилишта у Србији. Овај високи државни чиновник, који је по својој функцији био највише позван да буде упознат са бројем и стањем свих ових лечилишта, није ни знао ни поменуо Прилички кисељак. То указује да од времена када је пролазио барон Хердер није у јавности ни било помена о Приликама. Истина, новијих је података за подручје југозападне Србије већ и било, пошто у Линденмајеровој књизи има нешто што није записано код Хердера. Он говори о Овчар-бањи, која је тада припадала манастиру Благовештењу.⁷

Први објављени податак о Приличком кисељаку потиче из 1858. године. Стојан Обрадовић, члан Суда окружија ужичког, познат и као културни радник, саоснивач читалишта у овом месту, живо се интересовао за прилике и историју подручја у коме се нашао. Резултате својих истраживања објављивао је у више махова. Његов најважнији рад било је *Описаније окружија ужичког*, објављено у десетој књизи Гласника Друштва српске словесности. Он пише ту о Приличком кисељаку: „Што се минерални вода тиче, ови има у селу Приликама срезу моравичком, једна кисела вода која се са великом ползом употребљава и посјетитеља сваке године прилично има.“ У овом спису, на истом месту, помиње се и још једна бања у ужичком крају која до тада није била позната у ширим размерама. То је Биоштанска бања.⁸ Објављени подаци нису привремено имали никаквог одјека. Остали су више као куриозитет без икаквог потеза од стране државе да нешто учини на унапређењу тих могућих лечилишта. Касније ће доћи до неких потеза, бар што се тиче бање у селу Биоски. Окружно начелство у Ужицу и Правитељство учиниће напоре да се ова бања откопа и уреди за пријем болесника. Овај напор који је из разлога који леже ван људске снаге, остао узалудан, потицао је из два разлога. Први је био у тежњи да се народу помогне у лечењу и одржавању здравља. Други је носио политичко обележје. Од давнина је у народу овог краја било познато лековито дејство бање код манастира изнад Прибоја. Она је имала врло богато извориште и била од давнина надалеко позната. Када је граница просекла овај крај, Прибојска бања се нашла у другој држави. Бо-

гатији житељи из ужичког краја наставили су, уз пасоше, да је посећују. Уз то, дошла су и шиканирања туђинске власти. Откривањем Биоштанске бање српска власт је тежила да своје поданике одврати од путовања преко границе и понуди им ново лечилиште. Видеће се да у томе није било успеха.

*
* *
*

Предуслови за упознавање и искоришћавање Приличког кисељака лежали су у развоју материјалних могућности српске државе, оживљавању здравствене културе и санитетске службе. Још с почетка седме деценије ништа од свега овог није било на висини. Било је сиромаштва, глади и других невоља. Понекад су епидемије захватале читав овај крај и доводиле до помора а у ужичком округу није имало, повремено, ни једног лекара. Годинама је запостављан тада најважнији задатак — вакцинација против великих богиња. У неким извештајима, који се односе на планинска села поред границе, наводи се да тамо читавих десет година није било пелцовања против богиња.

Народ среза моравичког, у оваквим приликама, када ни у Ужицу није било окружног лекара, одлучио се на један корак коме није било примера у овом крају. Тражено је, не зна се ко је био зачетник ове замисли али сигурно уз подршку ивањичких трговаца, да се овде постави — „опредјели“ — срески лекар. Улога богатијег дела ивањичке чаршије у доношењу овакве одлуке не сме се запоставити. Зна се да је та средина, баш у ово време, тражила и остварила одлуку да се овде добије једна од тада најсавременијих тековина — телеграфска линија до Ивањице и штација у овом месту. Плата, која се претходно обезбеђивала среском лекару, одређена је задовољавајућом сумом од 500 талира годишње. Услов за ово постављење било је расписивање приреза на народ моравичког среза како би се та сума обезбедила.⁹

Баш у то време нешто се постигло на унапређењу здравствене службе у овом крају земље. Тада је попуњено дуго упражњено место окружног физикуса у Ужицу. Овде је дошао доктор Лазар Докић. Нешто касније, тачан датум није познат, у Ивањицу је стигао на дужност среског лекара доктор *Хајрих Толцес*¹⁰ Први откривени документ који се односи на санитетску делатност Хајриха Толцеса у моравичком крају, тиче се баш приличке киселе воде. Срески лекар се једним обимним писмом обратио 5. октобра 1869. године „ње-

говој Екселенцији Министру Унутрашњих Дела“. Обавестио га је шта је сазнао о извору минералне воде у селу Приликама која се налази поред пута од Пожеге за Ивањицу на пола часа од места удаљена. Извештава, даље, да је о постојању ове воде дознао од среског старешине Јована Јевгенијевића. Затим је дознао да много народа користи ову воду и сам је обишао извориште. Молио је да се укаже дужна пажња овом извору, послао узорке и тражио хемијску анализу.¹¹ Ово писмо се може сматрати првим званичним потезом везаним за Прилички кисељак.

Толцесова представка није остала без одговора, мада је овај нешто каснио и није на време стигао у Ивањицу. Министар унутрашњих дела наредио је, 29. октобра исте године, Начелству округа ужичког да наложи доктору Толцесу и даља истраживања Приличког кисељака. Било је потребно знати какво уверење постоји у народу о томе од којих болести лечи ова минерална вода, какви су знаци тих болести и какви су се резултати показивали код оних што су је употребљавали при лечењу, и у чему су примећивали побољшање свог здравља. Налагано је да при овим испитивањима присуствује и моравички срески старешина, па све што се запази — да се достави министру унутрашњих дела ради даљег надлежног поступка.¹²

Министарски налог је упућен у Ивањицу. Доктор Хајнрих Толцес одговорио је на тај захтев, обраћајући се непосредно, 15. новембра исте године, министру унутрашњих дела, што је иначе било неуобичајено, пошто је тадашња администрација прописивала преписку преко непосредне старије установе власти. Х. Толцес се у овом извештају позивао на једно своје писмо од 7. новембра, које се односило на две флаше минералне воде са приличког извора, већ послате на хемијско испитивање. Како он није добио лично одговор ни на своје прво писмо, ни на друго, писао је сада свој извештај са прикривеним незадовољством. Јављао је како је, са среским старешинском, већ извршио неку врсту анкете међу људима који су користили приличку киселу воду. Подвлачио је њено лековито деловање које су посведочавала казивања оних који су испитивани. Вода се користила, како је тада он забележио, у лечењу органа за дисање, при сузбијању катара и других бронхијалих обољења, код отекнућа слезине, затим се употребљавала при лечењу пробавних органа, при губитку апетита, против неких „преступних“ грозница и још понеких обољења. Примена ове минералне воде ишла је, што је тада било потпуно схватљиво, само на основу народног искуства, без икаквих

лекарских упута и контроле. Подносећи овај извештај, средњи лекар је сматрао да је лековитост Приличког кисељака већ била засведочена народним искуством. Тражио је сада, поред достављања захтеване хемијске анализе, да се овде пошаље и једна стручна комисија. А ова, како се може закључити из његовог писања, не би била санитетска, већ грађевинско-техничка, и њен би задатак био да предвиди и изнађе могућности за радове којима би се обезбедило хватање минералне воде, њено издвајање од површинске и уређење целог извора за боље коришћење. При том је указивао и на постојање сумпоровите воде.¹³

Санитетско одељење Министарства унутрашњих дела, надлежно за послове ове врсте, упутило је већ раније добијене узорке минералне воде из Прилика „правитељственом хемику“ Павлу Илићу на анализу. Стручни хемичар, извршивши овај посао, написао је свој налаз и доставио га у децембру исте године. Иза низа дескрипција свог поступка, спајања са другим минералима и провере нађених резултата, дао је свој налаз. Показало се, према тадашњој могућности испитивања, да у овој минералној води има „угљене киселине како слободне тако и везане, хидрохлорне подоста и сумпорне мало“. Осим тога, у исушеном талогу, кога је било 27 грама на једну бечку фунту минералне воде, нађено је и „нешто фосфорне киселине, натријума, прилично магнезијума, затим мало калијума, доста креча и прилично гвожђа“. Крајњи закључак налаза хемичара Павла Илића гласио је да приличка кисела вода спада у „алкалоично-гвоздени кисељак“. Он резимира истраживање овим речима: „Из ове хемичке анализе дакле види се, да је ово једна од наших кисели најбољи вода које су нам досада и Отечеству познате, па ако и извор те воде буде обилат, онда заслужије свако вниманије Високог Правитељства“.¹⁴

Санитетско одељење Министарства унутрашњих дела обратило се у вези са овим налазом Начелству округа ужичког већ почетком наредне, 1870. године. Оно је упутило извештај о резултатима хемијске анализе, навело закључак хемичара П. Илића, потврђивало лековитост приличког извора и, на основу тога свега, одређивало шта даље има да се ради. Само у свему овом се назирала и извесна опрезност. На ову је упућивало раније искуство са Биоштанском бањом, где су била ангажована знатна средства, људи из власти, лекар, инжењер, па чак постављен и амамџија — па се све показало узалудним, пошто је бањска вода пресахњивала у сушним месецима, или се губила у речном кориту. Сада се држава није појављивала ни

са каквим својим новцима или другим материјалним средствима — већ све препуштала месним снагама и могућностима. Овога пута се само препоручивало. Из Министарства се писало — „кад би се знало да је извор постојан и да има довољно воде за употребљење“, онда би требало тражити помоћ у околним општинама „да се гради каква удесна зграда за склањање посјетитеља воде“. Тек тада би се могло удовољити онаквом захтеву какав је подносио доктор Толцес — да се лечилиште обзнани путем новина и да се позову болесници за чије се болести држи „да ове воде попомажу“. Овом приликом је Окружно начелство у Ужицу добило наређење да у Прилике упути свог инжењера, који ће тамо, са среским старешином и доктором Х. Толцесом, испитати да ли је жица минералне воде постојана, колике је снаге и меша ли се где са површинском водом. Увидевши све то, ова комисија је имала задатак да извиди може ли се минерална вода потпуно захватити и на који начин издвојити за даљу употребу. О свему томе требало је поднети документовани писмени извештај ради даљег надлежног поступка.¹⁵

Наређење из Министарства је убрзо и извршено. *Окружни инжењер Карл Арент* отишао је у Прилике заједно са окружним лекаром доктором Лазаром Докићем. Тамо им се прикључио и срески старешина из Ивањице. Лекар, доктор Хајнрих Толцес, није учествовао у раду ове комисије. Он је, нечим незадовољан, дао оставку на дужност моравичког среског лекара, тражио да се премести у јасенички, а распоређен у поречко-рамски срез. Нешто касније је покушао да повуче оставку и врати се у Ивањицу, али му ово није уважено. Окружни инжењер, у присуству осталих чланова комисије, и уз њихова мишљења, скицирао је најближи простор око овог извора, испитивао земљиште и о свему поднео Начелству свој извештај.¹⁶

Касније сређен и израђен план, према подацима тада узетим на лицу места, даје слику постојећег стања и указује на могућности захтеваних решења. На плану се не могу констатовати никакве грађевине, приступи, регулација подзиде ни путеви, чак ни толико да би могли послужили као оријентири. План оцртава једну удолицу ширине до педесетак метара. Ту се налазила дрвена стублина, где је извирала кисела вода, од које је ишао мали јаз за отицање до потока. Од стране овога стублину је заштићавала незнатна подзида од камена и земље, примитивно израђена и удаљена на северну страну за неколико метара. То је било све што је овде затечено: обичан сеоски извор, о коме је сада требало промислити како да се издвоји и уреди ради што веће употребе и користи.

Инжењер К. Арент је, са комисијом, предложио да се корито потока продуби како би могло спровести површинске воде у време киша без мешања са минералном изворском водом. Али, ово продубљивање се могло извршити тек пошто се корито удаљи од минералног извора, а стари јаз затрпа. Ново корито би на десетак и нешто више метара изнад минералног извора добило камену брану, која би се, у виду јаче подзиде, спуштала десном обалом низводно на даљину око двадесет метара, ту добила нову подзиду — како би се спречило да бујица не подлоче обалу. Тако добијен заштитни простор око минералног извора би се подасуо земљом и његов ниво још подигао. Сам, пак, извор би тада морао бити ухваћен бунаром саграђеним од цигле и прекривеним. Бунар, како га назива инжењер, био би у ствари резервоар, из кога би минерална вода излазила до новог нивоа, вероватно у облику једне или више чесама — о којима у расположивом плану нема података. Види се само да би бунар морао бити прилично укопан у земљу, и то испод нивоа воде која је протицала потоком, иза заштитног зида са северне стране.¹⁷

Такав је био предлог званичне комисије за привремено уређење извора минералне воде у селу Приликама. Он се ограничавао само на већ одређени задатак. На основу овог предлога, окружни инжењер је, касније, израдио и предрачун трошкова. Ни у плану ни у предрачуну није било ни помена о другим објектима везаним за коришћење једног лечилишта. Сместајни простор — квартири — кухиње, друге нужне санитарне просторије, извори снабдевања, прилазни путеви — ништа се овде није узело у обзир, ни разматрало.

Такав предлог је преко Начелства округа ужичког доспео Санитетском одељењу Министарства унутрашњих дела. Прва од тешкоћа у остварењу тог предлога била је у томе што се сувише дуго морало чекати на решење и одговор из Министарства. Тек идуће године је Министарство унутрашњих дела писало Министру грађевина о Приличком кисељаку. Извештавало га је о резултатима хемијске анализе те киселе воде, упозоравало на њену лековитост и упућивало на већ познато мишљење хемичара П. Илића. Уз овај допис ишао је и план Карла Арента о радовима које би требало извршити како би се вода могла ухватити и издвојити „да се не меша са слатком водом.“ Тражено је од надлежне власти из грађевинске струке да се тај план уважи „или друго решење употреби те да се та вода ухвати и осигура било о трошку Правитељства или народом општине Приличке“. Из овога излази да није тражено само стручно грађевинско решење, већ и државна средства за остварење овог плана.¹⁸ Има

се утисак да је намера људи из Санитетског одељења била у томе да привуче пажњу највишег врха државне управе, упркос рђавог ранијег искуства, да се ова градња изврши средствима државне касе, која су сигурно била поузданија него снага једне сиромашне сељачке општине.

Оваква жеља и напор остали су безуспешни. Иза неке преписке, којој се данас није могло ући у траг, а могли су то бити и незабележени договори, Министарство унутрашњих дела обратило се Окружном начелству у Ужицу. Ово обраћање се ослањало на постојеће право да су сва рудна богатства, укључујући и минералне воде, власништво државе. Начелство је, полазећи од овога, добило задатак да упита општину села Прилика „да ли она жели да јој се лековита вода (...) уступи у сопственост; под каквим условима; шта мисли ту саградити за удобност при употреби воде и колико земље око те лековите воде држи да јој је потребно“. Министарство је, даље, тражило, поред одговора на своју понуду, и обавештења да ли код извора киселе воде постоји каква државна зграда, колика и од које вредности. Уз то је захтевало да му се поднесе и ситуациони план оног земљишта које би општина, у случају прихватања понуде, затражила. На крају, од Начелства се тражило мишљење да ли би се евентуални захтеви општине могли прихватити или не. Окружно начелство у Ужицу, познавајући добро могућности једне општине као што је она у Приликама, оклевало је са одговором. Изговарало се да окружни инжењер још није готов са планом „од положаја места у коме та вода постоји“ и тражило продужење рока за одговор.¹⁹ Убрзо се показало да од овакве намере неће бити ништа.

Окружно начелство у Ужицу спровело је добијени акт начелнику моравичког среза да по њему поступи. Тадашњи носилац средске власти писар Панта Јовановић позвао је из Прилика Андрију Даријевића, председника општине, кметове Анђелка Симића и Никољу Милутиновића, са свима члановима општинског одбора. Саопштио им је акт Министарства унутрашњих дела и затражио да пружи свој одговор. Људима из општинске управе могло је бити чудно како им се поклања њихова кисела вода а још више и земљиште око ње, које никада није било правителствено. Они о томе нису ни говорили, нити шта помињали. У одговору се нису колебали и једногласно су изјавили: „Ми благодаримо нашем Правитељству које нам вуди да поклони ову лековиту воду која се код нас налази“. Уз ову куртоазну захвалност, додали су прави одговор. Рекли су „да на себе примити не можемо зато што кадри нисмо ништа овде подићи за

удобност долазећег света, јер стање је Народа у општини нашој врло танко, тако да једва се данак учини“. Овом су додавали: „А ваља нам и Школу градити за коју се и само чудимо како ћемо је направити“. Сада су молили, са своје стране, државу да трошкове око уређења и градњи код киселе воде прими на себе. А да би ова њихова молба била јаче поткрепљена, изјавили су да је ова вода корисна и „исцелителна“ и уверавали да то сваки онај зна „који је онђе дошао као слаб (а) отишао је здрав за великим задовољством“. Овај одговор, који је имао облик протоколарне изјаве са одговарајућим потписима људи из општинске управе, отишао је преко Ужичког начелства на надлежно место у Београд. Окружно начелство није давало никакво своје „мњење“, но је само доставило документ општинских часника, уз само једно обавештење. Наиме, да код Приличког кисељака и у најближој околини нема никаквих државних грађевина.²⁰

Приличка општина уствари није могла ни да одговори на други начин. Њени житељи, као и сви остали сељаци, били су притиснути полугодишњим данцима и прирезима. Осим тога, ова општина је од пре неколико година ушла у једну прилично тешку обавезу. То је била градња школске зидане зграде у близини цркве, у средишту села која су сачињавала општину. Ова села, као и остала која су у ово време присупала једном оваквом подухвату, била су „слаба с капиталом а с пореским главама малобројна“. Једини извор средстава за градњу школске грађевине били су прирез и бесплатна радна снага на прибављању и привлачењу материјала. Потребни новац се прикупљао прирезом с пореске главе на главу кроз три, четири, па и више полугођа. Такве грађевине су коштале, уз сав добровољни рад, по неколико стотина цесарских дуката.²¹ Пред крај 1870. године, када се већ имало потребно одобрење просветне власти за подизање школске зграде, приличка општина је већ била прикупила до близу 120 цесарских дуката, а уз то прибавила и доста грађевинског материјала — но то све није било довољно и захтели су се нови напори.²² Они су били утолико већи, јер је одлучено да се школска грађевина не гради од слабог материјала, као што су бондрук или брвна, већ да се зида по тада постојећим плановима. Ово друго решење, мада скупље, значило је дуготрајнију школу, али и повећање приреза и радова на привлачењу материјала. Уз ово су ишле и обавезе за грађење ћуприје на Моравици како би се Радаљево повезало са Приликама, нарочито када се школа отвори да би деца отуда лакше долазила.²³ Ови терети морали су бити довољно убедљиви

да Приличка општина не прихвати понуду државе ни преузме трошкове око уређења минералне воде. Њена изјава на надлежном месту могла је бити примљена само као израз сиромаштва и немоћи.

Осим тога свега било је и још нешто о чему нема ни помена у преписци ни о минералној води ни о школи. Постојала је тада посебна велика невоља, која се граничила са несрећом. Из ове општине потицали су харамбаше једне од најозлоглашенијих хајдучких дружина које је имао ужички округ у прошлом веку. То су били браћа Јевђовићи, страх и трепет за старовлашка, драгачевска и златиборска села. Носили су у ово време на души већ око тридесет убистава, велики број отимачина, уцена, похара и насиља. Мрежа хајдучких јатака — „орјатско племе“ — како је назива полицијски извештај из Ивањице, протезала се преко многих села у наведена три среза и имала своје корене и по околним чаршијама. Били су присутни стални хајдучки злочини и сталне потере за одметницима, уз сва подозрења и узнемиравања и од стране власти и од хајдука и њихових јатака. Житељи приличке општине стално су живели у средишту ових збивања под притисцима и изложени недаћама. Чак је било и покушаја да се изврши смена општинске власти — што је стајало у некој нејасној вези са хајдучком дружином и њеним јатацима. Каква је невоља била над овим народом тих година најбоље указује до тада невиђена сума новчаних уцена. Само за главе браће Јевђовића било је расписано по 400 цесарских дуката — која би сума била потпуно довољна за изградњу двају онаких школа какву је припремала да гради приличка општина. А то је био један од терета, који је утицао да се одбије државна понуда у вези Приличког кисељака.

Државна власт, упркос свих ових чињеница, настојала је, и даље, да се уређење Приличког кисељака наметне месној општини и спроведе њеним средствима. Поново, с почетка идуће, 1872. године, нови срески начелник у Ивањици, енергични Панта Јовановић, позива управу приличке општине у своју канцеларију и поставља старо питање: да ли пристаје да о свом трошку „утврди извор“. И поново је уследио прошлогодишњи одговор: „Обштина је наша слаба и нејака, пак због тога никаквих трошкова око утврђења киселе воде поднети не може“. Опет су наведени већ познати разлози одбијања: данци и прирези, као и давања за градњу школе. Што се, пак, тичало извора киселе воде и свих радова на том месту, општина је препуштала Правитељству нека „оно промисли са овом водом како зна и (како) за најбоље нађе.“²⁴

Тако се, и овога пута, показало да није било никаквог решења да се нешто постигне на унапређењу Приличког кисељака. У то време је, уз већ раније сачињени план грађевинских захвата на самом извору и око њега стигао и предрачун трошкова за те радове. Излазило је да ће бити потребна сума од 38.600 гроша чаршијских. Али тих новаца, као што се видело нигде није било. Министар грађевина, упознат са овом сумом и са тешкоћама око спровођења у живот намере за уређење Приличког кисељака, а још више знајући слабо стање државне касе, писао је Министру унутрашњих дела — пошто народ из Прилика не пристаје на трошкове „да се овај посао мора отложити за будућа времена.“²⁵ Тако је, и засад, ово питање остајало без решења.

Могло је тек сада да изгледа да је стање ствари на уређењу Приличког кисељака постало безнадежно. Ипак се ишло ка неком решењу, при чему је један од чинилаца било и време са променама које је доносило. Општина у Приликама успела је, уз велике напоре да савлада тешкоће око подизања своје школске грађевине и тиме се растерети од даљег приреза расписаног у ову сврху. Наступило је и још једно, не безначајно, олакшање. Полицијска власт је постигла оно што је низ година измицало: успела је да разбије и уништи Јевђовићеву разбојничку дружину и разори јатачку мрежу, чији су откривање и обим изазвали запрепашћење јавности. Приличка општина је скинула са себе оно стално подозрење власти и непрекидну узнемиреност. Јавност је, пак, све више дознавала о значају и вредности Приличког кисељака. И у самим Приликама се сада већ другим очима гледало и на питање уређења киселе воде. Ново је било и то што је и сама државна власт приступала овом питању на промишљенији и бољи начин.

Сада је Окружно начелство у Ужицу предузело неке кораке. Потстакло је министра грађевина да се већ једном стави на дневни ред и реши шта да се учини са Приличким кисељаком. Министар грађевина се поново обратио министру унутрашњих дела, а овај Начелству у Ужицу. Сада се тражило другојачије решење, опет ће бити као последица неког договора. Ново питање, упућено у Ужице, било је и новог садржаја, пошто се знало какав је био одговор на претходна. Сада се тражило само да житељи из приличке општине пристану да притекну Правитељству у помоћ, не са новцем, већ са својим радом, наиме да учествују при откопавању земље, вађењу и превозу камена за бране и подзиде и сличним пословима. Држава би, пак, са своје стране, плаћала мајсторе „и све друго што треба

за хватање и уређење напред поменуте воде“. Начелству се скретала пажња да, због већ познатог слабог материјалног стања ове општине, учини још један корак и затражи сарадњу и помоћ и из околних места. Требало је, такође, запитати и оближње општине да ли би пристале да својим радом потпомогну подизање и уређење те минералне воде, „која ће свакојачко и њима бити од користи“. Наглашавало се да „без те жртве оближњи општина није ни право ни могуће да само Правитељство ту воду оправља и подиже“.²⁶

Одзив општина, услед измењених околности и равномернијег распореда терета, сада се показао повољним. Приличани, који новаца нису имали, а располагали су знатним искуством са вађењем и превожењем камена и другог грађевинског материјала још из претходних година када су градили школу, сада нису изражавали никакве знаке одбојности. Срески старешина Панта Јовановић позвао је општине: ивањичку, шумљанску и приличку на договор о овако постављеном питању и новом предлогу. 17. јула 1873. године у канцеларији среза моравичког у Ивањици извршен је договор и о томе написана и потписана заједничка протоколарна изјава. Председници, кметови и одборници све три општине питани да ли пристају „да поднесу терет у превлачењу материјала?“ Сада је њихов одговор био протоколарно јединствен: „Пошто кисела вода постои у атару ове три општине најближе, и за сав народ полезна и потребна, то *подписани кметови и одборници општина: Приличке, Ивањичке и Шумљанске пристајемо да помогнемо за утврђивање извора Киселе воде у превлачењу материјала, одкопавању земље и другог посла што Народ урадити може, до само што у стању нисмо Мајстора и друго што треба плаћати, него молимо Правитељство да ово нам учини*“. Овај протокол, у име својих општина, прописали су ивањички председник Петар Поповић, шумљански председник Младен Татовић и прилички Новак Марковић, затим сви кметови и одборници, уз обавезно стављање службених печата. „Ради бољег веровања“ — како се тада говорило. Протоколарну изјаву је потврдио и срески старешина. Затим је овај документ отишао у Ужице, а одавде у Београд „господину министру на његову употребу“.²⁷

Године 1873, иза оваквог изјашњавања три општине, дошло до избиљног окупљања народа и радних подухвата на уређењу Приличког кисељака. Општине су сигурно извршиле своје радне обавезе у земљаним радовима, прибављању и превозу материјала. Био је то само један од низа кулука који је падао на села у овом крају. Није познато како и са колико је новаца учествовала држава при

овим радовима ни какви су мајсторски послови, које је требало плаћати, извршавани. Није, чак, ни сигурно да су тада извршени грађевински радови на бранама, подзидама и зидању бунара. Али се нешто радило, чим је крајем године констатовано да је „вода привремено уређена.“ Иницијатива за овај јавни рад ишла је и даље од три оближње општине. Ивањица, увиђајући значај минералног извора као лечилишта, поред заузимања њених грађана, обратила се у Пожегу и у Ужице са позивима да имућнији људи притекну у помоћ са својим прилозима. Одзив није изостао. Те године је у Приличком кисељаку, поред планираних радова, учињен и корак даље. Подигнуто је 11 „квартира“ и саграђена једна кухиња.²⁸ Тако је читав ужички крај већ једном имао, какво-такво, природно лечилиште у својој средини. А оно је од тада, већ више од једног века коришћено и — користи се и у нашим данима.

Почетак ових радова и њихово успешно спровођење довело је и до једног неспоразума. Неко је негде, прилично неодговорно и можда непромишљено, обећавао помоћ за уређење лечилишта у Приликама и изван оних плаћања за мајсторске наднице и издатке који су се морали чинити при таквим радовима. Док су радови трајали прошао је глас да ће српска влада дати још 600 цесарских дуката за даље радове у Приликама и да је та сума већ и одобрена. Али, како се приближавао крај године, изгледа да се тај новац добије били су све мањи. Посланик моравичког среза и тадашњи представник ивањичке општине Петар Поповић, један од потписника летошње изјаве и приступању радовима у Приликама, у Народној скупштини говорио је о радовима на уређењу минералне воде. И он се позивао на ранију хемијску анализу, још једном подвлачио лековитост овог извора „који се убраја међу најбоље у земљи“, позивао се на бројни свет што ту тражи лека, па се исцељује и ретко ко да одлази без помоћи. Посланик је све ово наводио као јаке разлоге за своју интерпелацију упућену министру финансија, којом је тражио одговор шта је са 600 обећаних цесарских дуката за даље радове. Тражио је објашњење да ли се ти новци могу добити и издати на даље уређење воде, па тек онда да се приступи изградњи „квартира“. Уз ове градње, посланик је дозвољавао могућност да овде и приватна лица могу зидати своје грађевине, па чак и једино она — ако то не хтедне учинити влада.²⁹

Народна скупштина је интерпелацију прихватила и упутила надлежном министру финансија на одговор. Но, одговора није било за више од месец и по дана. Министар финансија ни тада није одго-

ворио. То је, уместо њега, учинио министар унутрашњих дела. Писмено је објаснио народном посланику да је влада, после пристанка општина да својим радом помогну уређење Приличког кисељака, обещала поднети неке трошкове око даљег уређења. Али, сума за то није била одређена, што је значило да није ни било обећања за шест стотина цесарских дуката. Сада се није говорило ни о тој „некој суми“, пошто се није знало ни колики ће ти трошкови бити. Министар унутрашњих дела је само обећавао да ће се, после „стручних приступа“ питању уређења минералних вода у Србији, „приступити“ довршавању започетих а неизвршених радова у Приличком кисељаку.³⁰ Било је то обећање на дуги рок.

Од тог времена Прилички кисељак постаје све познатији у овом крају, па се глас о њему чује и шире у земљи. Те исте године у Српским новинама непотписани путописац наводи како се „на 1/2 сахата од механе Приличке, у шуми, наводи добра кисела вода“ У допунској примедби уз овај навод каже се: „Ова је кисела вода настојавањем среског старешине г. Панте Јовановића сада оправљена и даје се употребљавати.“³¹ Као допуна овом казивању може да послужи и оно што је исте године записао окружни физикус Стеван Тренчини. Говорећи о две минералне воде у овом округу: о Приличком кисељаку и о „топлику“ у Биоски, придаје првој већу важност. „Кисељак у Приликама врло пријатног укуса, осим неопредељених солних честица садржи доста угљене киселине и таковог газа, Гвоздене и бакарне руде у листацу садржавају и околне планине. Садањи извор налази се у примитивном стању, врло слабо тече. Већ се прилично посештава, али без лекарског савета. Грађевине нема, осим једне *дашчане зграде* са 3 — 4 собе, ту је и механа.“ О „топлику“, како овај лекар, слаб познавалац српског језика, назива Биоштанску бању, пише као о нечему што је безнадежно изгубљено.³² Но, овај крај земље ипак није био осуђен да има само једно лечилиште. Ускоро, за непуну годину, указаће се могућност коришћења једног новог бањског лечилишта. Поставиће се питање бољег коришћења и уређења Овчар-бање.³³

Милан Ђ. Милићевић, у свом заокруженом, некада популарном и много читаном делу о Србији, када описује ужички округ, указује међу минералним водама прво на Прилички кисељак. Објаснивши његову локацију, а не знајући за неколико година раније добијене

резултате хемијске анализе воде, пише „да зналци још нису казали њене састојке“, али да подсећа на буковичку воду. Овај аутор је забележио да овде већ сваког лета долази доста света ради лечења. Он истиче прегаоце на уређење овог лечилишта. Поред среског старешина Панта Јовановића, наводи и Кузмана Шолају.³⁴ Овај човек је тада био прилично богат ивањички трговац, угледан и познат. Можда је баш његова заслуга што је пажња имућнијих људи из Пожеге и Ужица скренута на Прилички кисељак и тако се помогло његовом унапређењу.

*
* *
*

Кратки преглед докумената, чињеница и догађаја о којима они говоре, када је реч о природном лечилишту Приличком кисељаку, указује како је спор и мучан био пут од његовог откривања до довођења у бар употребљиво стање. Тај преглед истовремено указује и на сиромаштво једне мале земље и њеног народа у коме није било, у прво време, скоро никаквих могућности за унапређење и побољшање здравства и санитетске службе.

Указујемо и на још једну чињеницу. Упркос свих тада постојећих тешкоћа, као што су сиромаштво, незнање и немоћ, народ је налазио снаге да омогући напредак, чак и ако му његова држава није указивала ни најнужнију помоћ. Иа и онда када је ова била не само оправдана већ и неопходна. Прилички кисељак, чак и у нашим данима, носи сва обележја негдашњег народног залагања да ово природно добро стави у службу човека.

НАПОМЕНЕ

1. Барона Ж. А. Хердера, Рударски пут по Србији, Београд, 1845, стр. 19, 37 и 38. Штампано у Правитељственој књигопечатњи. На овај спис се позива више страних и наших аутора када говоре о Србији тога времена, а међу њима Емерих Линденмајер, Милан Ђ. Милићевић и Тих. Р. Ђорђевић.

2. Тих. Р. Ђорђевић, Медицинске прилике за време прве владе кнеза Милоша, Београд, 1921, стр. 26 — 27. Ту овај аутор наводи само податак из напред наведене Хердерове књиге.

3. Барон Хердер, на истом месту, стр. 35. Пада у очи да се овде не помиње ни Овчар бања из непосредне близине Чачка.

4. Архив Србије (даље: АС), Суд округа ужичког, 1835. год. Акт из канцеларије Управитељног совјета од 25. новембра 1835. Уз овај акт, поред објашњења о узорцима минералне воде, дата су нека објашњења и о путним трошковима барона Хердера. (Сви датуми се овде наводе по старом, јулијанском календару. За тачније одређивање треба датуму из старог календара додати још 12 дана колика је у прошлом веку била разлика између овог и новог календара).

5. Постоји вероватноћа да је С Јаковић узео узорке воде и са Приличког кисељака. Та могућност потиче из чињенице да је овај чиновник рођен и одрастао на Катићима близу Прилика и да се бавио и у овом последњем месту, па је морао знати за тамошњу киселу воду. Али је могао послати и узорак са једног слабог извора киселе воде и поред саме Ивањице. Није јасно о чему се ради када се у акту Совјета говори о некој води која има црвену пену.

6. Др Емерих Линденмајер, Опис минералних вода у Књажевству Србији до сада познатих, Београд, 1856. год.

7. Исто, стр 82. Др Линденмајер наводи да ова вода „садржава нешто гвожђа; но одликује се топлотом, јер показује 30° Ром“. Истовремено указује да та вода још није била каптирена, нити се знало од каквих болести лечи.

8. Гласник Друштва србске словесности, књ. X. 1858. год. Рад Стојана Обрадовића — Описаније окружија ужичког, Наведени податак на стр 311. Аутор ту указује и на неку бању у селу Љубишу. Бања у селу Биоски нешто касније постаје посебан предмет пажње и трошкова. Али, то се показало некорисним, пошто је пресушивала или се губила у речној води. На карти, која је ишла уз Обрадовићев спис, Прилички кисељак је већ био обележен уобичајеним знаком — стилизованом чашом. На ранијој Коцебуовој карти из 1831. године таквог обележја није било.

9. АС-МУД-С-Дел протокол 1868. № 264, од 19. фебруара исте године. Молба за постављење лекара у срез моравички поднета је преко Начелства ужичког 15. фебр. те године. Са овим постављењем, због недостатка лекара, ишло је тешко. Молба је обновљена, опет преко Начелства, 2. августа 1868. (Исти протокол, № 1418/1868). Ову потребу народну у моравичком срезу покушао је да искористи надрилекар М Ракићевић, из Чачка. Обратио се министру унутрашњих дела и тражио да му се додели лекарско место у Ивањици. Одговор на молбу отишао је Начелству у Чачак као препорука да се тај човек казни због бесправног лечења (Исти протокол; № 1868, 1892 и 2020 за 1863. годину).

10. Др Лазар Докић постављен је на ову дужност 15. октобра 1869. године. Датум ступања на дужност доктора Хајнриха Толцеса (Heinrich Tolzes) у Ивањици није се могао утврдити. Ступио је на дужност вероватно по одобрењу Министарства унутрашњих дела, али по уговору сачињеном са власти у овом месту Министарство је давало сагласност на уговор и постављење тек пошто се, из диплома, уверило у стручност лекара. Уз то је била потребна и претходна сагласност министра финансија за прикупљање приреза из кој се обезбедила лекарска плата. Младом доктору Лазару Докићу ово је било прво рашно место, а Хајрих Толцес је био први средњи лекар, не само у моравичком срезу, него и у целом ужичком округу.

11. АС-МУД-С-Ф-VI-1/1873. Писмо др Х. Толцеса од 5. октобра 1869. год. из Ивањице — министру унутр. дела Рад. Милојковићу. Писмо је примљено тек 29. истога месеца и заведено под С № 2179. Текст овог писма, као и других, која потичу од Х. Толцеса је на немачком језику.

12. Исто, концепт акта Министарства унутрашњих дела; С № 2179, од 29. окт. 1869. год. Начелству окр. ужичког. Ту се саопштавају подаци из писма добијеног из Ивањице, са захтевом да се провере и допуне.

13. АС-МУД-С-Ф-VI-123/1869. Извештај др Х. Толцеса од 15. нов. 1869. год. Министарству унутр. дела Прим. С № 4093, од 16. нов. ист. год. Један претходни, непронађени, службени извештај отишао је преко Начелства у Ужицу десет дана раније. У овом, другом, извештају др Толцес је тражио да се изврше потребни радњи на уређењу Приличког кисељака, а затим преко новина објави о лековитости овог извора како би још наредног пролећа болесници ту потражили лек својим новозама. („... damit die leidende Menschheit im Frühjahr schon hier Heilung suchen soll und finden wird“).

14. АС-МУД-С-Ф-V-1/1873. Ова хемијска анализа је завршена и потписана 18. децембра 1869. године.

15. Исто и концепт акта Министарства унутрашњих дела; С № 2449/869, од 15. јануара 1870. год. Акт је и као обавештење и као наређење упућен Начелству округа ужичког.

ПРИЛИЧКИ КИСЕЉАК ОТКРИВАЊЕ И ПРИВРЕМЕНО УРЕЂЕЊЕ

16. Исто; извештај Начелства окр. ужичког; Л.№ 18 од 20. фебр. 1870. год. Министарству унутр. дела Инжењер Карл Арент (Carl Arendt) на терену је узео само мере и елементе за израду пројекта. План је сачињен нешто касније у Ужицу.

17. В. пројект за оправку Киселе воде у Приликама који је израдио инж. К. Арент (АС-МУД-С-Ф- 1/1873).

18. АС-МУД-С-Ф-VI-1/1873. Концепт акта Министарства унутр. дела С.№ 344. од 22. маја 1871. год. — министру грађевина

19. Исто; концепт акта Министарства унутр. дела; С.№ 1094. од 30 јуна 1871. год. и одговор Начелства из Ужица; Л.№ 47. од 19. јула исте год.

20. Исто; протоколарна изјава часника Приличке општине од 10 јула 1871. год. и спроводни акт Начелства окр. ужичког; Л.№ 79. од 30. јула исте године.

21. АС-НОУ-1869. нср. гр. Президијално писмо окр. начелника Ст. Симића од 29. јуна 1869. год. министру просвете и црквених дела. Окружни начелник овде износи преглед градњи школе у целом округу.

22. АС-НОУ-1873. нср. гр. Извештај начелника ср. моравичког № 3398. од 20. августа 1870. год о градњи школе у Приликама, затим извештај № 4261/Д № 491. као и акт Начелства окр. ужичког № 11395/Д № 1065. од 18. нов. 1870. год.

23. Исто; начелник ср. моравичког; № 5638. од 10 јан. 1872. Министар финансија је одобрио и накнадно разрезивање приреза у приличкој општини за градњу школе актом Е.№ 358. од 9. фебруара 1871. год. Новоприкупљени прирез предат је Управи фондова на чување током августа исте године.

24. Исто; протоколарна изјава Општине приличке — начелнику ср. моравичког од 17. марта 1872. год. Ово је био стари и власти већ познати одговор. Новина у овоме била је у нечему другом: Сада је на челу Приличке општине био други човек — Новак Марковић, а и нови одборници. Овде је подбацио уобичајени метод полицијске власти. Наиме, ако се није могло продети са нечим код једне општинске управе, она је смењивана и довођена друга послушнија. Тала би се обично и усвајало оно што се наметало.

25. АС-МУД-С-Ф-VI-1/1873. Акт министра грађевина; И.№349. од 28. апр. 1873. год. — министру унутр. дела Предрачун је саставио окружни инжењер у Ужицу К. Арент; учинио је то на основу свог ранијег пројекта при увиду стања у прошлој години. Из овог предрачуна се види да је инжењер предлагао израду бунара од цигле за обухватање извора и коришћење приличке киселе воде.

26. Исто; акт министра грађевина; И.№ 214. од 4 априла 1873. год. — министру унутрашњих дела. Концепт акта министре унутрашњих дела С.№ 764. од 6. маја 1873. год. — Начелству окр. ужичког. Уз ова акта ишле су предходне протоколарне изјаве Општине приличке.

27. Исто; концепт акта министре унутр. дела; С.№ 764 од 6. маја 1874. год. Протоколарна изјава општина: приличке, шумљанске и ивањичке од 17. јуна 1873. год. № ср. канцеларије 2008. и пропратни акт Начелства окр. ужичког; Л.№ 52. од 26. јуна 1873. год. — министру унутр. дела.

28. Исто; интерпелација посланика ср. моравичког Петра Поповића у Народној скупштини, 27. новем. 1873. год. — министру финансије. Овде се наводе и неки подаци о градњама код Приличког кисељака. „Квартари“, о којима се говори, нису сигурно биле неке чврсте и трајне грађевине. Једно усмено казивање у Приликама од пре неколико година указује да су ти „квартари“ били слични оним малим грађевинама од брвана, бондрука или сличног материјала, какви су били и дућани на панађуриштима у Ивањици и Пожеги или „соврашице“ на црквеним сабориштима, какве су богатија сеоска домаћинства подизала прошлог века. Указивано је и на „кућишта“, где су се ти објекти налазили. Међутим, ово противречи једном савременом наводу о коме ће још бити речи. Такве приватне „сувоте“ код киселе воде могле су настати у нешто каснијем времену.

29. Исто; већ овде се указује да се отвара могућност за изградњу причватних зградаца и склоништа.

30. Исто; ови подаци потичу из одговора на интерпелацију моравичког народног посланика. Одговор није дао министар финансија, већ министар унутрашњих дела и то за више од месец и по дана по постављању питања, 15. јануара 1874 под С№ 2493/873. Са тим се привремено стало са радовима, бар уколико се за њих очекивала државна помоћ.

31. Српске новине, бр. 157. од 17. јула 1874. год.

32. АС-МУД-С-Ф-III-26/1875. Начелство окр. ужичког; Л№ 13. од 17. јануара 1875. год. Овде окружни физикус Ст. Тренчини даје извештај „по струци санитарској“ за округ ужички у протеклој години. Он је овде јаснији о градњи у Приличком кисељаку него што је то био моравички посланик прошле године. Ту се види да није у ствари било 11 „квартира“ и кухиња, него нека дашчана испреграђивана барака, можда са толико одељака. Уместо кухиње, физикус пише да је тамо подигнуте некаква *медана*. Говорећи о другој минералној води — „топлику“ и у Биоски, Ст. Тренчини пише да је на врло незгодном месту, изложеном поплави и да престаје у сушно доба. Иначе, температура те воде износила је 20 реом. ступњева. Из овог извештаја се види да окружни физикус није знао за хемијску анализу воде у Приликама чим говори о „неопређеним солним честицама“.

33. Овчар-бања, у Овчарско-кабларској клисури, коју др Линденмајер наводи под именом Благовештеније, дошла је на дневни ред припрема за уређење с почетка 1875. год. Начелство округа рудничког писало је 22. априла 1875. године извештај о тој бањи министру унутрашњих дела и поставило питање да ли се може тамо дозволити подизање неких зграда. Из Министарства, уз чуђење, дошао је одговор: чему такво питање служи „кад је свакоме слободно на својој земљи подизати“. (АС-МУД-С-Дел. протокол, 1875. № 848. од 28. апр. 1875. год.).

34. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, Београд, 1876. стр. 582. Овде се аутор осврће и на Биоштанску бању. Говорећи о Овчар-бањи, када је реч о рудничком округу, бележи подетке познате већ код Ем. Линденмајера (стр. 309, при чему се и позива на овог аутора).

PRILIČKI KISELJAK DÉCOUVERTE DE CETTE SOURCE MINÉRALE ET SON AMÉNAGEMENT PROVISOIRE

L'ouvrage est consacré à Prilički Kiseljak, source d'eau minérale, située dans le Sud — Ouest de la Serbie et connue actuellement comme station thermale.

Le passé de Prilički Kiseljak n'a pas été tumultueux. Pendant longtemps les propriétés curatives de son eau sont restées totalement inconnues. Seule la population des environs immédiats s'en servait pour satisfaire ses besoins d'eau quotidiens. Les informations sur cette source se frayaient difficilement le chemin jusqu'aux organes compétents de la Serbie et c'est avec une lenteur excessive que le public apprit l'efficacité thérapeutique de son eau. La première mention de Prilički Kiseljak date de 1858: S. Obradović, auteur d'un ouvrage sur l'arrondissement d'Užice parle de l'eau de cette source, en soulignant que la population en fait un usage assez efficace dans des buts curatifs.

Ce n'est qu'en 1869 que Prilički Kiseljak attire pour la première fois l'attention de l'administration de l'Etat, grâce aux suggestions du médecin Heinrich Tolzes, qui travaillait à l'époque auprès de l'arrondissement de Moravica. Les autorités compétentes chargèrent bientôt l'ingénieur Carl Arendt de dresser un projet d'aménagement de cette source d'eau minérale.

Cependant, Prilički Kiseljak ne fut pas aménagé avec les moyens financiers fournis par l'Etat. C'est grâce aux efforts de plusieurs communes (Prilički Kiseljak, Šumljan, Ivanjica) et à l'aide offerte par des citoyens de Požega et d'Užice que cette source put être transformée en une sorte de station thermale.

Aujourd'hui encore Prilički Kiseljak repose sur les bases solides, posées il y a plus d'un siècle.

Novak ŽIVKOVIĆ

Hohes Ministerium!

Auf meine dem hochhonorabilen Ministerium für chemi-
 schen Untersuchungen am 1. d. M. d. 1869.
 Mineralwasser bezügliche Schrift vom 7. November
 1869 zur Antwort ist mir die unten im beifolgende
 Kaiserliche Verfügung, deren Inhalt nachstehend
 nachstehend (Rechtschaffen ist) die Benutzung dieser
 Verordnung durchlassen. Obgleich nun, nach dem Bildungs-
 grade dieser Verfassungen, ist es nicht nur die
 Detaillierung der einzelnen Rechtschaffenheiten
 von Seiten, ist mir folgende klar geworden:

- 1) bei Rechtschaffen der Abnehmer
 zu, wie im (Rechtschaffen) (Rechtschaffen)
 der (Rechtschaffen) (Rechtschaffen)
- 2) bei Rechtschaffen der (Rechtschaffen) (Rechtschaffen)
 (Rechtschaffen) (Rechtschaffen) (Rechtschaffen)
 (Rechtschaffen) (Rechtschaffen) (Rechtschaffen) (Rechtschaffen)
 (Rechtschaffen) (Rechtschaffen) (Rechtschaffen) (Rechtschaffen) (Rechtschaffen)
 (Rechtschaffen) (Rechtschaffen) (Rechtschaffen) (Rechtschaffen) (Rechtschaffen) (Rechtschaffen)

Die (Rechtschaffen) dieser (Rechtschaffen) (Rechtschaffen)
 ist mir, so ein (Rechtschaffen) (Rechtschaffen) (Rechtschaffen) (Rechtschaffen) (Rechtschaffen)

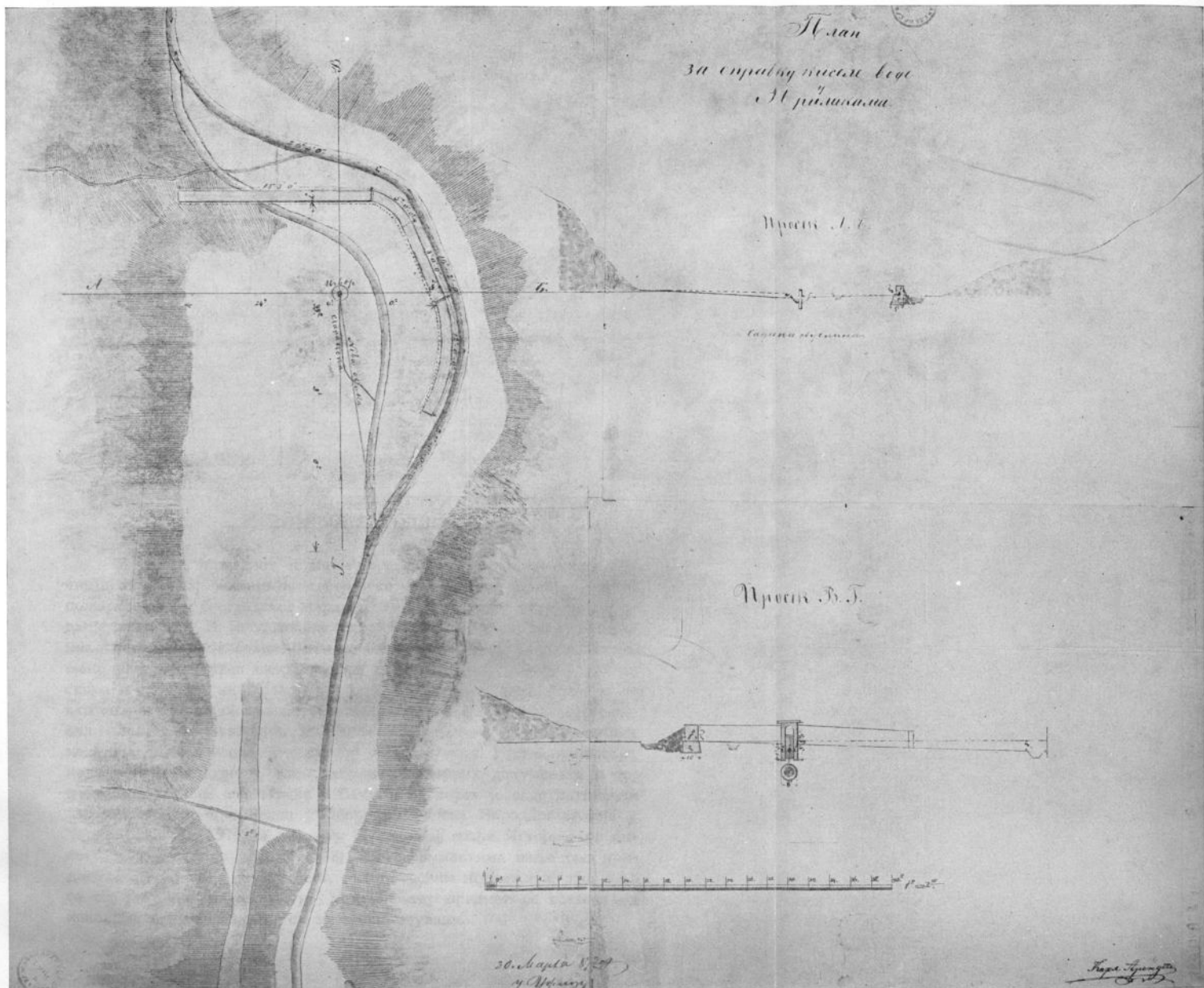
Сл. 1. Доктор Хайрих Толлес, лекар среза моравичког: Представка Министар-
 ству унутрашњих дела од 15. новембра 1869. године о Приличком киселяку.
 (Факсимил прве стране документа)

Aufsuchung der chemischen Analyse. Bekanntlich ist ein
 Salz, das in Wasser löslich ist, im Allgemeinen, einer aus
 sechsbestandigen Bestandtheile Compositum, die Mischung
 können aber auch aus mehreren Theilen, da es auch in
 Wasser selbst eine solche Quelle zu finden ist, die
 man in Wasser, und über diesen Punkt in einem
 in Mineralien nachfolgenden Kapitel zu lesen
 gemäß dem zu erwarten ist, jedoch über eine
 in der folgenden Quelle, die es an einer anderen Stelle
 in der Erde zu finden ist, zu finden ist.
 1869.

Aufsuchung der chemischen Analyse. Bekanntlich ist ein
 Salz, das in Wasser löslich ist, im Allgemeinen, einer aus
 sechsbestandigen Bestandtheile Compositum, die Mischung
 können aber auch aus mehreren Theilen, da es auch in
 Wasser selbst eine solche Quelle zu finden ist, die
 man in Wasser, und über diesen Punkt in einem
 in Mineralien nachfolgenden Kapitel zu lesen
 gemäß dem zu erwarten ist, jedoch über eine
 in der folgenden Quelle, die es an einer anderen Stelle
 in der Erde zu finden ist, zu finden ist.
 1869.

Dr. Heinrich Tolzsch
 Chef des medicin. Rathes

Сл. 2. Доктор Хайрих Толлес, лекар среза моравичког: Представка Министар-
 ству унутрашњих дела од 15. новембра 1869. године.
 (Факсимил друге стране документа)

Сл. 3. Карл Арент, окружни инжењер у Ужицу: Пројекат привременог уређења изворишта Приличког кисељака

1

СРЕТА ПЕЦИЊАЧКИ

**РАСПОРЕД ДОМАЋЕ МИЛИЦИЈЕ АУСТРИЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ
СРБИЈЕ У 1725. ГОДИНИ**

У нас се, нажалост, и данас мало зна о тзв. националној, тачније о домаћој милицији аустријске Краљевине Србије између пожаревачког и београдског мира (1718—1739. године), осим, наравно, да је постојала. И то углавном стога што се тиме све досад готово нико понаособ није бавио, нити се бави, тако да су та милиција и њена улога још увек скоро сасвим нерасветљене. Штавише, о њој скоро и да нема ни објављених података, бар не вреднијих, осим ако се не рачуна оно што су својевремено, више узгред, публиковали Лангер и Павловић. Међутим, ваља одмах рећи да таквих података, како изгледа, и нема, јер нису очувани. У ствари постоји, колико нам је познато, само неколико изворних докумената о тој милицији, који се сад налазе у Бечу, а од којих је овде потписани недавно објавио два, један у Зборнику радова Народног музеја у Чачку (књ. VII, 1976), а други у Мешовитој грађи Историјског института у Београду (књ. 5, 1978). Тим документима ваља сад придодати и овај, чија је вредност, иначе, сасвим несумњива, због чега се он уосталом и публикује. У ствари, тај предмет се састоји од неколико докумената, који су, на срећу, очувани.

Спис се налази у бечком Ратном архиву, где је заведен под бр. НКР, Pr. Expediit, 1726, IX, № 238, F. 1—27, а састоји се од четири документа неједнаке величине и вредности, који се објављују постојећим редоследом, и то у српском преводу.

По обиму је највећи, а свакако и највреднији, извештај Виртемберговог ађутанта, капетана De Steag-а од 9. новембра 1725. године. Тај акт је састављен очигледно после капетановог обиласка читаве границе према Турској и свих хајдучких компанија, укључујући и оне из унутрашњости земље, односно после његовог повратка у Београд. Извештај је упућен принцу Виртембергу, гувернеру Краљевине Србије, а састоји се од кратких описа и помена свих компанија и њихових стражарница или чардака, затим сумарног исказа и закључака, који су, дабоме, сасвим кратки у односу на саме описе. Затим следи предлог официрско-подофицирских плата, који је имао да се усвоји, па преглед дотадашњих издатака за издржавање или хлеб милиције о којој је реч, што је имало да буде укинато, и најзад Виртембергово писмо од 29. новембра 1725. године, кад је цео предмет комплетиран и послат у Беч.

Према томе, овде се на првом месту даје писмо принца К. А. Виртемберга, гувернера Србије (I), затим преглед предложених официрско-подофицирских плата (II), па преглед дотадашњих издатака за милицију (III) и најзад опис — распоред саме милиције (IV).

I

Високославни Дворски ратни савете! Нека Дворски ратни савет из приложенога изволи разабрати како и на који начин су распоређени постојећи србијански хајдуци по граници према Турској и по унутрашњости Краљевине Србије, те која насеља, постоје и чардаке они држе, односно на колико су компанија исти распоређени. Но, како је граница према Турској доста развучена, то садашњи број хајдука није довољан. Тим мање што ти људи чувају и обезбеђују читаву границу од непријатеља, а сем тога и унутрашњост земље од разбојника. Осим тога, од њих и Високи ерар захтева сасвим одређене мере и акције против иначе недозвољеног промета с извесним робама и новцем, што све скупа није увек могуће постићи, јер за све те и друге задаће није довољна ни постојећа регуларна србијанска милиција, ни Немци који се у Србији налазе, будући да је терен веома непрегледан, односно шумовит и брдовит. Из тих разлога сматрам да свака од постојећих 19 компанија мили-

ције треба да има 150 пешака и 50 коњаника, а к томе још и по 50 помоћних људи или способних резервиста, који би замењивали хајдуке у земљорадњи и другим пословима, па би се од њих и њима сличних могли регрутовати и сами хајдуци ради попуњавања компанија у случају да ове било због чега остану без довољно људства.

Познато ми је, наиме, од раније да се Дворски ратни савет носио мишљу да од те и такве милиције више не узима ни десетину ни друге дажбине. Ако је већ тако, онда ће Дворски ратни савет из приложенога моћи да види шта су ти хајдуци на име хлеба [порције]¹ добијали од Царског ерара, па се према томе лако може установити шта би то стајало убудуће, кад се та милиција увећа, као што се предвиђа, тј. кад се иста попуни и доведе у комплетно стање. Стога ја лично не бих могао саветовати да се и даље настави с узимањем десетине и других дажбина од хајдука, с једне, односно с давањем плата на име хлеба хајдуцима, с друге стране, јер сматрам да би било боље само официрима и подофицирима дати одређену новчану плату, како је то исказано у приложеној спецификацији, док би редови, већ је речено, могли бити ослобођени од сваке контрибуције и десетине, уместо да им се даје новац за хлеб као досад.² Дворски ратни савет би могао да израчуна шта стају ти хајдуци ове године, према њиховом стварном броју и добијеном хлебу, а шта би могли стајати убудуће само официри и подофицири, плаћени у готову, односно да би на тај начин сума од 25 хиљада и неколико стотина форинти могла да се смањи за око 17.000 форинти, па би се сума од 8.250 фор. увек утолико лакше могла обезбедити, и то из фонда из којег се узима и целокупна свота за исхрану или хлеб. На тај начин би његово царско величанство јефтинеје добило једну заиста добру и увећану земаљску милицију, која би се веома корисно могла употребити и у миру и у рату, а која би, штавише, у погодном тренутку за собом могла повући и своје сународнике у Турској. Но све зависи од тога да ли ће се усвојити моје сугестије, док ја остајем Дворском ратном савету као сасвим покорни слуга.

Београд, 29. XII 1725. Карл Александер фон Виртемберг
(Kriegsarchiv, НКР, Pr. Ехр.,
1726, IX, № 238, F. 1—3).

II

Преглед новоодређених плата официра и подофицира србијанске националне милиције у пуном саставу за годину, тј. уколико се исто усвоји.³

СРЕГА ПЕЦИЊАЧКИ

Број официра — подофицира	Чин — звање	Појединачна годишња плата	Свега годишње
3	Оберкапетана	200	600
16	Капетана	100	1600
38	Хаднађа	60	2280
19	Харамбаша	45	855
38	Барјактара	40	1520
38	Стражмештера	20	760
120	Каплара	10	1200
С в е г а			8.815 фор.

(Kriegsarchiv, НКР, Pr. Ехр., 1726,
IX, № 238, F. 4)

III

Преглед досадашњег следовања националне милиције Краљевине Србије које је ова добијала и добија из царских магазина према постојећем бројном стању на име своје исхране.

Број официра — подофицира	Чин — положај	Имају порција на дан	Свега месечно порција	Рачунајући по 2 крајцара то у новцу год. износи	
				фор.	кр.
19	Капетана	6	3420	1368	—
38	Хаднађа	3	3420	1368	—
19	Харамбаша	3	1710	684	—
38	Барјактара	2	2280	912	—
38	Стражмештера	2	2280	912	—
120	Каплара	1	3600	1400	—
1550	Редова	1	46740	18688	4
С в е г а				25.332	4

(Kriegsarchiv, НКР, Pr. Ехр., 1726,
№ 238, F. 5)

IV

Обавештење о томе како сам, наиме, ја доле потписани, и то по милостивом наређењу гувернера и висококнежевске светлости принца Карла Александра, војводе од Виртемберга, читаву царску националну милицију у Краљевини Србији уредио и поставио, те њене страже и патроле распоредио, односно како сам дуж читаве границе размотрио лежеће чардаке, а осим тога и сваког капетана упутио тачно у његове дужности, те све прегледао и о свему понешто укратко забележио, и то како следи:

КАПЕТАНИЈАТ ВУКА ИСАКОВИЋА (Црна Бара)⁴

Хајдучка чета капетана Српске националне милиције Вука Исаковића броји 80 наоружаних људи. Седиште капетана је у Црној Бари на реци Дрини, док се компанија састоји из више постаја, односно стражарница или чардака. То су:

Јордан. Прва стражарница или чардак капетанијата се налази код Јордана на реци Дрини, и то између две баре, од којих се једна зове Дриница, а друга Црна бара, одакле се контролише терен један час хода десно до Раче, где се Дрина улива у Саву, односно један час лево према Црној Бари.

Црна Бара. Друга стражарница је код села Црна Бара, које је удаљено од Јордана отприлике 1 час хода. Између Црне Баре и реке Дрине је лепа равница, од чије земљорадње и сточарства може да се живи.

Лазарет. Један час хода од Црне Баре лежи трећи чардак ове чете. То је нови лазарет, који се налази на прелазу преко Дрине и његовој скели.

Бадовинци. Четврта стражарница се налази на Дрини код села Бадовинаца између две шуме, и то управо на оном месту где се Дрина за време сушних лета може прегазити, као што је то у задњем рату учинио и генерал Петраш с националном милицијом.

Према томе, чета споменутог капетана Исаковића, која се састоји од 80 хајдука, чува и контролише терен дуж реке Дрине од Раче на Сави до Бадовинаца у дужини од 4 часа хода, док по дубини та контрола досеже до час и по хода од границе према уну-

трашњости. На том терену има, речено је, четири чардака, горе именованих, од којих је сваки поседнут са по 3 хајдука.

КАПЕТАНИЈАТ ИВАНА ПРОДАНОВИЋА (Прњавор)

Чета капетана Ивана Продановића броји 70 хајдука. Седиште капетана је у Прњавору, док је земљишни терен ове јединице веома погодан за обрађивање и сточарство. Чета има пет чардака. То су:

Беговци. Први чардак или стражарницу овог капетанијата представљају Беговци [Begovzu], који се налази на путу крај реке Дрине, између две баре, Дринице и Рашћа [Rastie], један час хода од Бадовинаца.

Дубовик. Други чардак је Дубовик, удаљен један час хода од Беговаца, који се иначе налазе на путу што води од Лазарета ка Зворнику.

Нови Прњавор. На један час хода од Дубовика, преко пута од турског пограничног насеља Ново Село, налази се шанац Нови Прњавор, а код њега и истоимена стражарница.

Стари Прњавор. Један час хода од Новог Прњавора, а пола часа од турске пограничне станице Лешнице је Стари Прњавор, а код њега и истоимени чардак. Пола часа хода од Старог Прњавора, на путу према следећем чардаку је српски манастир Чокешина, одакле почиње црска планина.

Svratnack. То би био пети чардак, и то на висини, који би се налазио на пушкомет од границе, три часа хода од Старог Прњавора, тј. тамо би такав чардак могао бити постављен, јер висока планина не затвара долаз из Турске. Наиме, одмах испод те, будуће стражарнице на извору Лешнице је отворен пут који води из Турске, а једно пола часа одатле је ново хајдучко село Јошава [Joschova], док позади села лежи висока планина Тројан [Trojan].

Према томе, чета капетана Продановића од 70 људи кантролише гранични појас 7 часова широк а 1,5 дубок, тј. од Беговаца на Дрини па све до Svratnack-а у планини, с тим што је сваки чардак увек поседнут са по 3 наоружана човека.

ЧЕТА КАПЕТАНА МИЛИСАВА (Павковина)

Хајдучка чета капетана Милисава броји 40 наоружаних људи. Седиште капетана је у Павковини, док се земљиште чете састоји поглавито од бреговитих и шумовитих терена, а нешто и од равнице, што се све скупа простире дуж границе према Турској, с ове стране реке Јадра. Капетанијат има четири стражарнице или чардака. То су:

Медарице. Ту се налази први чардак капетана Милисава. У ствари, чардак се налази у планини, близу Великог Села у Турској, два часа хода од Свратника, задње стражарнице капетана Ивана. Даље, одмах испод Медарице, у шумовитој долини, биће насељено једно ново хајдучко насеље.

Павковина. Ту је други чардак капетанијата, и то на један час хода од Медарице. Изван села Павковине, према реци Јадру, налази се један пут који долази из Турске.

Цикоте. Трећа стражарница је код Цикота, које се налазе у брдима, близу границе, један час хода од Павковине, одакле води пут из Турске.

Кресав [Krasova]. Четврти чардак је код Кресаве, која се налази горе у брдима, удаљена два часа хода од Цикота, с тим што је сам чардак смештен крај пута Зворник — Крупањ.

Према томе, овај капетанијат покрива 6 часова широк и 1,5 час дубок погранични терен, што значи од Медарице два часа хода доле према Лешници, с тим што се на читавом том простору налазе четири чардака, од којих је сваки поседнут са по 3 човека.

КАПЕТАНИЈАТ ЈОВАНА МИХАТОВИЋА (Бела Црква)

Чета капетана Јована Михатовића има 42 човека под оружјем. Седиште капетана је у Белој Цркви, док му се терен, иначе, састоји поглавито од великих планина и шума. Капетанијат има четири пограничне стражарнице. То су:

Ликодра. Прва стражарница ове чете је код Ликодре у високим брдима близу границе, један час хода од последњег чардака капетана Милисава — Кресаве, где већ давно од раније међу хајдучима живи и сељак Милисав, и то по изричитој дозволи његове висококнежевске светлости принца Александра, гувернера Србије.

Бела Црква. Други чардак је више села Бела Црква, високо у планинама, које је удаљено, опет, један час хода од Ликодре, а исто толико и од границе.

Ставе. То је трећи хајдучки чардак, односно село, које лежи чврсто на самој граници, и то на путу за Соко, који се налази два часа хода од границе у планинама. Соко је турска тврђава, уз коју се налази и истоимена варош.

Братачић. Четврта стражарница се налази код Братачића на истоименом брегу, који је од Става удаљен један час хода. Недалеко одатле, с десне стране, тече речица Пецка, која дели шабачки од ваљевског дистрикта, односно турску територију од наше, аустријске.

Према томе, чета капетана Јована Михатовића пружа се дуж границе од Кресаве и Ликодре до Братачића, а има четири пограничне стражарнице, од којих је свака увек поседнута са по 3 хајдука. Иначе је читав тај терен, који ова компанија покрива, широк четири часа хода, а дубок 1,5 час идући од границе према унутрашњости.

ЧЕТА КАПЕТАНА ЈЕФТЕ ВИТКОВИЋА (Ваљево)

Хајдучка чета капетана Јефте Витковића броји 150 људи под оружјем. Седиште капетана је у граду Ваљеву, око чије мошете је за време последњег рата с Турцима био начињен шанац. Иначе, ту, у чети, има доста ораница, ливада, винограда и шума, тако да се у томе не оскудева. А како од Ваљева према граници већ на пола часа од града почињу високе планине, то су се и тамошњи хајдуци због дивљине и неплодности тог планинског терена морали спустити у ниже пределе,⁵ где су затекли бољу земљу, тако да сада настањују више насеља и имају више чардака. То су:

Мрска. Прва стражарница капетанијата је код Мрске, која се налази у планини, на граници, и то на оном месту где се раздваја пут који долази од Сарајева, пошто пређе преко Дрине, чији један крак иде за Шабац, а други за Београд. Сама, пак, Мрска је удаљена два часа хода од Братачића, последњег чардака капетана Михатовића. Код Мрске речица Пецка напушта нашу страну и одлази у Турску.

Драгодолак. Ту је други чардак Витковићевог капетанијата. Налази се сасвим на граници, на високој планини, где, нешто ниже, у једној долини, извире речица Пецка. Тај чардак је удаљен

од Мрске два и по часа хода, а налази се на путу за Ваљево, који, иначе, долази од Сарајева, а који Дрину прелази код Љубовије, где се налази један стари хан и скела, али то је све већ у турској земљи.

Леска. Леска је трећи чардак ове чете, који се налази на истоименом брду. Од Драгодола је удаљен два часа хода, а од турске границе, опет, само пола часа. Десно од Леске, на једном високом брегу, налази се стари, напуштени дворца или замак [Schloss]⁶ Вележ [Wellesch], испред и иза којег се простире планина Медведник. Довде долази и један пут од града Саса [Sass], који се иначе налази с оне стране Дрине, у Босни.

Паћуга [Patjuta]. То је четврти чардак ове чете, који се налази на истоименом вису, недалеко од планине Јабланика. Сама Паћуга је удаљена један час хода од Леске, и исто толико од границе која се налази преко планине. Између Леске и Паћуге води један пут, који долази из Турске.

Лесковица. Пети чардак ваљевске компаније, Лесковица, налази се на истоименом брду. Удаљен је два и по часа хода од Паћуге, а један од турске границе. Налази се на путу који иде од Ваљева према Ужицу.

Баћевци [Batjevzy]. То је шеста стражарница капетана Витковића. Налази се на истоименом брду, поред кога иде пут од Ваљева за Ужице. Од Лесковице је удаљен један и по час, а од турске границе један час хода, која се иначе налази иза планине.

Према томе, погранични терен капетана Витковића се пружа од Братачића до Баћевца. Има шест пограничних стражарница, од којих је свака поседнута са по три хајдука. У ствари, гранично подручје капетанијата је широко 11,5 а дубоко 2 часа хода. Међутим, читав тај терен је, већ је речено, веома брдовит, јер се налази у високим планинама.

ЧЕТА КАПЕТАНА ЈАЋИМА (Осеченица)

Хајдучка чета капетана Јаћима броји 70 наоружаних људи, док се седиште капетана налази у Осеченици. У чети ту и тамо има нешто оранице по брдима и шумама, првенствено око Осеченице, док је ливада и пашњака мало, па се стока мора напасати по шумама. Капетанијат има четири погранична чардака. То су:

Крчмар. Удаљен 1,5 час хода од Баћевца. Први чардак капетана Јаћима се налази на брду Крчмару, до кога, иначе, из Турске долази и један пут.

Осеченица. Други чардак ове чете је код Осеченице. Удаљен је један час хода од Крчмара, а налази се на висини, одакле, такође, један пут води у Турску.

Брежђе [Bresie]. Трећи чардак је у планини код Брежђа. Удаљен је од Осеченице један час хода, а налази се на оном месту где ниже њега два различита пута воде у Турску, један лево — други десно.

Савина вода. То је четврта стражарница, која се налази на земљишту села Планинице, један час хода од Брежђа, и то на путу који води од Београда ка Ужицу.

Према томе, чета капетана Јаћима захвата терен од Баћевца до Савине воде, а има четири пограничне стражарнице, које су, такође, увек поседнуте са по три хајдука. То је ширина од пет и по, а дубина од 1,5 час хода од границе, али на том подручју нема довољно ни људи ни стоке, чак и ако се не рачунају посве неплодна брда.

КАПЕТАНИЈАТ ПАЗНАНА ЖУДОВИЋА (Броњари)

Чета капетана Жудовића броји 110 хајдука. Седиште њеног капетана је у Броњарима, у тзв. црногорским планинама. То је каменит терен, али ту и тамо по долинама има нешто и ораница и ливада. Пашњаци се, ипак, у већини налазе по самим шумама, али се и они користе. Капетанијат има 6 чардака. То су:

Маљен. Прва стражарница или чардак је Маљен, један од највиших црногорских врхова и планина. Чардак је од Савине воде удаљен четврт часа хода, а од границе један и по час, према реци Каменици, преко које прелази и стари друм од Ужица, који води овамо.

Бело Тометино поље. То је други чардак капетана Жудовића, који је удаљен 1,5 час хода од стражарнице Маљен. Чардак стоји на већ поменутој реци Каменици, која отуд тече ка селу Каменици, а од овог, опет, даље према Морави, јер је овде развође. Ту, такође, има један пут који долази из Турске, из ужичког дистрикта.

Ртина. То је трећи чардак ове чете. И он је на самој граници, удаљен два часа хода од Белог Тометиног поља, где се, такође, може видети пут који долази из ужичко-пожешког дистрикта у Турској. Визави од Птине, с оне стране Каменице, на турској страни, лежи село Мршељ (Mersche).

Дружетићи. Четврти чардак се налази код села Дружетића, а удаљен је један час хода од Птине. Налази се на уском путељку који долази из Турске. Сат и по од границе леже два нова хајдучка села, и то поред реке Чемернице. Та села су Коштунџићи и Леушићи (Leuschich).

Јанчићи [Jantschy]. То је пета стражарница капетанијата. Налази се на један час хода од Дружетића, и лежи на самој граници. Ту, такође, долази један пут из Турске. Сат и по одавде је ново хајдучко село, које се зове Срезојевац.

Рошци [Rostschy]. Један час хода од Јанчића близу границе је и шести чардак ове чете — Рошци, одакле један обичан путељак води у Турску, па је та постаја, због тог пута, ту и постављена. Један час ниже одатле улива се река Каменица у Западну Мораву.

Према томе, чета капетана Жудовића је запосела читав погранични терен од Савине воде до Рожаца. Ту постоји укупно шест чардака, од којих је сваки поседнут са по три хајдука, док је подручје чете широко 8, а дубоко 1,5 час хода, не рачунајући ту планине (?!).⁷

КАПЕТАНИЈАТ НИКОЛЕ ИВАНОВИЋА (Чачак)

Чета капетана Николе Ивановића броји 170 хајдука. Седиште капетана је у Чачку, на десној обали Западне Мораве, одакле је до граничне хумке само четврт часа хода. Ту је, у Чачку, код цамије, хајдучки шанац и контумацка кућа. Око Чачка има доста плодне и добре земље, која се користи као ливаде и оранице, али је невоља у томе што се Морава често излива и све то плави, особито с пролећа. Капетанијат има 7 чардака. То су:

Каменица. То је први чардак или стражарница овог капетанијата, идући од задње постаје капетана Жудовића, од које је удаљен један час хода, док од овог чардака, Каменице, до првог хајдучког села Горијевнице има час и по хода, с тим што се ово налази позади чардака, даље у унутрашњости. У ствари, чардак Каменица је одмах повише хајдучког села Каменице, недалеко од Овчара и Каблара, између којих тече Морава, која чини граничну међу с Турском одавде па све до Сталаћа, где се спаја с Јужном Моравом.

Трбушани. То је други чардак ове чете, који се налази код истоименог хајдучког села, четврт часа од Мораве, а један час хода

од Каменице, док се сами Трбушани налазе на путу који долази из Турске.

Чачак. Трећу постоју претставља сам Чачак, где се налази обична стражарница код контумаца, а не чардак, али је и она без сталне хајдучке посаде. Туда, иначе, протиче Морава и „обухвата леву половину Чачка“, а четврт часа одатле је гранична хумка, где има и један пут. Пола часа даље од Чачка, на турском земљишту, постоји хан Атеница [Atteniza], како се исти зове, где се налази стална турска војна посада од 75 коњаника на челу с једним агом. Хан је, иначе, смештен на самом путу који долази од Ниша и Видина, па се у њему налази и турско складиште соли (која се ваљда довози из Влашке? — С. П.), одакле се иста одвози у Босну, која се том сољу и снабдева. Десно од Чачка иде један пут за Пожегу и Ужице, и даље за Босну, а лево пак за старовлашки дистрикт и Нови Пазар. Тим путем могу да се крећу и кола.

Балуга. Четврти чардак ове чете је Балуга. [Baloga], на самој Морави, сат и по хода од Чачка. Пола часа ниже одатле, код крајњег села Станчићи [Stanziza] Чемерница се улива у Мораву, где долази и један пут из Турске и пролази кроз преко пута лежеће село, које се такође зове Балуга.

Заблаће. Пети чардак је код Заблаћа, опет близу Мораве, сат и по хода од Балуге, а ту је и један заобилазни пут што долази из Турске. Кад надође Морава, онда преко ње не може нико; а кад вода опадне, онда се на сваком месту може прегазити, особито лети кад је водостај и иначе мали, па за саму стражарницу утолико више има посла.

Негришори. На један час хода од Заблаћа, код Негришора, налази се шеста стражарница, од које пак до хајдучког села Мојсиња такође има један час хода.

Лам. Лам је седми чардак Ивановићеве чете, а налази се на један час хода од Негришора. То с једне, док се с друге стране на час хода налази и хајдучко село Остра. Код Лама реку обично прелазе „албански“ сточари с њиховим овцама,⁸ кад их гоне на испашу у околину Рудника, односно кад их с паше враћају кућама.

Према томе, чета капетана Николе Ивановића је запосела и држи читав гранични сектор од Рожаца у чети капетана Жудовића до Лама, што по дужини (ширини) износи 8 часова хода, а по дубини, опет један и по час. Ту има укупно 7 чардака или стражарница, од којих је свака увек поседнута са по три хајдука, сем оне у Чачку.

ЧЕТА КАПЕТАНА РАДОЈИЦЕ ПЕТРОВИЋА (Цветке)

Чета капетана Радојице Петровића има 70 хајдука. Седиште капетана је у Цветкама, које се налазе на једном узвишењу, удаљеном један час хода од реке Мораве, према унутрашњости земље. Терен чете је погодан за сточарство и ратарство, али је недовољно насељен према земљишту које би се могло обрађивати. Чета има три чардака. То су:

Обрва [Obravo]. Први чардак ове чете је на Морави код Обрве, која је удаљена један час хода од Цветака, а исто толико и од Лама у чачанском капетанијату.

Данковци [Dankovze]. Други чардак ове чете је у Данковцима, који су удаљени један час хода од Обрве.

Адрани. Трећи чардак Петровићеве чете је код Адрана, 2,5 часа хода од Данковаца, с тим што се између та два места простиру дивље шуме и мочваре. Четврт часа хода одавде је и новонасељено хајдучко село (?), док уз чардак води један пут који долази из Турске.

Према томе, чета Радојице Петровића има три чардака, који се налазе на граничној линији, чија ширина или раздаљина од Лама до Адрана износи 4,5, а дубина 1,5 час хода од границе према унутрашњости.

КАПЕТАНИЈАТ РАДОВАНА СТАНИШИЋА (Витановци)

Чета капетана Радована Станишића [Станишићева]⁹ броји 200 хајдука. Седиште капетана је у Витановцима, у чијој близини и на чијем подручју се налази главни прелаз преко границе у Турску. Капетанијат има три чардака. То су:

Опланићи. Први чардак ове чете се налази код Опланића, недалеко од Мораве, у рудничком дистрикту. Тај чардак је удаљен један и по час хода од оног код Адрана, и поред њега пролази један споредни пут што долази из Турске.

Карановац. Друга стражарница је код Карановца, који је удаљен један час хода од Опланића, док између та два места према Морави тече поток Woog (?), који, иначе, на овом сектору дели руднички од крагујевачког дистрикта. Преко пута Карановца, с друге стране реке Мораве је турски хан, где под три заставе стоји 100 пешака и 50 коњаника турске пограничне милиције.

Витановци. Трећи чардак ове чете се налази код Витановаца, који је удаљен два часа хода од оног у Карановцу, где се налази главни прелаз, односно пут за Турску. Између поменутих места тече речица Гружа, која се улива у Мораву.

Према томе, капетанијат Радована Станишића се протеже од Адрана до Витановаца, где се налазе три поменута чардака или стражарнице. Осим тога, овај капетанијат држи и посебне патроле, дану и ноћу, састављене од пешака и коњаника, ради заштите тог краја и путника од тамошњих разбојника, којих има.

ОБЕРКАПЕТАНИЈАТ СТАНИШЕ МАРКОВИЋА (Крагујевац)

Компанија оберкапетана Станише Марковића броји 200 хајдука. Седиште оберкапетана је у Крагујевцу, у коме се налазе и шанац и капетанова кућа. Кроз Крагујевац пролази главни друм из Турске за Београд, али се тај друм увек мора чувати, јер около има скитница и разбојника, док на пола часа од Крагујевца према граници и Турској почињу планине и шумска дивљина. Иначе, Лепеница тече поред насеља, испод једног каменог моста, али је сам Крагујевац удобно место с довољно ораница, ливада и шума. Капетанијат има четири чардака. То су:

Стубал. Први чардак капетанијата налази се у Стублу, један час хода од Витановаца, недалеко од границе, где иде један пут из Турске преко Мораве, и то преко тамошњег насеља које се зове Ново Село, а овамо хвата једну равницу широку четврт часа, а дугу три часа хода.

Лозна. Други чардак се зове Лозна, у чијој позадини је и истоимено хајдучко село, које је удаљено један час хода од Стубла. До Лозне, такође, долази преко Мораве један пут из Турске.

Грабовцац [Devengrabovaz]. Код Грабовца је трећи чардак ове чете, који је удаљен два часа хода од Лозне, а преко Мораве, на турској страни, има један турски хан с посадом од 100 пешака и 50 коњаника турске националне милиције, која је ту смештена. На пушкомет од чардака Грабовцац унутар границе је једно хајдучко село (?), док се с десне стране на брду налази један стари дворцац или замак [Schloss], од кога доле до Мораве води неки скривени пут.

Богдање. Четврти чардак оберкапетанијата је код Богдања, један час хода даље од Грабовца. Десно од Богдања су хајдуци у задњем рату имали свој шанац.

Према томе, компанија оберкапетана Станице Марковића покрива гранични терен од Витановаца до Богдања, где има четири чардака, од којих је сваки поседнут са по три човека. Осим тога, овај оберкапетанијат има на главном друму у Јагодини и Баточини по једног каднаџа са по 30 људи, који тамо стоје као посада, и то ради обезбеђења путника и њиховог подвоза. Дуж границе та јединица надзире терен у дужини од 5, а по дубини од 1,5 час хода, али је то земљиште, иначе, брдовито и неплодно.

ЧЕТА КАПЕТАНА АНДРЕАСА ХОСТИНСКОГ (Сталаћ)

Чета капетана Андреаса Хостинског [Hostinsky] броји 100 хајдука. Седиште капетана је у Сталаћу, где се на тамошњем брду налази један стари дворац или замак [Schloss]. С десне стране, испод тог брда, тече Западна Морава, која из Турске долази код села Каменице, а која доведе, напоменуто је, према Турској чини границу. Лево је тзв. Бугарска Морава, која долази од Ниша, те се на пушкетом од споменутог замка спаја са Западном Моравом, одакле и ова скреће лево, према Гуприји. Пола часа ниже, преко Мораве су три камена [3 Stein], који тамо беху постављени приликом задње размене уважене господе посланика.¹⁰ Иначе, на два часа уоколо лево од Западне и Велике Мораве терен није баш особито погодан, јер га уствари представљају брда и шуме, док је ливада, ораница и виноград мало. Међутим, сасвим је друкчија слика с оне стране Мораве, према северу, јер се тамо простире плодан терен, погодан за обраду, на коме може да успева све. Сталаћка чета има 11 чардака. То су:

Медвеђа. На један час хода од Богдања, задње постаје оберкапетана Марковића, налази се чардак Медвеђа, и то на самој Морави, код села Медвеђе.

Ивање. Други чардак је код Ивања, пола часа ниже Медвеђе, који је, иначе, постављен због тамошњег пута и промета.

Дренова. Трећи чардак ове чете, Дренова, налази се код истоименог хајдучког села, један час хода од Ивања. Ту, такође, има један пут који долази из Турске.

Стопања [Stupan]. То је четврта стражарница ове чете, која се налази поред истоименог хајдучког села.

Кукљин. Два часа од Стопање је пети чардак, који се зове Кукљин, и који се налази у близини истоименог хајдучког села, по

коме је и добио име. И ту има један пут који води преко границе у Турску, због кога је чардак и постављен.

Јасика. Два часа даље од Кукљина је шести чардак, који се налази код Јасике, по којој је и добио своје име, док се, иначе, између та два места протеже мочвара. У раније време је туда ишао пут од Ниша преко Крушевца ка Јагодини и даље према Београду. Преко Мораве, пола часа даље иза ње, лежи варошица Крушевац са посадом од 400 људи турске земаљске милиције, која стоји под командом једног диздара и четири капетана.

Макрешан [Makreschan]. Седми чардак је код Макрешана, један и по сат хода од Јасике, где, такође, има један скривен пут што води у, односно из Турске.

Клисуре. Осми чардак је код Клисуре, један и по час хода од Макрешана. Довде Морава чини границу с Турском, док је овај чардак већ на њеној десној обали, и то на брегу поред кога иде пут од Крушевца преко сталаћког превоза за Јагодину и даље за Београд.

Маскаре. Девети чардак је код Маскара, један час далеко од Клисуре. Недалеко од Мораве, близу чардака је хајдучко село (?) код кога је у задњем рату од наших био постављен један шанац.

Сталаћ. На пола часа од Маскара је десета стражарница ове чете — Сталаћ, и то на самом прелазу преко реке, управо онде где се спајају обе Мораве.

Катун. Последњи чардак ове чете је код Катуне, који је удаљен 2 часа хода од сталаћког превоза (скеле?). Ту се налази и један стари пут за Јагодину, који је удаљен од границе један, а од Параћина четири часа хода.

Према томе, чета капетана Хостинског покрива погранични терен од Богдања у оберкапетанијату С. Марковића до Катуне. Ту има 11 чардака, од којих је сваки поседнут са по три човека. Погранично земљиште на том сектору је широко (дуго) 13, а дубоко 1,5 час хода, и у већини је шумовито и брдовито.

*
* *

Сад дођу капетанијати за одржавање реда на граници и у њеној позадини на друму Параћин — Гроцка, чије се људство ту, на одговарајућим местима, и налази, с тим што исто своје дужности обавља без икаквих чардака, којих и нема, осим код самог Параћина

ОБЕРКАПЕТАНИЈАТ КОСТЕ ДИМИТРИЈЕВИЋА
(Параћин)

Чета оберкапетана Косте Димитријевића броји 100 хајдука. Седиште оберкапетана је у Параћину, док у чета има четири чардака, односно стражарнице. То су:

Параћин. Прва стражарница или чардак је у самом Параћину код тамошње контумацке зграде, где протиче река Црмница, и где, такође, постоји један шанац. Параћин се, иначе, налази на четири часа удаљености од већ споменутог Катуна, задњег чардака капетана Хостинског.

Лазарет. Друга стражарница је код тамошњег лазарета, преко кога се обавља читав промет.

Баба. Трећа стражарница је од Параћина удаљена два часа хода, а налази се на, иначе, плодној узвишици која се зове Баба, и то на самој граници, где пролази и један пут из Турске.

Мутница. Четврти чардак компаније се налази код Мутнице, близу границе, на један час хода даље од већ речене Бабе.

Иначе, пешачке и коњичке патроле овог оберкапетанијата стално крстаре лево и десно дуж границе и тако је обезбеђују. Осим тога, ова чета путницима даје подвоз и обезбеђење, а по потреби и веће пратње. Све у свему, Димитријевић са својим људством, на тај начин, покрива терен 7 часова широк, а 1,5 дубок.

ЧЕТА КАПЕТАНА ЈОВАНА ПОПОВИЋА
(Сена)

Чета капетана Јована Поповића има укупно 70 хајдука. Седиште капетана је у Сенима, сат и по хода од Мутнице у оберкапетанијату К. Димитријевића. Ту има мало обрадиве земље, јер је терен чете већином планински и под шумама. Чета има четири чардака. То су:

Сена. Прва стражарница је код Сена. Налази се уз само село, с ове стране високе Бреснице.

Раваница. Друга стражарница је у Раваници, на висини, један час хода од Сена, недалеко од српског манастира Раванице.

Аликија. Трећи чардак ове чете је код Аликије, три часа хода од Раванице, на високој планини Бресници, докле иначе, долази из Турске и један пут. Ту, код те стражарнице је тремеђа подручја које се налази под Београдом и Темишваром, односно под Турском.

Ресава. Четврта стражарница је код Ресаве, где се налази један стари замак или дворца [Schloss], смештен између брда на једној и реке Ресавице на другој страни, одакле има само пола часа хода до хајдучког села Орашја [Orasch]. Ресава је удаљеда од Аликије четири часа хода.

Према томе, капетанијат Јована Поповића има четири стражарнице и терен од 1,5 час у дубину, а 9,5 часова дуж границе, која иде кроз шуме и планине.

ЧЕТА КАПЕТАНА БОЖЕ МИТРОВИЋА (Пожаревац)

Чета капетана Боже Митровића броји 130 хајдука. Седиште капетана је у Пожаревцу, где је закључен последњи мир, и где, иначе, постоји један шанац. Око Пожаревца је плодна земља са доста ораница, ливада и винограда и свега осталог што је потребно за живот, док на један и по час од Пожаревца протиче река Дунав. У саставу овог капетанијата се налазе и две истурене постаје. То су:

Рам. То је прва стражарница, која се, уствари, налази у старој тврђави Рам, на Дунаву, три часа хода од Пожаревца, визави од Нове Паланке, где се налази и превоз преко Дунава.

Вел. Градиште. Друга постаја је Градиште на Дунаву, а смештена је у старој тврђави истог имена, три часа ниже Рама. Од Градишта па до Ресаве има укупно 20 часова хода, што по читавој дужини покрива ова чета.

ЧЕТА КАПЕТАНА ПЕТКА ПАВИЋА (Ђуприја)

Чета капетана Павића се састоји од 50 хајдука, а налази се у Ђуприји на Морави, 2 часа хода од Параћина, и то на главном друму који долази од Ниша и води за Београд. Ту, у Ђуприји, за време последњег рата бејаше један доста јак шанац с грудобраном, и то управо на ушћу Раванице у Мораву. Иначе, у Ђуприји раније, уместо садашње скеле, бејаше један прилично јак и масиван мост преко Мораве, на путу Београд — Ниш, али су Турци тај мост запалили по паду Београда у наше руке и по свом повлачењу из овог дела Србије, тако да је он изгорео.

Овај капетанијат има своју стражарницу у самој Ђуприји, и то код већ поменутог шанца. То с једне, док с друге стране његово

људство, састављено од пешака и коњаника, редовно патролира лево и десно око Мораве и Ћуприје. Осим тога, та чета се стара и о самом превозу на Морави, одржавајући га у реду и обезбеђујући несметан саобраћај и пролаз путницима.

ЧЕТА КАПЕТАНА МАРКА КУМАНОВИЋА
(Смед. Паланка)

Чета капетана Марка Кумановића броји 52 хајдука. Седиште капетана, а и саме чете, је у Хасан Пашиној Паланци, поред које пролази главни друм Београд — Ниш. У Паланци постоји један шанцац, поред кога тече речица Јасеница, на којој се налази и један дрвени мост. Ту, крај шанца је и варошка стражарница. Хајдуци чете, иначе, патролирају друмом три часа лево и десно од Паланке, старајући се о саобраћају и обезбеђујући несметано путовање путницима. Осим тога, они, по потреби, обезбеђују подвоз и караване, а преносе и пошту.

ЧЕТА КАПЕТАНА МИЛОСАВА
(Колари)

Чета капетана Милосава броји 30 хајдука, а налази се у Коларима при тамошњем шанцу, а њена је дужност, као и паланачке чете, да обезбеђује пут, путнике и њихово кретање по друму Београд — Ниш.

ЧЕТА КАПЕТАНА МАКСИМА ПРОДАНОВИЋА
(Гроцка)

Чета капетана Максима Продановића броји 80 људи. Седиште капетана, а и саме чете је у Гроцкој. Чета има две стражарнице, од којих је једна истурена. То су:

Гроцка. Прва стражарница је у самој Горцки.

Авала. Друга стражарница од 4 човека се налази на Авали, код тамошњег старог града [Schloss].

Осим тога, ова чета даје тзв. водне патроле Дунавом све до Кулича, док други њен део обезбеђује друм Београд — Ниш, дајући и потребну пратњу путницима, те будно мотри на разбојнике који по околини скитају, како би такви вагабунди одмах могли бити и похватани.

СУМАРНИ ИСКАЗ

где и колико има компанија царске милиције и њихових капетана, односно колико постаја и чардака — стражарница постоји на граници, затим колико има часова хода од прве граничне стражарнице Јордан на Дрини, која се налази на час хода од Раче, па уоколо до Ресаве, а и даље све до Градишта на Дунаву.

Име и презиме капетана	Седиште	Број постојећих хајдука	Број чардака	Раздаљина од једног до другог капетанијата, односно од Црне Баре на Дрини до Вел. Градишта на Дунаву
Вук Исаковић	Црна Бара	80	4	4 часа хода
Јован Продановић	Прњавор	70	5	7 „ „
Милисав ?	Павковина	40	4	6 „ „
Јован Михатовић	Бела Црква	42	4	4 „ „
Јефта Витковић	Ваљево	150	6	11,5 „ „
Јаћим ?	Осеченица	70	4	5,5 „ „
Познан Жудовић	Броњари	110	6	8 „ „
Никола Ивановић	Чачак	170	6	8 „ „
Радојица Петровић	Цветка	70	3	4 „ „
Радован Станишић	Витановци	200	3	6 „ „
Станица Марковић	Крагујевац	200	4	5 „ „
Андреас Хостински	Сталаћ	100	11	13 „ „
Коста Димитријевић	Параћин	100	4	7 „ „
Јован Поповић	Сена	70	4	9,5 „ „
Божо Митровић	Пожаревац	130	2	20 „ „
Петко Павић	Ђуприја	50	1	— „ „
Марко Кумановић	Смед. Паланка	52	1	— „ „
Милосав ?	Колари	30	1	— „ „
Максим Продановић	Гроцка	80	2	— „ „
С в е г а :		1814	65	119 „ „

Према томе, од Раче на реци Дрини, која тече у Саву, па до Градишта на Дунаву обезбеђују горе речених 18 (!) компанија са својим људством 75 чардака и постаја уопште, што износи укупно 119 часова хода, а по дубини од границе, опет, 1,5 час хода, изузимајући велике планине и шуме, с тим што се стражарчења одржавају и по седиштима самих компанија, како је већ описано.

Београд, 9. XI 1725.

De Creag
капетан и ађутант његове
висококнежевске светлости

*
* *

ЗАКЉУЧАК

који се даје на крају описа границе о којој је реч. Ваша Висококнежевска светлости!

Као што је Ваша Висококнежевска светлост, још пре две године, милостиво изволела поново захтевати потпуно уређење и обезбеђење границе, то је од надлежних за неопходно било нађено, с чим се иначе сложио и сам Царски ерар, да се целокупна национална милиција Краљевине Србије доведе у стање пуне спреме, а особито на граници према Турској, када је у том смислу издато и одговарајуће упутство по којем се имало поступити, у вези с чим је ова мисија и предузета, односно извршена, о чему се управо и извештавате.

Нашим описом су обухваћене све компаније, како оне на самој граници, које постоје од раније, тако и оне из унутрашњости, које су тек недавно постављене, а делимице и насељене, па су укратко споменуте и све дужности тих чета и њихових постаја. Сем тога је укратко констатовано и све што је досад учињено на уређењу компанија. Наиме, да одмах то кажемо, на одређеним местима су подигнути гранични чардаци, који су и именовани, па су између њих трасиране стазе и путеви, како кроз шикаре и шуме, тако и кроз стење и планине, док су преко јаркова и потока постављени пропусни и мостови. Наравно, све су то учинили сами милиционари, што, такође, спада у њихову дужност, док на стражарницама они држе своју сталну посаду, а између њих редовно патролирају. Они, надаље, посебно обезбеђују пролазе на главним друмовима код Параћина,

Чачка, Ваљева и Црне Баре, како нико некажњен не би прелазео преко границе и из Турске кријумчарио робу, услед чега је и царински приход Царског ерара већ порастао. Осим тога, капетани пограничне милиције, с извештајима, редовно шаљу своје гласнике према Београду, једне према Београду, а друге према филијалним командантима у унутрашњости, којих има четири.¹² Штавише, хајдучке компаније, првенствено оне у унутрашњости, дају и потребан подвоз, односно пратњу, казнене експедиције и све друго што је потребно за обезбеђење путника и високе госпoде.

Сем тога, капетанима је сад заповеђено да имају без даљих опомена и заповести Ваше Висококнежевске светлости попунити своје компаније људством, с тим да би овака од њих бројала по 150 пешака и 50 коњаника. Јер ако досад то није било могуће због недостатка одговарајућих грунтова, сад то више није случај, јер су им ови управо додељени, па треба веровати капетанима кад обећавају да ће своје чете бројно увећати и довести их до прописаног стања, те да ће, следствено томе, и граница бити боље обезбеђена, како би милиција у евентуалном рату своје дужности према цару и земљи могла на задовољавајући начин извршити.

(Kriegsarchiv, НКР, Рг. Ехр., 1726,
IX, № 238, F. 6—27)

НАПОМЕНЕ

1. Речи и знакови у угластим заградама су преузети из оригинала.
2. Тај предлог је и усвојен, јер, касније, хајдуци нису примали ништа на име исхране, већ су, уместо тога, били ослобођени плећања десетине од производа, а можда и неких других дажбина.
3. Има доказа да је и тај предлог усвојен, и то у целини.
4. У заградама се додају и праводе имена насеља, односно седишта дотичних капетана.
5. Није јасно како и кад су се ти људи преселили ниже, у жупне крајеве, тј. да ли кад су већ постали хајдуци, или пак можда раније, док су још били сељаци.
6. Ова реч се и овде и другде сем у случају Авале преводи као дворач или замак, јер тако стоји и у оригиналу, док се ту можда ради и о каквим старим тврђавама, или бар о утврђеним, али већ демолираним дворцима, иако то, иначе, нигде не пише.
7. Знакови и речи у полукружним заградама су наши, тј. овде додати.
8. Засад расположиви документи доказују да су то били углавном српски сточари са Косова и шире Старе Србије, а не Албанци, па је, због тога, та реч овде и стављена под наводнике. То утолико пре што су повлашћена албанска племена исламске вероисповести на том подручју више и знатније

РАСПОРЕД ДОМАЋЕ МИЛИЦИЈЕ АУСТРИЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ У 1725. ГОДИНИ

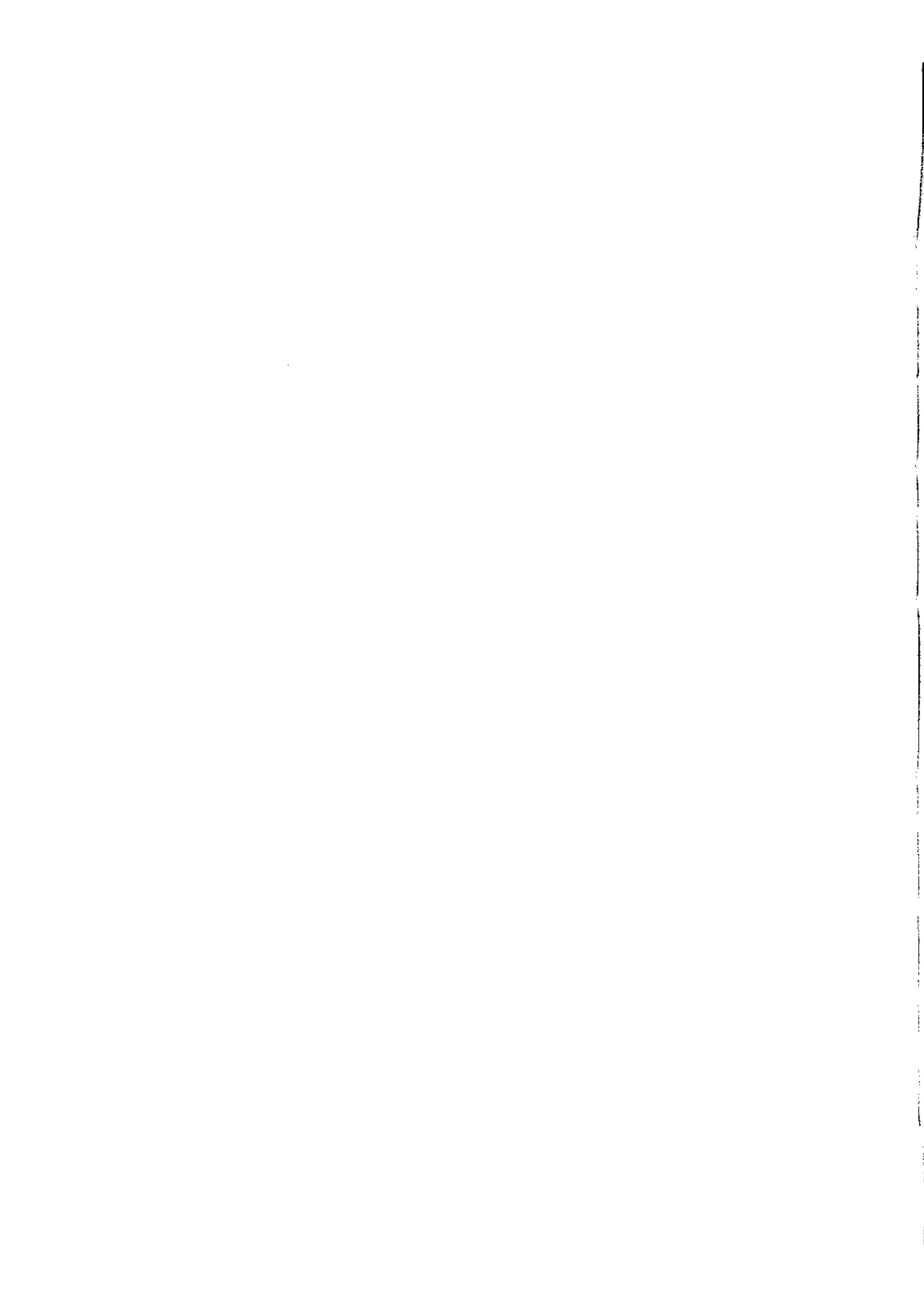
почела да се колонизују тек после 1737—1738. године, што турска власт или није могла или није хтела спречити, док је коначна албанизација српског живља по тим крајевима, бар она најмасовније, уследила знатно касније.

9. Мада у оригиналу пише Станишевић, изгледа да је то, ипак, био Радован Марковић, односно Станишић, син оберкапетана Станише Мерковића из Крагујевца.

10. Чини се да је то већ било познато место звано Три камена, па се, због тога, и пише великим почетним словом.

11. Наравно, то се односи првенствено на чете из унутрашњости, а не и на оне с границе према Турској.

12. Колико знамо, регуларни аустријски гарнизони с командантима тада су постојали, сем у Београду, још и у Ваљеву, Јагодини, Руднику и Шапцу.

РАДОМИР СТАНИЋ

КОНЗЕРВАТОРСКА ОТКРИЋА

ЈЕДНО НЕПОЗНАТО ДЕЛО ПАВЛА ЧОРТАНОВИЋА

Манастирска ризница у Враћевшници, стручној и научној јавности позната само по неким важнијим вредностима, још није била предмет научног проучавања.¹ Поред низа реликвија, а нарочито предмета везаних за владарску кућу Обреновића, у ризници се налази неколико икона и уметничких слика. Неке од њих су углавном познате², док су извесне остале потпуно незапажене. Међу овим другим особито се истиче потписано уље на платну --- дело познатог сликара XIX века Павла Чортановића.

На једној страни овог уља (48 x 66 см), које је уствари ношено као декорација уз крст за време литургије, представљена је сцена крштења (Богољвније). Средишни део композиције заузима Исус Христос, полунаг, са смеђом тканином око бедара, који стоји, скрштених руку, у реци Јордану. Коса му је дуга, тамна и у увојцима пада по раменима, а брада ретка и смеђе-жута. Десно од Христа је св. Јован у хаљини од камиље коже и плавом огртачу. У левој руци држи крст са свитком, а десном додирује Христов ореол. Лево од Христа, на супротној обали Јордана, насликана су два анђела.

Предњи је одевен у дугу плаву хаљину и краћу-жућу. У рукама држи белу тканину. Иза њега је анђео у зеленој дугој и љубичастој краћој хаљини. Оба имају сиво-зелена крила. Река Јордан је дата у зелено-плавој гами, а обале су стрме са ситним растињем. Изнад сцене крштења у облацима представљено је попрсје бога Саваота у плавом хитону и окер жутом хитону. Десном благосиља, а у левој руци држи плаву куглу и свећу. Испред њега је голуб у лету, из кога избијају зраци светлости који падају на Христа. У позадини слике је венац планина са палмама. Хоризонт је ружичаст и плав.

При дну слике на тамној позадини исписан је жутом бојом следећи текст натписа:

Трудоловаџи приложен од млади Тџтора. При храму с: Богородице Наума Николића инок. Старчевића. Насликао у Бонки Павле Чертановић године 1869.

На супротној страни овог платна насликана је сцена крунисање Богородице, а сигнирана као *Стам Трца*. У средини је Богородица која стоји код змије на облацима. Одевена је у смеђе зелену хаљину са златним порубом око врата. Одозго је љубичаст мафориј постављен зеленом тканином. Мафориј је украшен крстовима на рамену и глави. Богородица, скрштених руку, смерно очекује чин крунисања. Лево од ње је Исус Христос у црвеном хитону и тамно-плавом химатиону. Десном руком придржава велики крст, на коме је свитак, а левом држи златну и драгим камењем украшену круну. Десно од Богородице је седокоси и дугобради старац — Бог са троугластим ореолом. Одевен је у смеђе ружичасти хитон и сиво-жути химатион. У левој држи скиптар, а десном придржава круну коју управо са Христом припрема да је стави на главу Богородице. Изнад сцене насликан је голуб у лету, из кога се расипа светлост.

Обе сцене колористички су врло богате и звучне. Цртачки композиције су релативно коректно изведене. Међутим, конзервативност схватања дошла је до изражаја у свим важнијим компонентама слике. Начин на који су фигуре поствљене указује на избор преживелог поствизантијског иконописног предлошка, који је у XVII и XVIII веку био врло омиљен. Ближе одређујући порекло образаца, којим се служио при сликању овог дела, запазили смо невероватну, скоро подударну, сличност између Чертановићевог Крштења Христовог и иконе са истом темом са хорског иконостаса у Сремским Карловцима, сада у Галерији Матице српске, чији је аутор Теодор Крачун.³ Ова иконографска истоветност свакако није случајна. Чертановић⁴ је сликар осредње даровитости, који је у својим делима знао да ко-

ристи не само иконографске предлошке, већ и да се угледа и на сликарска решења бољих мајстора од себе. Крачун је био довољно снажна уметничка личност да је на једног пријемчивог и радозналост Павла Чартановића, ученика бечке Академије ликовних уметности⁵, сликара иконоста и портрета који се бавио и графиком,⁶ могао да утиче и да му у неким видовима свог уметничког изражавања постане узор.

Слика у ризници манастира Браћевшнице, до сад непозната и потписана руком свог аутора, не само да употпуњује доста широк круг дела Павла Чартановића, већ потврђује и раније исказане оцене о сликарству овог уметника, чија активност у унутрашњости Србије није истражена нити проучена.

РАНИ РАДОВИ ЈЕРЕМИЈЕ МИХАИЛОВИЋА У ТАКОВУ, ВУЈНУ И ГОРЊОЈ ТРЕПЧИ

Црква брвнара у Такову једна од најпознатијих, а по неким изворима и најстарија грађевина ове врсте,⁷ црква манастира Вујна и црква у Горњој Трепчи⁸ поседују неке ликовне творевине које не представљају прворазредне вредности, али које умногоме доприносе бољем познавању уметничких прилика у годинама првог српског устанка и у време прве владавине кнеза Милоша Обреновића у овом делу Србије. Како је проучавање овог наслеђа још увек на нивоу најопштијих сагледавања и без дубљег и систематскијег приступа, остала су многа занимљива остварења, која би употпунила слику о локалним сликарским школама, непубликована и непозната. На жалост, још увек преовлађује извештај потцењивачки однос према овом наслеђу. Лепи почеци истраживања и проучавања сликарске активности у Карађорђевог времену и првим годинама Милошеве владавине⁹ само су делимично утицала на буђење радозналости за ову проблематику. Активност на овом плану сводила се на појединачне покушаје, који нису имали циљ целовито захватање овог проблема, већ су били усмерени ка осветљавању појединих појава, личности или, пак, ка обелодањењу очуваних сликарских фондова у појединим нашим крајевима¹⁰. Остала су несагледана дела појединих локалних мајстора, који су, у великом делу западне Србије, били истински носиоци сликарске продукције. Међу њима се свакако истиче Јеремија Михаиловић, сликар који није завредео пажњу да се помене ни у Енциклопедији ликовних уметности, ни у Енциклопе-

сликара, који је својом активношћу испуњавао ону уметничку празнину у тешким годинама првог и другог српског устанка. Као домаћин уметник, без могућности да се на прави начин школује, он је стекао сасвим оскудна сликарска знања, свакако у кругу Хаџи-Рувимовог сликарског деловања, с којима није могао да се уздигне више од занатске просечности. Међутим, његов значај огледа се у томе што се помоћу његових дела може уочити и пратити највиши степен у процесу рустификације сликарског стварања у западном делу Србије, насупрот новим тенденцијама европеизације које су носили са собом сликари из „Бесарије“.

Сагледавање опуса Јеремије Михаиловића има несумњив значај, јер се преко њега откривају неки важни елементи за сазнање о ликовним приликама у Србији током прве три деценије XIX века. Занимљиво је, на пример, да овог сликара недовољног знања и невеликог талента ангажује Карађорђе за сликање своје задужбине у Тополи¹⁴, што је или доказ о његовом угледу или, пак, аргумент да 1813. године у Србији није било добрих сликара. Важно је, ипак, не изгубити из вида да, поред ангажовања за осликавање Карађорђеве цркве у Тополи, Јеремија Михаиловић добија исто тако значајне послове сликајући фреске и иконостас у цркви манастира Вујна — задужбини богатог трговца Николе Луњевице,¹⁵ затим 1816. године иконостас у цркви манастира Ђелије.¹⁶ Јеремију Михаиловића ангажује 1819. године кнез Милош за моловање конака у Крагујевцу, а средином 1820. за украшавање зидова конака у Београду, који се налазио на месту данашње Патријаршије.¹⁷ Све то указује на чињеницу да је овај сликар, упркос своје неукости, био знатног угледа и добијао врло значајне сликарске послове.

Фреске које је у Вујну радио Јеремија Михаиловић 1807. године данас нису сачуване. Оне су уништене још 1851. године када је преко њих Андрија Дијаковић насликао нови живопис.¹⁸ Дијаковићев живопис такође није сачуван, пошто су преко његових трагова 1943. године насликане нове фреске, чији је аутор Рафаило Марковић.¹⁹ Од иконостаса који је 1808. године у целини насликао Јеремија Михаиловић данас се у манастиру чува само једна икона — св. архистратиг Михаило (Свѣти архистратигъ Михаилъ). Ова слика се одликује тврдим и опорим цртежом и сировим колоритом. Цео иконостас из цркве манастира Вујна пренесен је у цркву Св. Богородице у Горњој Трепчи, пошто је на његово место 1943. године постављен нови иконостас, рад Наума Андрића.

Вујански иконостас у цркви св. Богородице у Горњој Трепчи (Бањи)²⁰ састоји се од престоних икона Богородица са Христом и Исус Христос, апостолских и празничних икона, крста са распећем и икона св. Јована и Богородице. Апостолске иконе садрже следеће ликове: св. Филип (СѢИИ апѣлъ Філіп), св. Тома (СѢИИ апѣлъ Тома), св. Андреј (СѢИИ апѣлъ Андрей прѣвозвани), св. Марко (СѢИИ апѣлъ ева Марко), св. Јован (СѢИИ апѣлъ ева Јованнъ), св. Лука (СѢИИ апѣлъ ева Лука), св. Павле (СѢИИ апѣлъ ева Павле), св. Петар (СѢИИ апѣлъ Петаръ), св. Матеј (СѢИИ апѣлъ ева Матеј), св. Јаков (СѢИИ апѣлъ Јаковъ ѿфрѣвѣ), св. Вартоломеј (СѢИИ апѣлъ Вартоломеи) и св. Јуда (СѢИИ апѣлъ ѿда братъ гдѣсѣ).²¹ Изнад апостолских икона налазе се празничне иконе и то: Богородичино рођење (Рѣѣтво прѣста Бѣѣ), Благовести (Благовѣщеніе прѣсвѣтѣа Бѣѣ), Успење (Оуспеніе прѣстыа Бѣѣ), Обрезаније (Обрѣзаніе Хрѣстова), Вознесење (Вознесеніе Хрѣстова), св. Тројица (СѢаа Троица), Преображење (Прѣвѣраженіе Хрѣстова), Крштење (Крщеніе Хрѣстова) и Рођење (Рѣѣство Хрѣстова). У највишој зони је крста са распећем (Ѣс хс ѣи ка), затим иконе Богородице (Ѣр ѡѣ) и св. Јована (СѢИИ Јованнъ Богогловъ).

Царске двери из Вујна, које се данас не налазе заједно са осталим иконама у склопу првобитне целине,²² врло су добро очуване и могу послужити за паралелно проучавање Михаиловићевих раних радова. Мада нешто мањих димензија и донекле друкчије дуборезне обраде, вујанске двери, по распореду сликаних представа, начину њихове обраде, по исписивању сигнатура и свим другим појединостима, врло су сродне са дверима из Такова. Та сродност скоро да прелази у истоветност. Ако би, ипак, покушали да потражимо неке разлике између двери из Вујна и оних из Такова, може се запазити да на дверима из Вујна не доминира графицизам у толикој мери као на таковским. Овде је, чини се, постигнут већи склад између цртежа и колорита, али је наивност и непосредност израза потпуно иста.

Праћењем развоја овог сликара преко његових познијих дела, стиче се утисак да у односу на своје прве радове у Вујну и Такову није достигао никакав нарочити ниво. Његово поступно напредовање, које се могло очекивати, сасвим је изостало. Он је од почетка своје активности,²³ па све до краја тридесетих година XIX века, до кад се по прилици може пратити његов рад,^{23a} стално испољавао уједначеност сликарског схватања, не показујући видније знакове напредовања или стагнације. Запажа се, ипак, да је на престоним ико-

нама манастира Ђелије, које је сликао 1816. године, учинио напор да се издигне до нешто вишег степена, али и на њима „се огледа тужна немоћ локалне школе“.²⁴

Штета је што нису очуване његове фреске у Вујну, јер би се данас могао стећи потпунији увид у исходе рада на зидним декорацијама. Ако се, међутим, коначно установи да су постојеће зидне слике на спољном западном зиду наоса трепчанске цркве, које су настале по свој прилици 1824. године, његов рад²⁵, онда нема сумње у то да је Јеремија Михаиловић као фрескописац испољио сличну немоћ као и у области иконописа. То стварно не треба да буде разлог да се не истражи његова делатност, јер, ма колико излазила из оквира уметности, она пада у једно раздобље у коме су се упињале све снаге да се настави једна друга традиција. Михаиловић је сликар који је био оличење тих напора у периоду најдубље стваралачке кризе. Његове ране слике су најбоље сведочанство о креативном посртању, али и документ о виталним настојањима да се у теобним и судбоносним годинама не прекине активност сликања која је била прва одлика у културном изражавања српског народа минулих векова.

Као припадник истакнуте локалне сликарске школе, која се развила и интензивно деловала у ваљевском крају²⁶ и у којој су радили много талентованији и способнији уметници као што су Хаџи-Рувим, Петар Николајевић Молер и други, Јеремија Михаиловић пружио је свој доста скроман удео у активности ове радионице, одуширући се протежираним и популарним зографима цинцарског порекла²⁷ и сликарима који су долазили из подунавских крајева. За праћење разноврсности сликарског израза и схватања овог времена као и за сагледавање свих важнијих ликовних струјања чије је исходиште било у тежњи да се очувају и наставе традиције и да се прилагоде новом укусу, дело Јеремије Михаиловића, као и његових не много талентованијих савременика, свакако има одређени значај и улогу. Утолико пре је потребно да се што пре истражи њихово стваралаштво и да се спасе од заборава.

ПРИЛОГ ЕВИДЕНЦИЈИ ИКОНА ЈАНКА МИХАИЛОВИЋА МОЛЕРА И СРЕТЕНА ПРОТИЋА

Скоро сви истраживачи који су се бавили проучавањем ликовне уметности Карађорђевог и Милошевог доба мање-више успутно су указивали на делатност Јанка Михаиловића Молера,²⁸ а на при-

суство дела његовог сина Сретена Протића Молеровића скренута је пажња тек у најновије време.²⁹ Од тада до данас постепено се продубљивао научни интерес за ове драгачевске сликаре. Заузимањем појединих историчара уметности, до данас је успостављена општа слика о њиховој делатности, делимично валоризована њихова сликарска заоставштина, али, пошто још увек нису спроведена систематска теренска и друга истраживања, није у потпуности утврђен њихов опус, нити је урађен каталог њихових очуваних дела. Настојањем појединих усамљених истраживача, инвентар њихових слика се стално допуњује, али се може рећи да би он могао бити потпун тек онда када би се организованим напором у оквиру неке од културних или научних институција предузела испитивања, на основу посебног пројекта, преко којих би се дефинитивно открило све што је у вези са њиховом делатношћу и животом.³⁰

Испољавајући већ више година радозналост за њихово дело у оквиру теренских истраживања и у циљу утврђивања споменичких вредности које организује Завод за заштиту споменика културе из Краљева, ушли смо у траг непознатих и непубликованих икона ова два сликара, које овде обелодањујемо. Реч је о иконама у цркви св. Тројице у селу Бјелуши код Ариља.

Црква Св. Тројице у Бјелуши спада међу мало познате српске грађевине сакралне архитектуре с почетка XIX века. По архитектонској концепцији, то је врло једноставан објекат са основом базиликалног решења. На истоку се завршава полукружном олтарском апсидом, а на југу и северу налазе се плитке правоугаоне певнице. Конструктивни склоп храма решен је полубличастим сводом ојачаним прислоњеним луцима на бочним зидовима. Без припрате прилично висока, са двосливним кровом, црква је вероватно дело локалних мајстора.

Градња цркве спада у једно од најинтересантнијих раздобља нашег градитељства — у доба прве владавине кнеза Милоша Обреновића, када се са снажним полетом приступа обнови старих и подизању нових цркава и манастира. О тачној години изградње овог храма немамо сигурних података очуваних у виду натписа, што је доста уобичајено код цркава овог времена. Према једном податку, црква у Бјелуши је саграђена 1818. године³¹, а према другим — 1819.³² Највероватније је да је црква грађена од 1818. до 1819. године. Њен ктитор био је кнез Јован Мићић,³³ донатор неколико грађевина у ужичком крају.³⁴ Из некада постојећег натписа могло се видети да је Јован Мићић уствари обновио цркву у Бјелуши, што практично

значи да је на месту данашњег храма постојала старија црквена грађевина. Не постоје подаци о каквом се објекту ради, али се може претпоставити да је у питању црква од слабијег материјала (вероватно од дрвета), која је дотрајала или настрадала у тегобним годинама после првог српског устанка.

Да је заиста постојала старија црква на месту данашње, могу посведочити очувани делови старог иконостаса који је сликан 1762. године. Наиме, од тог иконостаса преостале су јако оштећене царске двери (67,5 x 103, 5 x 3,5 см). Рађене су од боровог дрвета. Врло су једноставно обрађене и без пластичне декорације. Површина, која је сликана, удубљена је за око 0,5 см. На левом крилу двери приказан је арханђео Гаврило, чија је глава добрим делом оштећена. Одевен је у цинобер одећу. Десном благосиља, а у левој држи цвет. Изнад њега је попрсје пророка Давида, чија је глава доста добро очувана. Обучен је у зелени хитон и црвени химатион. У десној руци држи свитак са следећим текстом: *слиш . . . | . . . джѣ | и при | клои | ухо*. На десном крилу — наспрам арханђела Гаврила, у склопу композиције Благовести — насликана је Богородица, одевена у зелену хаљину и цинобер мафориј. Изнад ње је попрсје пророка Соломона у зелено-црвеној одећи. Он и Богородица су јако настрадали. У пророковој левој руци налази се свитак са оштећеним текстом. На крају тог текста истом руком је забележена година 1762, што несумњиво означава годину настанка двери, а вероватно и читавог иконостаса од којег се ништа више није очувало. Мада су двери веома оштећене, ипак се могу уочити неке значајније сликарске одлике. Двери су рад неког домаћег иконописца, који се одликовао рудиментираним даром, русичношћу, али несумњивом свежином и снагом израза. Њему нису непознате иконописне вредности и достигнућа у прошлости, на чијим је искуствима сасвим скромним средствима успео да оствари лепе колористичне хармоније и да се издигне изнад просечности свог времена.

У обновљеној цркви стари иконостас задржан је и служио својој првобитној намени све до 1831. године, када је, како ћемо видети, насликан нови.

Од тог иконостаса, који су сликали Јанко Михаилович Молер и Сретен Протић Молеровић³⁵, данас се у цркви налазе царске двери, престоње иконе Богородица са Христом и Исус Христ и икона св. Троице.

Царске двери (60 x 148 x 2,5 см), израђене од липовог дрвета, дуборезно су обрађене у горњем делу и дуж споја крила куда

се протеже тордирано уже. Попрсја пророка Давида и Соломона уоквирана су стилизованом дуборезном граном са лишћем и цветовима који су превучени златом.

Средишњи и највећи простор на дверима заузима сликана представа Благовести. На левом крилу насликана је Богородица, поред које је сигнатура: *Блговѣщеніе прѣ Бѣы*. На издуженој и виткој фигури Богородице налази се плава јако издрапирана хаљина, а изнад ње је љубичасти мафориј са поставом од зелене тканине. Леву руку је наслонила на прса, а десном додирује књигу која се налази на сточићу. На десном крилу на облаку предствљен је арханђео Гавриило *ѿ архѣ Гаврила* у плавој хаљини и црвеном огртачу са смеђим крилима. Левом благосиља, а у десној држи гранчицу са зеленим лишћем и дрвеним цветовима. Изнад Богородице насликан је пророк Соломон *ѿ прѣ Соломона* у облику попрсја и то у зеленој хаљини и кармин црвеном огртачу. На глави му је златно-црвена круна. У рукама држи свитак са текстом: *Првѣдица вѣвѣки живѣтъ и в гѣдѣ изда и хѣ*. Изнад анђела је Давид *ѿ цр Давида* у плавој хаљини и цинобер огртачу са црвено-златном круном на глави. У рукама држи свитак са текстом: *Се очи гѣдѣи на волци... его оуповаюшиа на мѣдѣ его...*

Лица свих светитеља обрађена су и моделована брижљиво. Инкорнат је изведен румено-жутим тоновима, са зеленим сенкама. Делови лица наглашени су цртачки, при чему доминира правилност црта и допадљивост. Позадина је плава, а ореоли златни. Испод Благовести доња површина двери декорисана је стилизованом представом двеју грана са расцветаним разнобојним ружама. Занимљиво је да су на полеђини двери жутом и црном бојом скицирана два људска лика, а доле крст са два дрвета и орнаментима.

Богородица са Христом (37 x 51 x 2,5 см) сликана је на једноједној липовој дасци са две неужљебљене пречке. Сликана површина је удубљена, а оквир иконе који са носачем чини јединство, дуборезбарен је орнаментима у виду стилизоване гранчице са стилизованим лишћем и цветовима. Орнаментика је обојена златом. Приказано је попрсје Богородице – *Мѣ Бжѣл* која држи малог Христа (*прѣ хр*) у левом наручју. У десној држи златни скиптар. Одевена је у плаву хаљину и љубичасто-лила мафориј. Оковратник и поруби рукава су украшени златом. На глави јој је златна царска круна јако оштећена. Христ је у цинобер одећи златних поруба. Десном благосиља, а у левој држи плаву куглу. Лепо обликована

безизразна лица, пажљиво обрађена са карактеристично сликаним очима и повијеним обрвама, уобичајеном обрадом инкарната, затим извесна диспропорционалност у цртежу (руке су сасвим у нескладу са телом), живе и звучне боје са неоплемењеним и помало сировим тоновима, указују на сликара који се не одликује особитим даром и нарочитим знањем, али несумњиво поседује занатску сигурност и искуство. Препознатљива својства већ су на први поглед указала на могућност сигурне атрибуције. Није било тешко установити да је икона дете Јанка Михаиловића Молера или Сретена Протића. Проблем је, наравно, решио запис на полеђини иконе. Црвеним словима исписан је следећи текст: **Попъ Анко молеръ нахне пожешке — села Негришора. Написо Сретенъ синъ его ученикъ.**

Овај натпис, крај кога је скица двеју кућа, дрвећа и спиралних орнамената, открива имена познатог драгачевског сликара и његовог сина. Он недвосмислено потврђује Јанково ауторство и Сретенову помоћничку сликарску улогу. Овакво тумачење логично се намеће с обзиром на начин како је запис исписан. У прилог овоме иде и чињеница да је Сретен у време када је сликан иконостас у Бјелуши³⁶ имао само седамнаест година,³⁷ па је тешко претпоставити да је могао да се прихвати једног посла као што је сликање овог иконостаса, па макар и под надзором свог оца. У то време Сретен Протић Молеровић је био само очев ученик, што и наглашава у запису који је својом руком написао.

Икона Исус Христос (37 x 51 x 2,5) несумњиво је рад ових мајстора. Заједно са претходном престоном иконом и царским дверима улазила је у састав иконостасне целине Бјелушке цркве. Истих димензија, од истог дрвета и са истоветно обрађеним дуборезним оквиром, ова икона, знатно боље очувана, садржи идентичне стилске одлике са својствима царских двери и Богородице са Христом. Христ (иис̄ Хрс̄) је насликан у облику попрсја у фронталном ставу. Десном руком благосиља, а у левој држи отворено јеванђеље на коме се чита следећи текст: **Просите и | дастсѧ ва | мѧ ищите, | и шедѧще | те толци | те ѡ ѡвер | зетсѧ ва | мѧ всѧ | кѧ во про | сѧи.** На глави му је царска црвено-златна круна украшена разнобојним драгим камењем. Одевен је у цинобер архијерску одећу постављену зеленом тканином. Преко рамена и дуж прсију је епитрахил ружичасте боје са златним крстовима и цветним орнаментима црвене, плаве и зелене боје. Коса му пада по раменима. Брада — кратка, кестењаста. Ореол — златан са црвено-белом ивицом. Унутра црвени крст

са иницијалима: ови. Моделација лица, обрада инкорнати и исцртавање детаља спроведено на истоветан начин. Приметна је диспропорција у цртачкој поставци фигуре: Христове руке су несразмерне према телу. Позадина плава. На полећини иконе је црвеном бојом исписана сигнатура $\text{i}\bar{\text{h}}\text{c}\ \bar{\text{x}}\text{t}$ скица цркве и неколико неспретних орнамената у облику тролиста. Ово је очигледно извео Сретен Протић, који је оставио запис на икони Богородице са Христом. Нема никакве сумње у то да је ова икона Јанков рад, уз асистенцију његовог малолетног сина.

Икона св. Тројица — $\text{Св}\bar{\text{t}}\text{a}\ \text{Т}\bar{\text{р}}\text{o}\bar{\text{j}}\text{i}\text{c}\bar{\text{a}}$ — (32,5 x 42 x 2 см) је четврти рад Јанка Михаиловића и Сретена Протића у Бјелуши из 1831. године.³⁸ У облацима је приказан лево Исус Христос у седећем ставу, који десном благосиља, а леву руку уздиже. Десном придржава велики крст. Одевен је у црвени хитон и плави химатион. До њега је Бог — Саваот са троугластим ореолом. Седећи, на левом колону држи велику плаву куглу, а десном руком благосиља. Обучен је у зелени хитон и љубичасти химатион. Изнад њих је представа голуба у лето. Испод ногу Христа и Бога је сплет кругова у облику ланца. Сваки круг има по два пара крилаца, остављајући утисак серафима. На полећини иконе је скица биљних орнамената, коју је свакако извео Сретен Протић.

Иконостас у Бјелушкој цркви спада међу просечна остварења драгачевских сликара. Значајан је утолико што је он једно од доста ретких њихових дела која су датована и потписана. Објављивањем овог иконостаса, од којег су очуване царске двери, две престоне иконе и икона св. Тројице, проширује се круг идентификованих сликарских творевина ових мајстора. Тиме се донекле употпуњава представа о њиховом опусу, али се намеће неодложна потреба да се што пре систематски истражи њихово стваралаштво, како би се коначно утврдио обим њиховог дела, поготову што су многе иконе угрожене. Када се то уради, моћи ће да се изврши дефинитивна валоризација. Упоредо са истраживањем неопходно је приступити заштити и конзервацији оштећених дела.

Н А П О М Е Н Е

1. О ризници до сада није посебно писано. У оквиру објављених монографија о Враћевшници ризница је нашла доста скромно место. Види: Р. Кречковић, Манастир Враћевшница, Сремски Карловци, 1932; П. Ж. Петровић, Манастир Враћевшница, Крагујевац, 1967; Д. Рајковић, М. Вуловић, М. Шаkota, Враћевшница, Београд, 1967. О појединим предметима из ризнице види: Р. Станић, Непознате иконе у југозападној Србији, Зборник за ликовне уметности, 11, Нови Сад, 1975, 261 — 262, сл. 6; и М. Јовановић, Српско сликарство у доба романтизма 1848 — 1878, Нови Сад, 1976, сл. 94.
2. Многе манастирске драгоцености настрадале су у пожару који се догодио новембра 1920, године, када је изгорео конек кнеза Милоша. Тада је, поред осталог, изгорела манастирска библиотека и галерија слика и икона, у којој се налазило око двадесет портрета Ђуре Јакшића. Уп. П. Ж. Петровић, наведено дело, 31, и М. Јовановића, наведено дело, 237.
3. Д. Медаковић, Српски сликари XVIII — XX века — ликови и дела, Нови Сад, 1968, сл. 17.
4. Павле Чортановић се понекад потписивао као „Чортановски“, па се под тим именом, односно презименом, сусреће у старијој литератури. Уп. В. Петровић, М. Кашићин, Српска уметност у Војводини, Нови Сад, 1927, 127.
5. К. Амброзић и В. Ристић, Прилог биографијама српских уметника XVIII и XIX века — из архиве Академије ликовних уметности у Бечу, Зборник Народног музеја, II, Београд 1959, 423.
6. М. Коларић, Чортановић Павле, Енциклопедија ликовних умјетности, 1, Загреб, 1959, 737.
7. Д. С. Павловић, Цркве брвнаре у Србији, Београд 1962, 169 — 173.
8. Р. Станић, црква у Горњој Трепци, Чачански глас, 22. XI 1968. 8; Ђ. Мано-Зиси, Неколико старих српских цркава, Старинар, књ. осма и девета, Београд, 1933-34, 240-244; Археолошки споменици и налазишта у Србији, II, Централна Србија, Београд, 1956, 160 — 162, 166 — 167.
9. М. Коларић, Прилог проучавању српског сликарства с краја XVIII и почетка XIX века, Зборник заштите споменика културе, I, Београд, 1950, 108 — 114; М. Коларић, Ликовна култура Карађорђевог времена, Историјски гласник, 1-2, Београд, 1951, 59 — 70; П. Васић, Карађорђева Србија у делима савремених уметника, Зборник Музеја првог српског устанка, I, Београд, 1959, 67 — 78; С. Шаkota, Сликарско дело Петра Николајевића Молера, Зборник Музеја првог српског устанка, I, Београд, 1959, 115 — 142.
10. Р. Станић, Непозната дела Николе Апостоловића, Повеља, 1, Краљево, 1971, 140 — 157; исти, Два мало позната сликара XIX века, Октобар, бр. 62, Краљево, 1970, 16; исти, Иконостас цркве у Савинцу, Зборник радова Народног музеја, IV, Чачак, 1973, 5 — 23; исти, Иконостас цркве у Цветкама код Краљева, Зборник радова Народног музеја, III, Чачак, 1972, 33 — 55; исти, Прилог проучавању сликарске делатности Уроша Кнежевића у Чачку, Зборник радова Народног музеја, III, Чачак, 1972, 11 — 27; исти, Сликарска делатност Симеона Лазовића у ужичком крају, Ужички зборник, II, Титово Ужице, 1973, 65 — 101; исти, Конзерваторске белешке, Зборник радова Народног музеја, V, Чачак, 1974, 5 — 28; исти, Прилог познавању дела Јанка Михаиловића Молера, Сретена Протића и Алексија Лазовића, Зборник радова Народног музеја, VII, Чачак, 1976, 131 — 147; В. Вујовић, Црквени споменици на подручју града Београда, Београд, 1973; исти, Царске двери Војводе Молера, Рашка баштина, I, Краљево, 1975, 241 — 245; П. Васић, Белешке о уметничким споменицима ужичког краја, Ужички зборник, 4, Титово Ужице, 1975, 311 — 360.
11. В. Вујовић, Црквени споменици на подручју града Београда, 167. сл. 3 и сл. 4.
12. Царске двери у таковској цркви не представљају јединствену сликарску целину иконостаса. Поред њих постоји фриз апостола који није рад Јермеји Михаиловића, већ неког непознатог сликара вероватно из двадесетих или тридесетих година XIX века. Овај фриз цркви је приложио господар Јован Обреновић, што се види из следећег записа:

Произволи темпло сје ѿкрити оу црков Такова... ти егво блговѣрни гдѣ
и воведа Іѡван Овренѡвї(ћ).

13. Археолошки споменици и налазишта у Србији, II Централна Србија, 161.

14. С. Шакота, Сликарско дело Петра Николајевића Молера, Зборник Музеја првог српског устанка, 133. Јеремија је при сликању цркве у Тополи имао два помоћника: Јанка Михаиловића, касније познатог и врло цењеног сликара, и неког Милована Шутулића, до данас неидентификованог сликара.

15. М. Коларић, Прилог проучавању српског сликарства с краја XVIII и почетка XIX века, 111; исти, Грађевине и грађевинари у Србији од 1790. до 1839. године, Зборник Музеја првог српског устанка, I, Београд, 1959, 8.

16. Археолошки споменици и налазишта у Србији, I, Западна Србија, Београд, 1953, 108 — 109.

17. М. Коларић, нав. дело 112.

18. *Ibidem* 11.

19. Летопис манастира Вујна.

20. Царске двери су својевремено из Трепче однете у цркву у Мојсињу. Данас се, након конзервације, налазе у епископском двору у Краљеву.

21. Ова три задња лика скинута су са иконостаса и налазе се у припрати. Место њих су две празничне иконе и то: Сретење (Срѣтеније хрѣтво) и Васкрсење (Воскрсеније хрѣтво).

22. Види напомену бр. 20.

23. Иако још није потпуно сагледан опус овог сликара, према досадашњим истраживањима иконостас у Вујну, заједно са фрескама као и двери у Такову, потичу из најранијег раздобља његове сликарске активности. Није очувано ни једно његово датирано дело старије од ових о којима је овде реч. Међутим, зна се да је као сасвим млад сликар учествовао у осликавању неких цркава у ваљевском крају у периоду пред први српски устанак. Уп. Б. Вујовић, Ликовна култура Србије у време проте Матије Ненадовића (1777 — 1854), Прота Матија Ненадовић и његово доба (каталог изложбе), Београд — САНУ, 1978, 105.

23а. Михаиловић је, колико се до сада зна, радио иконостате још и у: Орашцу (1818), Осечини (1822), Боговађи, Мајдану, Петници и Неменикућама (1827). Види; Б. Вујовић, н. дело 109.

24. С. Шакота, наведено дело 13.

25. Р. Станић, Црква у Горњој Трепчи, 8.

26. Ј. Павловић, Једна заборављена школа, Српски књижевни гласник, XXII, 1, Београд, 1909, 355 — 363.

27. Међу зографима најистакнутије место заузимао је Јован Стермијевић, познат под именом Јања Молер. Уп. Р. Станић, Иконостас цркве у Савинцу, 5 — 23, где је и најважнија литература.

28. Р. Станић, Прилог познавању дела Јанка Михаиловића Молера, Сретен Протића и Алексија Лазовића, 131 — 147, где је наведена сва најважнија литература.

29. Р. Станић, Сретен Протић — драгачевски сликар XIX века, Чачански глас од 8. IX 1968, 9.

30. Знатан допринос евиденцији дела ова два сликара учинили су Народни музеј у Чачку и Завод за заштиту споменика културе из Краљева, који су, у оквиру програма редовне делатности, преко својих стручњака успели да прикупе значајну документацију о животу и раду ова два уметника. Народни музеј је недавно у Гучи приредио занимљиву изложбу једног броја очуваних икона Јанка Михаиловића. Штета је што овом приликом није објављен никакав каталог.

31. Митрополит Михаило, Православна српска црква, Београд, 1874, 65.

32. М. Коларић, Грађевине и грађевинари Србије од 1790 до 1839. године, 11. Уп. Класицизам код Срба — грађевинарство, књ. 2, Београд, 1966, 25.

КОНЗЕРВАТОРСКА ОТКРИВА

33. Љ. Стојановић, Стери српски записи и натписи, II, Београд, 1903, бр. 3993. Стојановић, наиме, доноси натпис који је био на зиду цркве, а који је својевремено преписао Јакоим Вујић. Натпис је по Вујићу, односно Стојановићу, гласио: **Свѣи ѡбнови се храмъ црква Тронца у селѣ Бѣлѣши, державе Г. Милоша, той выстѣ кнѣзѣ Митѣнтѣ у Ужичкој нахѣи 1819.**

Данас се овај натпис не налази на цркви. Највероватније да је уништен приликом неке од оправки храма.

34. Кнез — сердар — војвода Јован Мићић саградио је или обновио велики хан у Кремни, који је данас у поседу породице Мољковић. Исто тако, 1821. г. подигао је цркву Св. Петра и Павла у Сирогојну, а годину дана раније обновио је цркву у Стапарима. Уп. М. Коларић, наведено дело, 11, и Р. Станић, Сликарска делатност Симеона Лазовића у ужичком крају, 67.

35. Јанков и Сретенов иконостас данас је демонтиран, а на његовом месту, осим двери, постављен је новији, који је сликан крајем прошлог века. Његов аутор није познат. Не садржи веће уметничке вредности.

36. Иконостас је сликан 1831. године, што сведочи запис исписан на икони Богородице са Христом. Велим словима на плавој позадини, у горњем десном углу ове иконе читљив је следећи текст: **Снѣ иконѣ прѣложи ... в ... села Бисоке почившой дщри своей Станы за вѣчни споменъ оу церковъ Бѣлѣшѣ.**

37. Сретен Протић је рођен 1814. године, а умро је 1848. Види М. Д. Протић, Прота драгачевски Јанко Молер Михаиловић — заборављени сликар и јунак, Православна мисао, I, св. 2, Београд, 1958, 15.

38. Осим царских двери из 1831. године, које се налазе у саставу новог иконостаса сликалог прошлог века и које служе првобитној намени, три Јанкове и Сретенове иконе се налазе у цркви ван иконостаса, где нису у првобитно одређеној употреби.

39. Може се претпоставити да су Јанко и Сретен, поред очуваних делова иконостаса, сликали још и апостоле и празничне иконе. Међутим, оне данас нису очуване.

40. Приликом теренских испитивања учили смо да се низ Јанкових и Сретенових икона налази по црквама где не служе првобитној намени. Неке од њих су одбачене и јако настрадале. Најефикаснија заштита могла би се обезбедити уколико би се овакви примерци сакупили и сместили у чачански Народни музеј, где би се извршили конзерваторско-рестаураторски радови.

DÉCOUVERTES DE NOS CONSERVATEURS

UNE OEUVRE INCONNUE DE PAVLE ČORTANOVIĆ

Le trésor du monastère Vračevšnica qui n'a pas fait l'objet d'études écrites, contient des valeurs artistiques et autres, inconnues au public. Il convient d'en signaler surtout une toile peinte à l'huile par Pavle Čortanović, artiste du XIX-e siècle, originaire de Voïvodine. A l'endroit de la toile le peintre a représenté «le Baptême du Christ» et au revers «le Couronnement de la Vierge». Ces deux oeuvres, inconnues jusqu'ici, font partie des réalisations de Čortanović caractérisées par des conceptions conservatrices, mais dénotant la sûreté technique de l'auteur. La publication de ce tableau pourrait stimuler les recherches relatives à l'activité artistique de Čortanović en Serbie, qui est très peu connue.

LES PREMIÈRES OEUVRES DE JEREMIJA MIHAJLOVIĆ DANS LES ÉGLISES DE TAKOVO, VUJNO ET GORNJA TREPČA

Parmi les peintres qui, grâce au caractère spécifique de leur style, ont marqué une période intéressante dans l'histoire de notre art (époque de Karageorges et celle du premier règne de Miloš Obrenović), Jeremija Mihajlović occupe une place à part. Ce peintre d'icônes qui a exécuté, sans grand talent d'ailleurs, les nombreux iconostases dans la Serbie occidentale, a travaillé aussi dans la région de Čačak. Dans l'église de bois de Takovo, il a décoré en 1808 la porte de l'iconostase qui, par ses qualités picturales est typique de la production de ce peintre.

En 1807, Jeremija, aidé par son assistant Stojan, a peint les fresques de l'église faisant partie du monastère Vujno, qui, malheureusement, ne nous ont pas été conservées. Un an plus tard, cet artiste a réalisé l'iconostase de Vujno qui se trouve actuellement dans l'église de Sainte-Vierge de Gornja Trepča et la porte de l'iconostase qui est conservée aujourd'hui au Palais épiscopal de Kraljevo. On suppose que vers 1824 il a effectué la décoration murale de l'église de Gornja Trepča.

La porte de l'iconostase de Takovo et l'iconostase de Vujno se rangent parmi les premières oeuvres de cet artiste dont la production, toute rustique et naïve, mais fraîche au point de vue de l'expression, n'a pas encore fait l'objet d'études approfondies.

CONTRIBUTION À LA LISTE DES ICÔNES DE JANKO MIHAJLOVIĆ MOLER ET DE SRETEN PROTIĆ

Les efforts déployés en vue de découvrir les oeuvres inconnues de Janko Mihajlović Moler, peintre d'icônes célèbre de la première moitié du XIX-e siècle, et celles de son fils Sreten Protić, nous ont fait connaître un ensemble pictural que ces deux artistes ont exécuté conjointement en 1831. Il s'agit de l'iconostase réalisé dans l'église de la Trinité de Bjeluša, village situé dans les environs d'Arlje. Il n'en subsiste aujourd'hui que la porte de l'iconostase et les icônes: «La Vierge avec le Christ», «Jésus Christ» et «la Trinité». Sur le revers de l'icône figure la signature de Sreten Protić, accompagnée de la date. L'icône a été donc peinte en 1831, mais comme Sreten Protić n'était âgé alors que de dix-sept ans, sa signature ne peut témoigner que de son rôle d'assistant lors de la réalisation de l'iconostase.

Ces oeuvres, médiocres quant à leur valeur picturale, mais datées et signées — fait qui est très rare dans l'art serbe de l'époque — complètent l'image de l'activité assez féconde, mais peu étudiée de ces deux artistes dont la contribution à la peinture de leur temps mérite tout de même de ne pas être totalement ignorée.

Radomir STANIĆ

Сл. 1. Павле Чоргановић, Крштење Христово

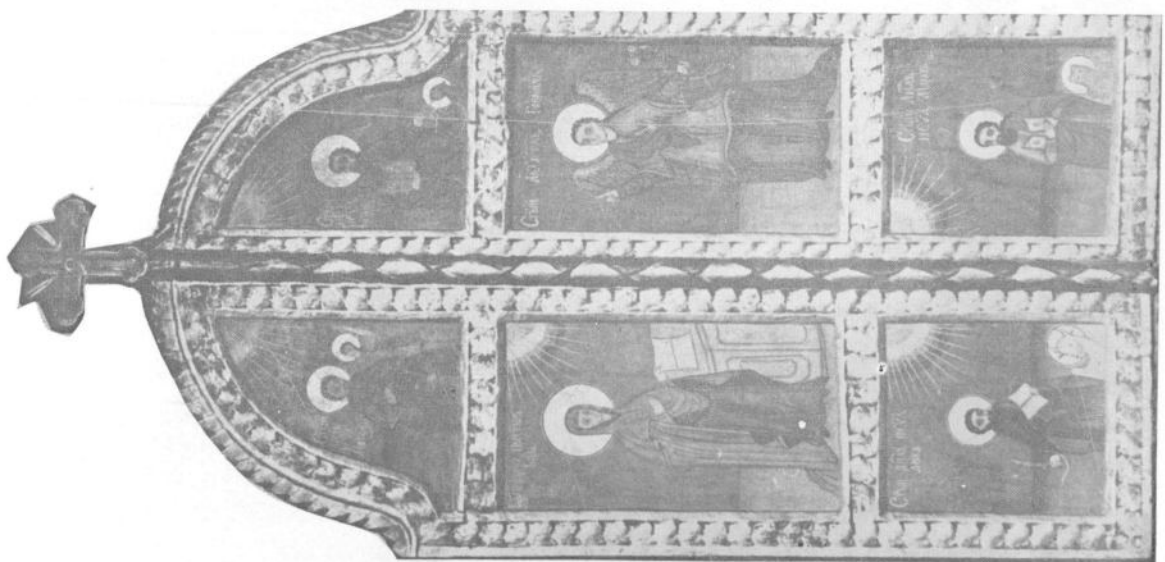
Сл. 2. Павле Чоргановић, Крштење Богородице

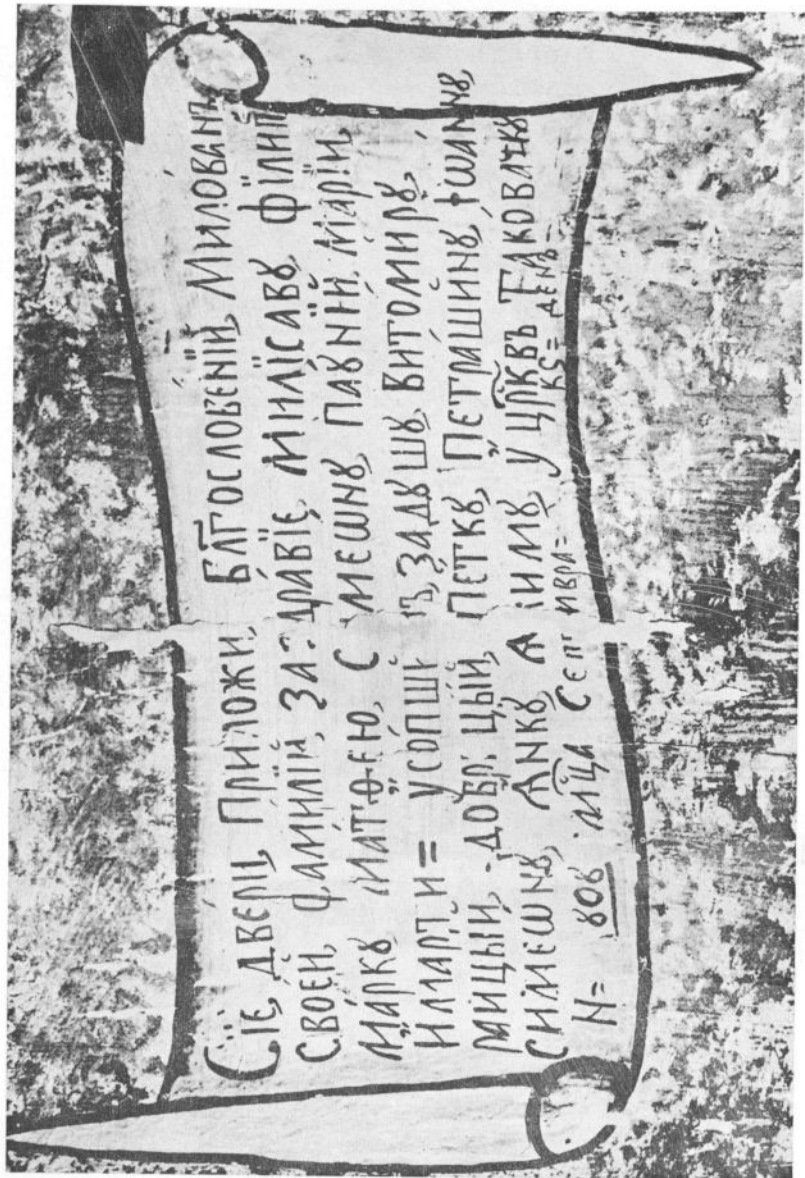
Сл. 3. Павле Чортановић, Крунисање Богородице — детаљ

Сл. 4. Потпис Павла Чортановића

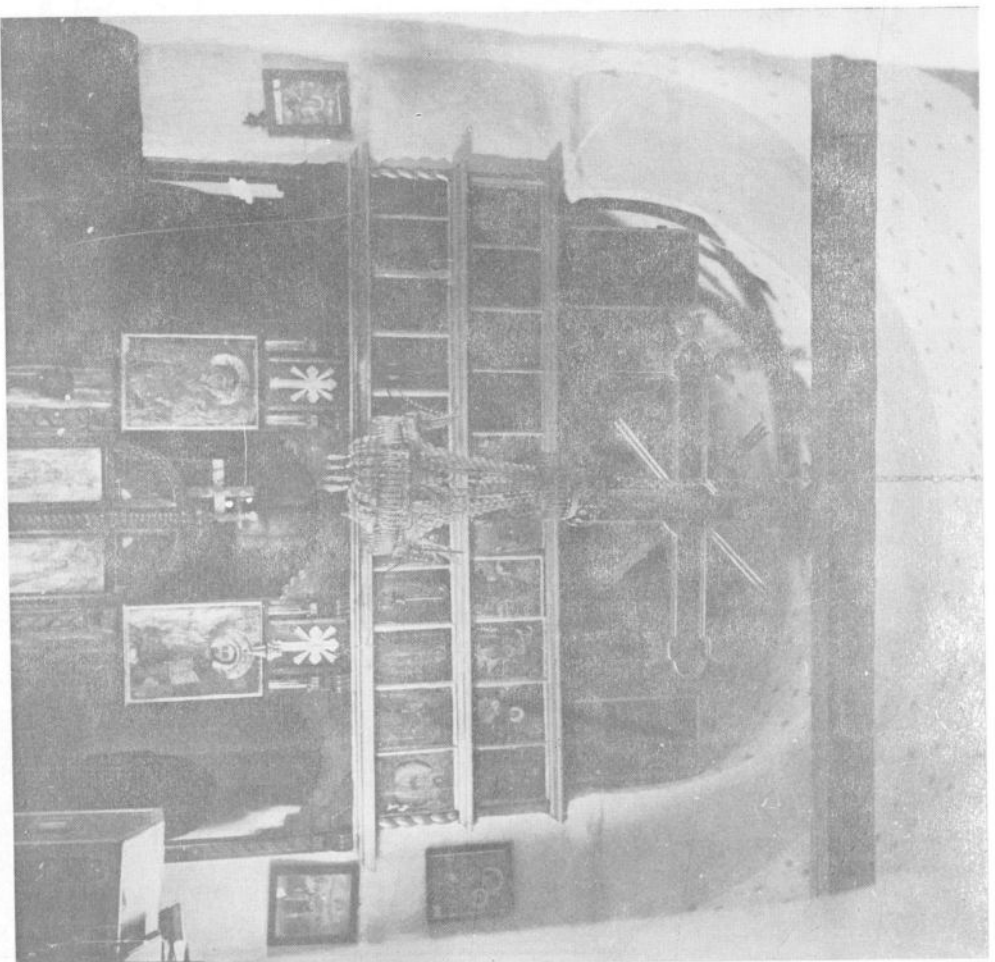
Сл. 5. Царске двери из цркве брвнаре у Такову, рад Јеремије Михаиловића

Сл. 6. Царске двери из цркве брвнаре у Такову, детаљ записа

Сл. 7. Царске Двери из цркве брвнаре у Такову, Летаљ

Сл. 8. Иконостас цркве у Г. Трнцич, рад Јеремије Михаиловића

Сл. 9. Икона архистратига Михаила у цркви манастира Вујна,
рад Јеремије Михаиловића

Сл. 10. Црква св. Тројице у Бјелуши код Ариља

Сл. 11. Царске двери из цркве у Бјелуши, рад непознатог мајстора из 1762. г.

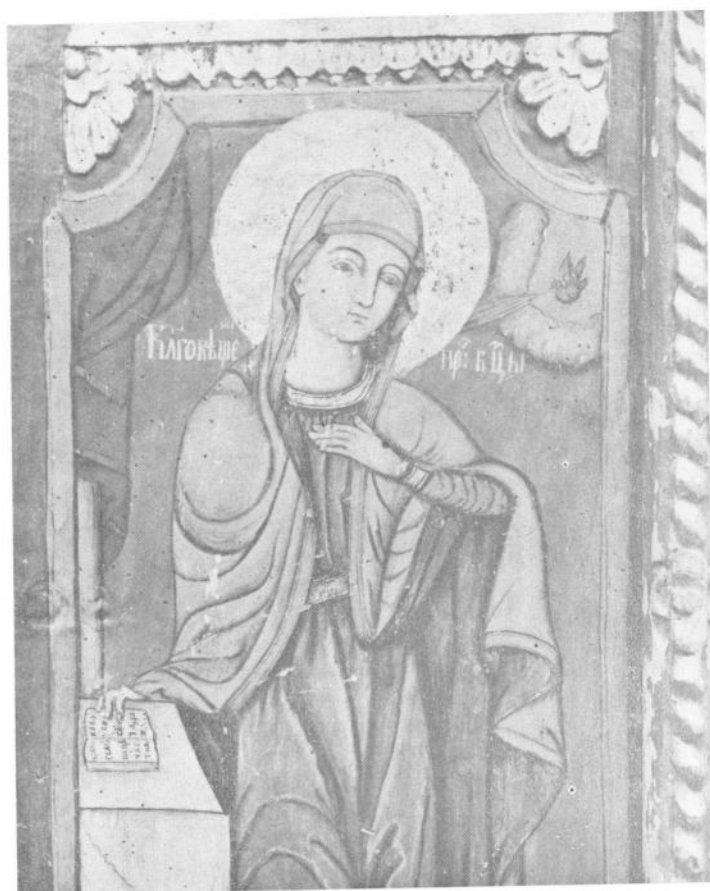
Сл. 12. Царске двери из цркве у Бјелуши, рад непознатог мајстора из 1762. г. —
деталъ

Сл. 13. Царске двери из цркве у Бјелуши, рад Јанка Михаиловића и Сретена Протића из 1831. г.

Сл. 14. Царске двери из цркве у Бјелуши, рад Јанка Михаиловића и Сретена Протића из 1831. г. — детаљ

Сл. 15. Царске двери из цркве у Бјелуши, рад Јанка Михаиловића и Сретена Протића из 1831. г. — детаљ

Сл. 16. Икона „Богородица са Христом“ из цркве у Бјелуши, рад Јанка Михаиловића и Сретена Протића из 1831. г.

Сл. 17. Икона „Богородица са Христом“, из цркве у Бјелуши, рад Јанка Михаиловића и Сретена Протића из 1831. г. — детаљ

Сл. 18. Икона „Богородица са Христом“ из цркве у Бјелуши, рад Јанка Михаиловића и Сретена Протића из 1831. г. — детаљ записа

Сл. 19. Запис на полеђини иконе „Богородица са Христом“ са потписом Сретена Протића

Сл. 20. Икона „Исусе Христос“ из цркве у Бјелуши, рад Јанка Михаиловића и Сретена Протића из 1831. г.

Сл. 21. Икона „Св. Тројице“ из цркве у Бјелуши, рад Јанка Михаиловића и Сретена Протића из 1831. г.

ДР МИЛИВОЈЕ УРОШЕВИЋ

СУКОБ ВАСА ПЕЛАГИЋА СА ВИСОКИМ КЛЕРОМ

Због својих штампаних књига и њиховог растурања по Србији Пелагић је дошао у непремостив сукоб са митрополитом Михаилом и епископима, међу којима су се истицали епископ жички Сава (1889 — 1914) и епископ тимочки Мелентије.¹ У тим сукобима Пелагић је оптуживан, извођен на суд, осуђиван, теран у прогонство и осуђен на робију, где је и умро 25. јануара 1899. године.²

У односима Васа Пелагића и митрополита Михаила могу се уочити три периода.³ У првом, до 1880. године, ти су односи пријатељски, у другом, од 1880. до 1889. године, Пелагић и митрополит су идеолошки и политички противници, али су ти односи ипак сношљиви; у трећем периоду, од 1889. године, њих су двојица идеолошки и политички непријатељи. Дефинитиван прекид између Пелагића и митрополита Михаила изазвала је Пелагићева књига „Посланица богу“. Од тада високи клер, на челу са митрополитом Михаилом, води бескомпромисну борбу против Пелагића и његових списа и у свом делокругу и код државних власти.

Пелагићеве списе прогонила је и државна власт: 13. марта 1890. године Управа вароши Београда пише акт Министарству унутрашњих

дела којим тражи да може тужити суду Васа Пелагића који је издао књигу „Дужности влада и власти или које су владе и власти разумне и честите“ и у њој нанео увреде краљу Александру.⁴

Пелагић је изведен на суд и ово је суђење изазвало снажне протесте у Београду и у целој Србији. Дневна штампа доносила је писмене протесте многих грађана из разних места Србије. Грађани Бајине Баште упућују писмо Васу Пелагићу и предлажу му да га, у знак протеста, кандидују за народног посланика на изборима од 14. септембра 1890. године.⁵ Међутим, Пелагић је по други пут протеран из Србије у децембру 1890. године.

Грађани моравичког среза упутили су у марту 1891. године протест Народној скупштини због Пелагићевог прогонства.⁶ Моравичани кажу у свом протесту да Пелагића познају као „старога борца за благостање и слободу народну“, да је Србин и по берлинском уговору поданик Србије који по уставу није смео бити прогнан. Што је још горе, протеран је без пасоша и „још ноћу са оружјем стражом у квартири ватан као највећи злочинац и писма његова на пошти одузимата и отворана што је све такође противно уставу и законима ове земље“. Сматрају да је овај поступак владе нечовечан и незаконит, па га најоштрије осуђују и траже од Народне скупштине да „као пуномоћник народни узме на одговор владу за то, која да буде дужна Пелагићу платити сву штету, трошак и муку претрпљене у овом прогонству и да му се одма отвори слободан повратак у Србију те да може у Србији слободно живити и радити“.

Овако оштри и резолутни протести и изричит захтеви широм Србије нису остали без одјека у Народној скупштини. Народни посланик за Смедерево Петар Максимовић поднео је 16. јануара 1891. године интерпелацију у Народној скупштини упућену министру унутрашњих послова. Тражио је одговор на два питања:

1. Да ли је Пелагић заиста прогнан из земље и да ли је то извршено по министровој наредби или по наредби неког чиновника? Ако је прогонство извршено по министровој наредби, чиме министар то објашњава кад је то у супротности са уставом земље чији један члан гласи: „Српски грађанин не може бити прогнан из земље“? Ако је извршено по наредби неког нижег чиновника, да ли је министар према њему предузео одговарајуће законске мере?

2. Да ли је истина да је г. Глигоријевић, члан полиције из Београда, праћен наоружаним жандармима, ноћу напао стан Пелагића и одвео га из њега? Ако је то истина, да ли је министар оптужио Глигоријевића суду, јер је повредио неповредивост стана што је

уставом загарантовано, нарочито оним ставом који гласи: „Ни у ком случају претрес не може бити ноћу“?⁷

Министар унутрашњих послова Јован Ђаја одговорио је на Максимовићеву интерпелацију тек у мају. Потврдио је да је Пелагић прогнан из Србије по пресуди Управе вароши Београда, али се није жалио у законском року иследном судији. Министар исто тако тврди да Пелагић није српски поданик, јер никад није тражио српско поданство. Притиснут интерпелацијом и протестима из Србије, нарочито Моравичана, који су упутили изричит захтев Народној скупштини, министар је попустио и изјавио да он нема ништа против да се Пелагић врати у Србију, ако за то поднесе молбу.⁸

Интерпелант Петар Максимовић је веома убедљиво оповргао министрове тврдње и показао да је, према уставу и законима Србије, Пелагић српски поданик, јер „сви хришћани који дођу из турских области у Србију сматрају се за српске поданике, ако су доброг владања и плаћају порез“. Министар није обратио пажњу на ту уредбу која постоји још од 1864. године, што је санкционисао и берлински уговор. Према законским прописима могу се прогнати страни држављани ако немају уредног занимања — да не би пали општини на терет. Пелагић, пак, живи од свог књижевног рада. Посланик Максимовић сматра да се овако поступило према Пелагићу зато што је он „као књижевник, као политичар заступао извесан правац који се није допадао меродавним факторима те су они и нашли за нужно да се на показати начин отресе овог човека“. Сматра да не треба предузимати никакве мере против ма какве идеје, већ их треба пустити да се боре па нека победи она која је „логична и разумна“. Максимовић као радикал подсећа Радикалну странку да је и њен оснивач (мисли на Светозара Марковића — М. У.) гоњен због идеја. „Радикална странка то је осуђивала и задобила је за свој програм народ те стога и ми морамо бити толерантни према идејама и, ако су нам чије идеје противне, ми их можемо сузбијати редовним средствима.“ На крају свога излагања предложио је да Народна скупштина донесе „резолуцију“ о повратку Васа Пелагића из прогонства. Предлог су подржали народни посланици, а с њим се сложио и министар унутрашњих послова, па је Народна скупштина усвојила предлог посланика Максимовића који гласи: „Народна скупштина преко ове интерпелације прелази на дневни ред с тим да жели да надлежне власти г. Пелагићу не спречавају повратак у Србију.“⁹

Но, најжешћи напади на Пелагића уследили су у октобру 1892. године. Носиоци су били жички епископ Сава Бараћ и тимочки епи-

скоп Мелентије Вујић. Епископ Сава упутио је Архијерејском сабору 16. октобра представку о делатности Васа Пелагића на подручју његове епархије.¹⁰ Епископ каже како „од пре године и по“ по његовој епархији вршљају многи отпадници вере из Београда растурајући „своје пашквиланске, безбожничке списе — брошуре“ и проповедајући раздор и „неверије“ у народу. Они врбују „агенте“ међу невином омладином сејући у њима отровно семе. Такав „агитатор и издајник велике наше народне идеје“ управо је Василије Пелагић, констатује епископ Сава. Пелагић сваке године „тумара“ по овој епархији и „пробави неколико дана у Крагујевцу, растурајући своје списе, па даље у Гор. Милановцу, Чачку, Пожеги, Ариљу и Драгачеву; затим се враћа преко Краљева“.

Приликом ових „тумарања“ растура књиге „Народни учитељ“ а летос је продавао брошуру „Посланица богу“ „с којом не само што цинички, као бесомучан напада највише биће, но и све ружи, напада и најскаретније изврће и грди оно што је најсветије и најдирљивије нашем племену, а и сваком часном и поштенем хришћанину“.

Сава је са свога пута у овчарско-кабларске манастире послао распис подручном свештенству да га обавесте где се ове књиге растурају, у којим количинама и ко их растура. Наређује да се све те књиге заплене и „пониште“, а сваки онај који би се двоумио у овом послу — сматраће се као „саучесник ове покварености и деморализације“.

Сава се жали на закон о слободној штампи, који му смета да забрани или уништи ову литературу. Жали се, такође, на министра унутрашњих послова што је омео начелника рудничког округа, који је такође намеравао да предузме мере против растурања Пелагићевих списа, упућујући га на закон о слободној штампи. Чак је начелник морао упознати с тим и своје потчињене органе. Епископ Сава се жали да су и „многи државни органи ове књиге растурали“. Сава моли Архијерејски сабор да се нађе пута и начина да се што пре спречи издавање и растурање ових „убитачних“ списа.

На овакву представку жичког епископа митрополит Михаило је одговорио енергичним мерама. Он је, пре свега, поверио свом миљенику тимочком епископу Мелентију, свакако најобразованијем тадашњем владици, да изврши „анализу“ Пелагићевог списа и формулише предлоге Архијерејском сабору.¹¹ Мелентије је темељно обавио овај посао. Окомио се на Пелагићев спис „Посланица богу“ и анализирао страницу по страницу. Констатовао је да је ово дело „безбожника и отпадника“ Васа Пелагића прожето „духом безброжности,

обарања хришћанских догмата о богу, исмевања цркве Христове и црквених уређења, багателисања оног станца камена на коме почивају основи и цијела зграда хришћанства, а тај је станац св. писмо“. Своју „анализу“ завршава констатацијом да Пелагић у својој књизи „проповеда космополитизам и социјалистичко-комунистичка начела“. За епископа је овај Пелагићев спис „књижевна накарада“, јер својом „бесмисленом и отровном“ садржином „урнише“ хришћанство, потиरे српску народност и српску самосталност. Стога је Архијерејски сабор дужан да „с владом и државним органима спасава народ од страшне духовне заразе, којом се трују људске душе и убијају најузвишенији осећаји и тежње Србинове, а коју заразу разноси изверг рода српског, ученик сатане, безумни Пелагић“. Мелентије предлаже Архијерејском сабору следеће мере против Пелагића:

1. Да Архијерејски сабор пошаље поверљиву посланицу свим црквеним факторима да строго пазе на растурање Пелагићевих „књижурака“, да их купе по народу и уништавају;

2. Архијерејски сабор треба да предочи краљевској влади „горке последице“ Пелагићевих списа и да се, у интересу опстанка православља и „српског племена“, предузму строге мере против њега и његових списа;

3. Сабор треба да овласти митрополита Михаила да „поверљиво“ ступи у личне преговоре са министром унутрашњих послова да се Пелагић „ма којим начином“ протера из земље и да министар обрати строгу пажњу на чиновнике који симпатишу Пелагића;

4. Митрополит да пошаље писмо васељенском и карловачком патријарху да препоруче подручним епископима да се предузму озбиљне мере против ширења Пелагићевих списа и при овоме нарочито споменути Стару Србију, где има много споменутих списа.

Митрополит је дословце усвојио предлоге епископа Мелентија и предложио их Архијерејском сабору, који је решио: „Осудити све безбожне списе Пелагићеве. Ту осуду саопштити отачанственом свештенству и за уништење штетног рада овога безбожника умолити владу да употреби све могуће начине да се од овога суманутог развратника спасе православни српски народ у својој вери, која је котва спасења народног“.¹²

Архијерејски сабор упутио је писмо министру просвете, свима архијерејима и београдском духовном суду. У писму министру просвете истиче се да Пелагићеве списи нису усмерени само против вере, већ руше и саме основе државе, јер су начела изнета у њима „супрот правилним основама уређења државног и монархичног система“.

Апелује на министра да се изда наредба свима управљивима основних и директорима средњих школа да забране за омладину Пелагићеве књиге као штетне по државу и цркву. Ово треба урадити тим пре што је Пелагић „за растурање својих безбожних списа налазио највише растурача међу омладином учитељске школе и просветним радницима као до сада и у полицијским чиновницима и кметовима општинским“.¹³ Министар просвете Јован Бошковић, одговарајући на писмо, сугерише митрополиту Михаилу да духовни суд прегледа све Пелагићеве списе и да се саопшти суду оно што је митрополит спровео у дело почетком децембра.

Међутим, упутства надлежним нижим органима о забрани растурања Пелагићевих списа нису била увек ефикасна. Јован Петровић, свештеник из околине Љубовије, извештава свога начелника да Љубисав Лазић, дућандија из Љубовије, растура Пелагићеве књиге. Кад је свештеник опоменуо Лазића да те књиге или врати или преда полицијској власти, „он је се дрзак показао и јавно изнео списак Пелагићев говорећи ја се за ово никог не бојим, а вама поповима ако је криво, ви ме тужите, а то је било у присуству г. Јосифа Марковића и г. Милутина Јовановића, писара овосреског“. Митрополит је настојао да свештеник Петровић предузме кораке и код власти. Он се обратио начелнику среза да спречи растурање Пелагићевих књига, али му је он одговорио усмено да је прочитао све те књиге и нашао да оне не вређају веру, па не налази потребу да им спречава растурање. Митрополит се жалио министру просвете на овакав став среског начелника, али је то остало без успеха.¹⁴

Поред оптужби Васа Пелагића од стране жичког и тимочког епископа, митрополит Михаило изнео је на поменути Архијерејски сабор ради решења и одлуку удружења свештенства монашког реда да се позову на одговорност и упуте у манастир на кајање и поправку или рашчине ова „заблудела браћа“:

1. Архимандрит Василије Пелагић, „безбожни“ књижевник.
2. Сава Грбовић, јеромонах.
3. Самуило Аларгић, јеромонах — сада црквењак смедеревске цркве.
4. Милутин Петковачки, јеромонах, сада ожењен и званичник при смедеревској царинарници.

У интересу свештеничког угледа и вере духовни судови треба да позову ове „заблуделе“ калуђере и оне који се покају да упуте у манастире, а који то не учине, да се узму на одговорност и осуде на лицење чина.¹⁵

Међутим, у жеку ове бесомучне кампање високог клера против Пелагића, он пише нове две књиге: „Одговор на четири друштвена питања — шта је социјализам, шта оће социјалисти, које науке и какве нужде гоне људе у социјализам, има ли у Србији мјеста социјализму“? и „Гробари Србије“. Ова друга књига је конфискована и спаљена. На предлог митрополита Михаила, влада је прогласила Пелагића душевно болесним и 12. марта 1893. године спровела га у лудницу.¹⁶ Одмах је настала жестока кампања у јавности да се Пелагић пусти из луднице. Из ужичког краја пишу да је до њих допро „црни глас“ о стрпавању Пелагића у лудницу. Подсећају да су ти исти у своје време покушавали да прогласе лудим Адама Богосављевића, па су га доцније отровали, затим сатрли Светозара Марковића, стрељали Јеврема Марковића и пролили невину српску крв у тополској буни. Они и данас убијају српске грађане и копају гроб Србији и српском народу, па нису оставили на миру ни Пелагића. Стрпавање здрава човека у лудницу називају „подлим злочином најниже врсте“. Судбина, ваљда, хоће да велика дела буду запечаћена крвљу и животима. „Горка чаша која је постигла Христа, Сократа, Јована Хуса, Ђордана Бруна, Галилеја, Чернишевског, Светозара Марковића, Адама Богосављевића и друге светле узоре за правду и слободу као да неће мимоићи ни Пелагића.“¹⁷

Један „брат Босанац“ пише о Пелагићевим заслугама са српство у борби против Турака, тврди да је заслужнији за српство него многи министри у Србији, да ни од једне владе није тражио ни положаје ни издржавање док су то добијали „чак и агенти и шпијуни туђих држава“, да се овако ниским и тиранским поступком неће успети да убије Пелагићев углед. Ако има какве кривице, онда је боље предати га суду. Ако се, пак, каквом „високом господину“ (алузија на митрополита Михаила) прохтело да уништи Пелагића, онда га је требало достојно утаманили, а „не овако глупо, што види сваки поштен човек“.¹⁸

У једном допису високи клер је назван инквизиторима. На захтев „преосвећеног Мике“ (митрополит Михаило), каже се, полиција врачарског кварта обила је стан г. Пелагића и однела све књиге и његове списе. Очекује се да „нови инквизитори“ поступе према Пелагићу као њихова средњовековна сабраћа са Јаном Хусом.¹⁹

У једном писму приказује се како је Пелагић одведен у лудницу. Члан кварта и један писар јурили су „као без душе“ тражећи Пелагића. Око четири сата напли су га, напали најбруталније и стрпали у затворена кола, која су га трком однела у лудницу. Када је

Пелагић протествовао у колима због овакве анархије, докопали су га за гушу и марама му запушили уста.²⁰

У недељу 14. марта лист „Занатлијски савез“ донео је уводник под насловом „Инквизитори“. У њему су људи који су одлучили да Пелагића отерају у лудницу названи средњовековним инквизиторима, бестидницима, разбојницима, хуљама, злочинцима, подлацима, зликовцима. Лист им упућује „последњу реч“: „Ви данас оглашујете за луде народне борце, али вас народ неће ни у лудницу, но на Карабурму“ (место где су се вршила стрељања — М. У.).²¹

У другом уводнику, од 18. марта, овај лист напада либералну владу која је отерала Пелагића у лудницу и констатује да пет шестина Србије зна да је Васо Пелагић паметан, а само једна шестина сматра либералну владу паметном.²²

Пелагић је провео у лудници три недеље. Под утицајем оштрих протеста грађана и жестоке кампање у штампи, Пелагића је ослободио народ из луднице, у првом реду омладина. Било се скупило пред лудницом три хиљаде људи са пет барјака. Маса народа једва је спречена да не продре у резиденцију митрополита Михаила и да га одведе у лудницу.²³

У целој Србији настало је одушевљење због Пелагићевог ослобођења из луднице. Драгачвечи и Рудничани шаљу допис „Занатлијском савезу“ у коме се радују што су београдски радници ослободили Пелагића из луднице из које треба одавно да вири Мика (митрополит Михаило — М. У.) — „гурави светац са Врачара“.²⁴

Две године доцније митрополит Михаило је спровео у дело одлуку Архијерејског сабора о рапчињавању Васа Пелагића. Пелагић је имао монашки чин архимандрита, али га се својеволјно одрекао поставши „сврзимантија“ и посветио свој живот друштвеним проблемима. Високом клеру није било довољно што је Пелагић сам збацио мантију, већ је хтео да га на силу раскалуђери и тиме извргне посебној срамоти. Новине су писале како је полиција тражила Пелагића више од месец дана да би га на силу довела у београдску саборну цркву да га раскалуђере по одлуци духовног суда.²⁵ Лист „Занатлијски савез“ приказао је сам акт рапчињавања и атмосферу која је владала:

„И заиста 1. фебруара, око 11 сахати пре подне могли су се видети пред митрополијом људи, наоружани ножевима и револверима. То беху „чувари јавне безбедности“. Дошли су да штите недела црквених власника. Није много постојало а већ долажаху Саборној цркви густе колоне богословаца са наставницима својим. Баш кад на

торњу откуцаваше 11 часова дозврјаше пред митрополију једна затворена кола из којих изађе један члан кварта, 1—2 жандарма и В. Пелагић. И сад тек настаје гнусан призор, ругло века у коме живимо.

У цркву улазе два жандарма, наоружана и под капама, те се заустављају у оном првом одељењу при уласку у цркву. Затим улази, праћен многим поповима и једним полицајцем, један старац седих власи у грађанском оделу у цркву. То је жртва свећеничке обести В. Пелагић. Ето, затим, једног погуреног старца у црној сјајној ризи са камилавком на глави. За њим се вуче поворка црних прилика, на чијим се лицима огледа црnilо душе. Одједном златне двери отворише два „божја служитеља“ и она црна, погурена прилика (митрополит Михаило — М. У.) уђе у олтар који се блисташе у сјају. Сад настаје призор од кога би узаврела свакоме поштеном човеку крв у жилама. Ономе старцу, обученом у скромно грађанско рухо, навукоше златне одежде против којих он толико устајаше. . . Онај погурени старац излази из олтара, пење се на амвон и са тога места назива безумним и неморалним онога човека који је далеко, далеко карактернији и од њега и све његове браће. Па још горе: он напада шупљим фразама, ништа не доказујући. Није му ни то доста већ кукавички узвикује: „Ти, безумни човече, проповедаш ону науку коју су сви паметни и поштени људи одбацили; ти си, грешниче, деморалисао омладину, јер јој место науке дајеш отров.“ Ово је прешло сваку меру стрпљења. Човек који беше нападнут заусте да проговори коју реч у одбрану свога рада, али на миг „њег преосвештенства“ зашкрипаше зубима они који се називаху учитељима младежи и проповедницима вере Христове, а дивљачка вика „недостојан је“ — проломила се између оних сводова. Онда узе један са кадифеном камилавком велике ножнице и одсече прамен браде и косе онога човека који стојаше пред судом инквизитора.²⁶

О рашчињавању Васа Пелагића писало је и „Ново време“ које каже да је Пелагићев „Народни учитељ“ „најволуминознија новија српска књига“.²⁷

И поред тога што га је раскалуђерио, високи клер није оставио Пелагића на миру. Тимочки епископ Мелентије пише писмо краљу Александру 1. марта 1895. године и моли да се стане на пут Пелагићевом „тумарању“ по Србији. Извештава да Пелагић под видом скупљања вересије путује по источној Србији и „скупља око себе необавештену и лако поводљиву масу, нарочито из занатлијског сталежа и школске омладине, држи, по чувењу, по затвореним прос-

торима говоре у којима цинички исмева и напада црквено и државно стање у Србији и проповеда неки социјализам“.²⁸ Пелагић путује и по селима, извештава епископ, и окупља сељаке. Начелници округа тимочког и црногорског спречили су Пелагића у овој акцији проповедања социјализма. Епископ моли краља да се нареди полицијским властима да се стане на пут Пелагићевом „тумарању“ по Србији, јер то захтевају „не само црквени но и државни народоносни интереси којима је Ваше Величанство с владом посветило сву своју вољу и снагу“.

Но, ни Пелагић није остајао дужан својим противницима. Писао је чланке у „Занатлијском савезу“, због чега је лист три пута узастопце забрањиван и речено је да ће „увек забранити број чим ма шта год има од чика Васе“.²⁹ Један од Пелагићевих чланака, због кога је забрањен поменути лист, штампан је у немачком социјалистичком листу „Volksstimmen“ који је продаван и у Србији.

У марту 1895. године Пелагић је оптужен београдском првостепеном суду због две написане „расправице“ у „Занатлијском савезу“: „Радни народ је сила распарчана“ и „Моћ капитала“. Уочи суђења Пелагић је објавио да се суђење одржава 23. марта у 9 часова, па „ко милује да ми припомогне заштитити дело истине и правичности основане на законима нужности, науке, прогреса и научног морала нек изволи доћи у поменути суд и дан“.³⁰ Пелагићеве браниоци били су адковати Никола Николић и Алимпије Савић. Они су доказали да Пелагић нема никакве кривице. Али, и поред, свега тога, Пелагић је осуђен по једној кривици на четири месеца затвора и сто динара казне или десет дана затвора, а по другој кривици кажњен је са сто динара или десет дана затвора.³¹

Пелагић је 24. децембра 1895. године написао у „Малом журналу“ уводник „Рођење „спаситеља света“ — Христа“. У њему супротставља верска учења науци показујући њихову апсурдност. Затим пише о моралној двострукости клера и супротставља је моралу првобитног хришћанства, указује на апсурдност Христових чудеса, зачеће „светим духом“ оповргава ембриологијом, напада клер због раскоши и богатства, просипања новца на зидање богомоља, док сиротиња гладује, итд.³² На овај Пелагићев чланак реагује 29. децембра тимочки епископ Мелентије писмом митрополиту Михаилу:

„Ама јесте ли читали у 354. броју „Малог журнала“ оно чудило против вере хришћанске? Е, ово је брука над брукама кад се дозвољава да један безумни Пелагић пише што овако. Молим наре-

дите да се предузме истрага и кривац казни, да се стане на пут овакој саблазни.“³³

Пелагић је 1896. године написао брошуру „Ко је преступник и бунтовник?“ Новине су донеле да је суд вароши Београда решио да се Пелагић због те брошуре стави у притвор.³⁴ Исти лист је 8. јуна донео вест да је „раслоп“ Пелагић ухашшен због своје „скандалозне“ брошуре и да га је суд осудио на две године и два месеца затвора.³⁵

Пелагић је остао у затвору неколико месеци, па је пуштен. Али није остао дуго на слободи. Поново је ухапшен и спроведен у Пожаревац одакле се више није ни вратио.³⁶

НАПОМЕНЕ

1. *Архив Србије*, Београд, Поклони и откупи, Заоставштина митрополита Михаила, Тимочки епископ Мелентије (Љубомир Вујић) био је велики пријатељ митрополита Михаила и један од најобразованијих људи у српском високом клеру тога доба. Родом је из села Осеченице у ваљевском крају. Као дете сиромашних родитеља примљен је за „благодјејанца“, па је тако завршио два разреда гимназије. По удутству митрополита Михаила отишао је у манастир Богосађу, потом у Враћевшницу, да се припрема за монашки чин. У Враћевшници је змонашен у јуну 1876. године.

Митрополит Михаило гајио је наклоност према младом монаху због његове вредноће па је препоручио да га приме у богословију 1879. као „благодјејанца“, коју је завршио 1883. године. У току школовања био је једно време старшина манастира Раковице.

Пошто је митрополит Михаило био прогнан из Србије 1881. године, Мелентије је као његов велики присталица прогнан у манастир Враћевшницу, где је претрпео „страшне душевне и телесне муке“ гоњен од београдске конзисторије.

Јула 1884. године Мелентије је био приморан да иде у емиграцију, прво у Бугарску, а потом у Рушчук, где се састао са изгнаним митрополитом Михаилом. Са митрополитом је отишао у Русију и, на његову препоруку, Мелентије ступа у Кијевску духовну академију 1884. године. Студије је завршио 1888. године и добио степен кандидата богословља.

Мелентије се те исте године вратио у Србију, али није хтео у њој да остане због неслагања са тадашњом неканонском јерархијом, већ је отишао у Прирзен за професора богословије. Од 1889. године био је и ректор богословије до 1. априла 1891. године. За свога ректоровања Мелентије је знатно унапредио рад ове установе, која је била и један од центара културно-просветне и националне пропаганде. За то време Мелентије је сарађивао са српским послаником у Цариграду Стојаном Новаковићем на отварању штампарије у којој су штампане књиге којима се настојало да се истисну бугарске књиге у овим крајевима.

Мелентија је 1891. године позвао у Београд митрополит Михаило, који се био вратио из прогонства и 10 новембра исте године посветио га за епископа тимочког, где је остао до краја живота.

Епископ Мелентије је био десна рука митрополиту Михаилу. Оставио је већи број богословских дела, штампаних и у рукопису. Истакао се оштрим прогоном свештеника у својој епархији. Умро је 1913. године.

2. Сви су датуми по старом календару.

3. Драгослав Страњковић, Васа Пелагић и митрополит Михаило, Живот, бр 19, Сарајево, 1954, стр. 259.
4. Архив Србије, Београд, Министарство унутрашњих дела, 1890, ф. В, рег. 143.
5. Ристо Бесаровић, Васа Пелагић, Београд, 1953, стр. 141.
6. Мале новине, Београд, бр 83, 1891.
7. Народна скупштина, бр 39, Београд, 1891, стр. 415.
8. Исто, бр. 158, стр. 1439, 1440.
9. Исто, бр. 159, стр. 1440, 1442.
10. Драгослав Страњковић, Васа Пелагић и митрополит Михаило, Живот, бр 19, Сарајево, 1954, стр. 275. Грађа о забрани растурања Пелагићевих књига.
11. Исто, стр. 276.
12. Исто, стр. 279.
13. Исто, стр. 280. Писмо митрополита Михаила министру просвете и црквених послова.
14. Исто, стр. 282 — 284.
15. Весник српске православне цркве, Београд, 1892, стр. 1166.
16. Ристо Бесаровић, наведено дело, стр. 143.
17. Занатлијски савез, бр. 23, Београд, 1893.
18. Исто, бр. 22.
19. Исто, бр. 20.
20. Исто.
21. Исто, бр. 19.
22. Исто, бр. 20.
23. Ристо Бесаровић, наведено дело, стр. 146.
24. Занатлијски савез, бр. 28, Београд, 1893.
25. Браник, бр. 15, Нови Сад, 1895.
26. Занатлијски савез, бр 8, Београд, 1895.
Ристо Бесаровић, наведено дело, стр. 147.
27. Ново време, бр. 15, Земун, 1895.
28. Архив Србије, Београд, Поклони и откупи, кутија 30, бр. 44. Списак архивалија Милутина Гарашанина.
29. Занатлијски савез, бр. 1, Београд, 1895.
30. Исто, бр. 11.
31. Исто, бр. 12.
32. Мали журнал, бр. 354, Београд, 1895.
33. Архив Србије, Београд, Поклони и откупи, кутија 30, бр. 54. Списак архивалије Милутина Гарашанина.
34. Браник, бр 59, Нови Сад, 1896.
35. Исто, бр. 67.
36. Ристо Бесаровић, наведено дело, стр. 151.

CONFLITS ENTRE VASO PELAGIĆ ET LE HAUT CLERGÉ

L'impression et la distribution des livres de Vaso Pelagić ont provoqué un grave conflit entre celui-ci et l'archevêque métropolitain Mihailo, soutenu par les évêques, dont surtout Sava, évêque de Žiža et Melenije, évêque de Timočka Krajina.

L'histoire des rapports entre Vaso Pelagić et l'archevêque Mihailo pourrait être divisée en trois périodes. Dans la première période ces rapports étaient amicaux, dans la deuxième ils devinrent ceux des adversaires idéologiques pour prendre, dans la troisième, une allure d'hostilité politique et idéologique.

Les écrits de Pelagić étaient condamnés aussi par les autorités de l'État de Serbie; les jugements prononcés contre leur auteur — dont surtout deux sentences de bannissement — soulevaient des vagues de protestation dans l'opinion publique serbe et des interpellations à l'Assemblée Nationale.

Cependant, les attaques les plus violentes contre Pelagić furent déclenchées en 1892, à l'instigation des évêques de Žiža et de Negotinska Krajina.

En informant le métropolitain Mihailo sur la situation dans son évêché, l'évêque Sava lui faisait savoir que Pelagić ne cessait de diffuser ses livres blasphématoires. A ce propos, l'évêque se plaignait de la Loi sur la liberté de la presse qui l'empêchait d'interdire ou de détruire cette littérature.

Le métropolitain chargea l'évêque de Negotinska Krajina, probablement le plus instruit de ses collègues, de faire une analyse des écrits de Pelagić et de proposer au Concile les mesures correspondantes.

L'évêque constata que Pelagić plaidait dans ses écrits pour le cosmopolitisme et les principes socialistes et communistes.

Il proposa donc au Concile d'adresser une épître confidentielle à tous les ecclésiastiques afin de les mettre en garde contre les écrits de Pelagić, ensuite, d'engager le gouvernement à prendre des mesures rigoureuses contre Pelagić, voire de l'expulser de Serbie, et enfin, d'inviter le patriarche oecuménique et celui de Karlovci à prendre des démarches similaires sur leurs territoires respectifs.

Mais, au moment où la campagne déchaînée contre Pelagić battait son plein, celui-ci lança deux livres dont l'un fut publiquement brûlé. Sur la proposition du métropolitain, leur auteur fut déclaré fou et les autorités serbes le firent enfermer dans un asile d'aliénés.

Cette décision provoqua de violentes protestations dans toute la Serbie et l'on exigea énergiquement que Pelagić fût remis en liberté.

Pelagić passa trois semaines à l'asile et fut délivré par une masse de gens du peuple, conduite par les jeunes. On tenta de démolir la résidence du métropolitain. L'enthousiasme envahit la population du pays tout entier après la libération de Pelagić.

Deux ans plus tard, Pelagić fut détroqué de force, quoiqu'il eût renoncé lui-même longtemps auparavant à la dignité d'archimandrite dont il était revêtu. Les journaux informaient que la police avait mis plus d'un mois à le trouver, afin qu'on pût l'excommunier de façon officielle, à l'église, par l'arrêt du consistoire.

Néanmoins, Pelagić continua à écrire et à diffuser ses écrits, où il s'en rendait au clergé et aux autorités politiques. Il fut accusé et condamné plusieurs fois.

En 1896 il fit paraître une brochure qui lui valut l'arrestation et les travaux forcés. Il mourut en prison trois ans plus tard.

Dr Milivoje UROŠEVIĆ

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

СТАНОВНИШТВО ГОРАЧИЋА

Горачићи су, по пространству које заузимају и броју становника, једно од највећих села у Драгачеву. Од Чачка је удаљено 20, а од Гуче 11 километара. Простире се на падинама планине Јелице, која је Горачићима и граница са севера. Источно су Губеревци, на југу Живица, на југозападу село Гуча, а на западу Рогача и Граб.

Трајање људског живота у Горачићима није систематски проучено, или, пак, нису познати резултати тих истраживања.¹

Бледа сећања садашњих најстаријих памћеника, која одводе и у даљу прошлост, готово прерастајући у легенде, упућују на могућност да је старији назив села Расовац или Расовци, како се, иначе, данас назива један велики горачићки заселак.² Низ локалитета, око којих се плету легенде, народна предања и завештања, носе нека умногоме карактеристична имена, која, сигурно, својим помало тајновитим смислом, могу да посведоче људско присуство на овом простору.³ За Умку на изворишту реке Драгачице легенде, на пример, кажу да је то илирско гробље. Не зна се које је то село постојало на Селишту у Царевићима. Нека „кућишта“, по казивању најстаријих људи, нису припадала садашњим горачићким родовима.

Али, не зна се много ни о Дивиту, ни о Поротинама, ни о Судници, ни о Пијацу, мада је извесно да сведоче људско битисање на њима. Свим тим топонимима не може се одредити време настанка, као што је, рецимо, случај са онима која подсећају на доба турске доминације овим крајевима: Цамија, Рајинац, Ацибеговац (или Ацибегановац).

За Римљанско гробље може се са сигурношћу тврдити да је из времена словенског средњег века, мада није систематски проучено. Но, случајни налази материјалне културе не само да говоре о људима из тога доба (депо средњовековног алата пронађен је на Клику), већ и о старијим становницима. При томе је од посебне важности да кажемо, и то да је у Расовцу, пре двадесетак година, откопана и остава са римским новцем из трећег века нове ере.⁴

Било како било, прошлост Горачића тек очекује истраживаче, а ми се, у овом раду, задржавамо искључиво на сазнањима о пореклу данашњег сељачког становништва. Оно је староседелачко и досељеничко, какав је, уосталом, случај и са житељима суседних села, о чему су писали Коста Јовановић и Јован Ердељановић.⁵

Под појмом „старица“ ми подразумевамо оне родове за које се са сигурношћу може рећи да су у селу „од давнина“ или им се не може утврдити време досељавања пошто „иде“ чак и у прву половину XVII века.

Староседелаца је знатно мање него дошљака у 478 домаћинстава, колико их је било 1975. године. Та домаћинства су груписана по „дематима“, али и у два засеока: Расовац и Драгачица. Расовац захвата западни део Горачића и има око 200 домаћинстава, док је Драгачица јужније од Расовца и знатно мања. „Административни“ центар Горачића је управо на тремеџи овог села, Губереваца и Живице. Ту је најстарија грађевина црква, подигнута између 1810. и 1813. године.⁶ Ту је и школска зграда (мада мање објекте за потребе основаца имају још и Расовац и Драгачица), месна канцеларија, Спомен-музеј горачићке буне из 1893. године са спомеником жртвама, здравствена станица, библиотека и неки други објекти друштвеног стандарда.

О старости села, на одређен начин, говори и 14 гробља, која су и данас активна.

СТАРОСЕДЕОЦИ

Када се говори о становништву Горачића, интересантан је податак који наводи Бранко Перуничкић: село је 1820/21. године имало

85 кућа, 98 ожењених и 196 арачких глава.⁷ То, сигурно, доказује да је ово велико драгачевско село било у то време практично формирано са садашњим старијим живљем. Масовнија досељавања (миграције су нарочито биле бурне у XVIII веку) била су завршена.

Наша проучавања на терену и консултовање расположиве литературе (од 1970. закључно са 1976. годином) недвосмислено су потврдила да су стариначке следеће фамилије:

ВЕСЕЛИНОВИЋИ (5 кућа, славе Аранђеловдан) су, судећи по читуљи коју чува Радојко Веселиновић (80 година), у овом селу више од 300 година. На споменику Гаврилу Веселиновићу, који је на породичном имању, пише да је он погинуо од лопова 1818. године, а у поменутој читуљи подоста је преминулих Веселиновића пре њега уписано. Читуља је, сазнали смо, и преписивана, па су најстарији преци једноставно изостављени.

Од ових Веселиновића је и Дмитар Ђорђевић — Веселиновић познати каменорезац из друге половине XIX века, управо онај који је, на споменику своме оцу, уклесав један од најлепших сачуваних слободарских епитафа у овом делу Србије:

*„1816.
Када е на Чачку народна слава синула
и Србија са себе ланац скинула,
и Ђајапашина сила покисла
и Србија Турке потисла
тада е покојни Ђорђе допао
о(д) турски пушака седам рана . . .“⁸*

Веселиновићи су пред крај XIX и почетком XX века носили и презимена Ђорђевић и Ђоковић.

ЈЕРИНИЋИ (5 к, с. Аранђеловдан) су потомци Јерине, кћерке Веселина и сестре већ поменутог Гаврила Веселиновића. Они знају да су род са Веселиновићима, па и данас млади из те две фамилије не ступају у брак.

МАРКОВИЋИ (7 к, с. Стевањдан) су се раније презивали Пјевићи. У читуљи коју чува Милован Марковић (46), помињу се као најстарији неки Марко и Стана. Читуља је новијег порекла, преписана је и у њој нема старих Пјевића. То презиме се сачувало до пред крај XIX века, а ново, Марковићи, води порекло од већ поменутог Марка Пјевића .

РАДОЈИЧИЋИ (1 к, с. Петровдан) ништа не знају о свом пореклу и сами верују да су старинци. Некада су, каже Мирослав Радојичић (48), поседовали велика имања у Драгачици.

САВИЋИ (3 к, с. Лазареву суботу) кажу да су најстарија фамилија у Матином пољу, мањем потесу у Горачићима. Од њих је и једна кућа Савића у Расовцу.

ПЕРИШИЋИ (2 к, с. Лазареву суботу) су од Савића. У Главоњиће се пре око 120 година привенчао Илија, син Перише Савића из Матиног поља. Од Перишиног имена узели су презиме.⁹

СИМОВИЋИ (1 к, с. Ђурђевдан) ништа не знају о свом пореклу, а сви их убрајају међу најстарије у Горачићима.

СТОЈАНОВИЋИ (6 к, с. Никољдан) су, по општем уверењу, старинци. Они, сами, ништа не знају о пореклу своје фамилије.

ПАЈОВИЋИ (1 к, с. Врачеве) знају да су староседеоци Горачића. Једно време су се презивали Стевановићи. Садашње презиме је изведено из имена неког Пауна — Паја Стевановића, који је живео средином XIX века. Надимак им је, уједно и старо презиме, Чикараде.¹⁰

ФИЛИПОВИЋИ (4 к, с. Ђурђевдан) знају да су потомци кнеза Богића Богићевића, који се помиње у време Хаџи-Проданове буне 1814. године. Зна се да је, пошто су га Турци мучили, морао да открије где се, у Горачићима, скрива један од коловођа те буне Пајсије Ристовић, па га је због тога, на планини Јелици, убио Арсеније Лома.¹¹ Иначе, нико не спори да су Филиповићи старинци.

Овде треба рећи једну важну напомену. Староседелаца је знатно мање од дошљака, који су рано почели из херцеговачко-црногорских брда, преко Бихора, Корита, Старог Влаха и моравичког краја да стижу у Горачиће. Код досељеника су углавном жива сећања на некадашњи завичај, па је то преношено и на старинце, који понекад, без разлога, и без стварних доказа, говоре да су се и они „незнано кад“ или пак, „у турско доба“ доселили. Новије становништво, досељеничко, са јачим осећањима према „огњиптима предака“ вероватно је, судећи по овим појавама, своју свест о досељавању преносило на староседеоце, што није случај само са житељима Горачића, већ и неких суседних села.¹² Та свест јака је код неколико старих родова у Горачићима:

БСКУПОВИЋИ (1 к, с. Лучиндан) не знају готово ништа о свом пореклу, мада допуштају могућност да су „од Никшића“ дошли пре неколико стотина година.

РАДОСАВЧЕВИЋИ (10 к, с. Никољдан) такође ништа не знају о томе одакле су, мада неки припадници ове фамилије мисле да су „у турско доба“ досељени из Жаочана код Чачка.

ТЕРЗИЋИ (6. к, с. Никољдан) се убрајају међу најстарије породице у Горачићима. Међутим, Милан Терзић Кубур (80) сматра да су „незнано кад“ досељени „од Невесиња“. Пре би се могло рећи, ако су досељеници, да њихово порекло треба везивати за чивчије Турака Терзића, који су, и почетком XIX века, имали своја имања у Горачићима.

СТАРИЈИ ДОСЕЉЕНИЦИ

ПОПОВИЋИ (17 к, с. Никољдан) су, према казивању Милојка Поповића (78), досељени „још у турско доба“ однекуд „из црногорско-херцеговачких брда“. Дошао је, „бежећи од Турака“, неки Милинко, њихов далеки предак, са Тошом, Пеком и Радом. По доласку у Горачиће настанили су се на самој планини Јелици, изнад места где су им данас куће. Дуго су били свештеници, о чему говори и читуља из 1826. године, коју нам је показао Милојко Поповић. На њој је запис: „Сија читуља Милинка Поповића от села Горачића декемврија 9 1826 љета“. Поменути Милинко је као осми уписан у ову читуљу, после јереја Рада, јереја Јована, Андрије, Марка, Мијата, Мијаила и Мине. Управо ти подаци упућују и на време досељавања — вероватно прва половина XVIII века.

ЦАРЕВИЋИ (10 к, с. Никољдан) су од Поповића. У XVIII веку неки Антоније Поповић имао је девет синова, па су га због тога називали Цар или Цар деце. Он се одвојио од браће Поповића и одселио у поље, где су имали велика имања. По његовом надимку, потомци се презивају Царевићи. То презиме се рано формирало, што се види и из чињенице да је један од њих, Панто, под тим презименом, учествовао и у другом српском устанку.¹³

БОДИЋИ (4 к, с. Аранђеловдан) су „бежећи од Турака“ дошли из Црне Горе у Горачиће у првој половини XVIII века. Старо им је презиме Бабићи.¹⁴ Један од Бодића, Милосав, учествовао је у другом српском устанку.^{14а}

ВЕЉОВИЋИ (7 к, с. Лучиндан) су се „из Роваца најпре доселили у Љепојевиће код Нове Вароши и Свираново код Новог Пазара. Из ових села има их... у драгачевским Горачићима“.^{14б} Из Љепојевића су дошли средином XVIII века.

ГЛАВОЊИЋИ (19 к, с. Никољдан) су, како пише Коста Јовановић, досељени „из Старе Србије“. Приликом досељавања, раздвајање фамилије извршено је у Вичи (Драгачево), где су „пошто су убили спахију“, дошла шесторица браће Баковића. Део фамилије остао је у Вичи, где их и данас има, док су други продужили у Горачиће, одакле су једни отишли у Водањ код Смедерева, где их називају Главоњци. Презиме су променили да би се скрили и избегли турску освету. У памћењу Главоњића у Горачићима помиње се неки Илија дошљак. Имало их је одсељених и у Кулиновце код Чачка, где су се од XVIII века па све до 1860. године презивали Главоње. Од тада су Петровићи.¹⁵

Од Главоњића из Виче се 1950. године привенчао Борисав за сестричину Милете Новичића у Драгачици и ту и данас живи.

СТАНИЋИ (2 к, с. Мратиндан) су досељени вероватно у првој половини XVIII века из Берковића код Стоца.¹⁶

ЗИМОЊИЋИ (30 к, с. Аранђеловдан) су досељени „после неке буне“ у XVIII веку из Гацког или околине. Деле се на горње и доње Зимоњиће. Горњи Зимоњићи су нешто касније досељени од доњих. Презивали су се Павлићевићи, па су од доњих Зимоњића, са којима су у Гацком били род, узели презиме.¹⁷

ЈАЊИЋИ (14 к, с. Никољдан) су дошли око 1730. године „однекуд са границе Херцеговине и Црне Горе“. Дошла су три брата: Јанаћко, Петко и Тривун. Од Јанаћка су Јањићи, од Петка Петковићи, а од Тривуна, кога су звали Траш, несумњиво су Трашевићи. По свој прилици Траш је старо презиме овог рода. Трашевића, иначе, има у месту Љубиње у Херцеговини. Јањићи су се једно време презивали и Недељковићи. Знају да су род са Петковићима и Трашевићима, па младићи и девојке из ове три фамилије не ступају у међусобни брак.

Од овог рода води порекло и Велисав Јањић, који се крајем XIX века одселио у село Атеницу и тамо и у Чачку, почетком XX века основао комуну „Свест“, у коју су били укључени радници и занатлије. Ту комуну су противници називали „Црвени баук“, мислећи на њено социјалистичко и комунистичко опредељење. Јањић је, иначе, аутор и неколико књига и философских списа. Од књига најзначајнија му је „Осамнајест жртава“, у којој је описао горачићку буну из 1893. године, када је, у сукобу са војском, погинуло 18 сељака-припадника тадашње Радикалне странке бранећи своју општинску власт и самоуправу.¹⁸

ПЕТКОВИЋИ (17 к, с. Никољдан) су потомци досељеника Петка. Унук или праунук овог Петка био је и војвода Новак Бошковић Петковић у време првог српског устанка, познатији под именом „Новачић из Горачића“. По епитафима на споменицима његових потомака, ми смо и реконструисали време досељавања Петковића, Јањића и Трашевића у Горачиће.¹⁹

Један од Петковића, Петар учествовао је у другом српском устанку.

ТРАШЕВИЋИ (7 к, с. Никољдан) су потомци Тривуна Траша. По његовом сину или унуку Живану, презивали су се средином XIX века и Живановићи. То презиме имао је и познати каменорезац Василије Живановић, чији споменици се налазе на гробљима у Атенице, Грабу, Губеревцима и Горачићима.

ЈОРОВИЋИ (6 к, с. Томиндан) су средином XVIII века дошли у Живицу и Горачиће из Сивчине код Ивањице.²⁰

ЈОКСИМОВИЋИ (2 к, с. Ђурђевдан) су досељени из Херцеговине, мада их многи сматрају и за староседеоце. Знају да су раније презивали Старчевићи, па тврде да су им род Старчевићи у Доњој Краварици. У Горачиће је, тврде, дошао неки Јоксим Старчевић средином XVIII века или нешто касније и настанио се у фамилији Јевићи, која је изумрла. Од Јоксимовог имена узели су презиме. Да су у Горачићима били и пре првог српског устанка, показује и епитаф на споменику Петру Јоксимовићу, ратнику чије се оружје чува у чачанском Народном музеју. Каменорезац је у пешчар надгробника урезао: „Овде почива раб божи Петар Јоксимовић, житељ села Горачића, који је ратовао са Карађорђем у првом устанку 1804. г. и у свима ратовима учествовао све до 1813. г. када је Србија од Турака пропала, а он је из шанца на Делиграду искочио и кроз турски ланац пробијо те се опет спасио па је 1815. г. са Милошем Обреновићем и осталим војводама на Чачку Турке надбили и узпут терајући много Турака до Белице потукао и доста оружја од Турака заробио, које и данас стоји“.²¹

ЈЕВРЕМЧЕВИЋИ (8 к, с. Никољдан) су досељени из Црне Горе пред сам крај XVIII века. Кажу да се доселио, са породицом, неки Милоје Јевремац, а други приповедају да је то могао бити Јеврем, од чијег су имена узели презиме.²²

НОВИЧИЋИ (6 к, с. Лучиндан) верују да потичу од војводе Новака Петковића из Горачића, што није тачно и спада у домен легенде. Више одговара истини податак, на кога неки од њих ука-

зују, да су пред сам крај XVIII века у Горачиће дошли из Санцака, где су стигли „од Никшића“.

СТЕВАНОВИЋ I (9 к, с. Никољдан) су највероватније досељени почетком друге половине XVIII века, на што упућује њихов родослов. Но, интересно је казивање Сретена Стевановића (70), који каже да је то било пола века раније! У потрази за хлебом, сведочи он, дошао је из Калипоља 1705. године неки Стеван луталица. Испод изворишта Драгачице ископао је земуницу, у којој је живео. Земуница му је била на Великом брегу, кога Стевановићи и данас зову Баштине. Поменути дошљак био је пуки сиромах, па му Стојановићи, који су у близини живели, нису дали девојку коју је желео да узме за жену. После тога он се оженио неком Циганком са Черговишта, потеса на коме је тада било 18 черги. С њом је изродио два сина: Петра и Радована. Од тог Стевана су добили презиме, а надимак им је, по оној Циганки, Стевановој жени — Цигани.

СЈЕНИЧИЋИ (10 к, с. Никољдан) су, нешто пред први српски устанак, дошли „од Сјенице“, како кажу, „бежећи од турског зулума“. У Горачиће су, знају, стигла три брата, али им имена нису запамћена. Зна се да су „пали“ на Вулићево кућиште, које, својим називом, може упућивати на једног од њих.²³

СТЕВАНОВИЋИ II (8 к, с. Никољдан) су заједно са Јевремчевићима и у исто време дошли из Црне Горе. Други, опет, кажу да су они „од Сјенице“ стигли кад и Сјеничићи. Са Стевановићима — Циганима нису никакав род. Надимак им је Бурђови, што може да упућује на некакво место или старо презиме.

СПАСОЈЕВИЋИ (4 к, с. Никољдан) су из Црне Горе. Доселио се неки Јевто Спаловац у другој половини или пред сам крај XVIII века. Надимак им је Спаловци, што може да буде и старије презиме.

НОВИЈИ ДОСЕЉЕНИЦИ

ВАСИЉЕВИЋИ (4 к, с. Никољдан) су у време Карађорђевог изласка на Сјеницу, 1809. године, досељени из Маћа код Ивањице. Зна се да је стигао, са својом породицом, неки Ристо Васиљевић. Надимак Маћани говори и о месту из кога су дошли.

Интересантно је да је у Горачићима до краја другог светског рата и одмах иза њега живела још једна породица Васиљевића, која је била пореклом из Беле Цркве код Крупња. Досељени су почетком XX века и више их нема у Горачићима.²⁴

ДАВИДОВИЋИ (18 к, с. Никољдан) су у време првог српског устанка досељени са Мучња. Помињу неко место Међуречје, али не село код Ивањице. Презивали су се Ковачевићи. Настанили су се на изворишту Драгачице, где су држали воденице и ваљалице. Од тих Ковачевића познат је био неки Давид ковач, од чијег су имена узели презиме. Он је умро 1849. године и сахрањен је у Ружичића гробљу, где му се и данас налази споменик.

ЂУРОВИЋИ (11 к, с. Ђурђевдан) су досељени 1809. године. У „потрази за хлебом“, у Горачиће је, кажу данашњи Ђуровићи, дошао неки Ђуро Ђуровић. Једни мисле да је био „однекуд из Црне Горе“, а други да је из села Драгојловића.

ЈАКОВЉЕВИЋИ (5 к, с. Стевањдан) су се настанили у Горачићима у току првог српског устанка. Дошли су, са породицама, неки Јаков и Мојсило, браћа. Једни кажу „из Црне Горе“, а други из „старовлашког села Аљиновића“. Најпре су браћа служила код кнеза Богића Богићевића, сведоче данашњи Јаковљевићи. Живели су тамо где је данас потес Кућетина, на имању Мирка Мојсиловића. Од поменутог Јакова су Јаковљевићи, а од Мојсила Мојсиловићи.

МОЈСИЛОВИЋИ (1 к, с. Стевањдан) су род са Јаковљевићима.

ЈОЛОВИЋИ (2 к, с. Никољдан) су дошли у Горачиће 1809. године из Дебеље код Нове Вароши. Стигао је, приповедају, неки Јоле Јоловић или Ђоловић, звани Мачак, и довео са собом породицу. У породичној чигуљи он је први и забележен.

КНЕЖЕВИЋИ (12 к, с. Ђурђевдан) су из Црне Горе. Најпре су, вероватно 1809. године, отишли у Мачву, а одатле су одмах затим кренули према Чачку и Драгачеву. Не зна се шта је разлог овакве сеобе. Најпре су свили породично огњиште у селу Рајцу на планини Јелици, а одатле прешли у Горачиће. Деле се на доње и горње Кнежевиће. Горњи Кнежевићи су, директно из Црне Горе, дошли нешто касније. Старије Кнежевиће довео је неки Богић.

СУРУЦИЋИ (9 к, с. Лазареву суботу) не знају одакле су, али порекло воде, кажу, од неког суруције који је био слуга код Кнежевића.

ЛОНЧАРЕВИЋИ (4 к, с. Ђурђиц) су, по казивању Велимира Лончаревића (84), досељени „од Сјенице“ 1809. године. Били су грнчари, правили су лонце, па им је од заната остало и презиме. Помиње се и име првог досељеника Милоја лончара.

ПЕТРОВИЋИ (22 к, с. Ђурђевдан) су у Горачиће дошли 1815. године из Пљевља. Доселио се неки Петар Пљеваљић Пјевалица, са два сина: Танаском и Антонијем, чији се споменици и данас могу

видети на Ружичића гробљу. Од имена досељеника Петра су узели презиме.

РУЖИЧИЋИ (30 к, с. Бурђевдан) су досељени „од Никшића“ у време првог српског устанка. Код Никшића их и данас има. Род су са Станковићима.

Од овог рода је и кмет Милић Ружичић, који је први погинуо у Горачићкој буни 20. фебруара 1893. године. На његов споменик у Ружичића гробљу клесар Млађен Раковић урезао је овај епитаф: „О шарен спомене ладни камен, који многима срца храбриш, што овде показујеш, место сарањеног од 34 год. Милића Ружичића, уваженог грађанина и бившег кмета села Горачића који погибе 20. фебруара 1893. год. пред судницом општине горачке од браће небраће либерала српски дахија. Нема живота без слободе, благо оном који ваком смрћу умре, лака земљо која га покриваш својом те је откупио крвљу . . .“

СТАНКОВИЋИ (14 к, с. Бурђевдан) су потомци неког Станка, сродника Ружичића. Приповеда се да је управо Станко био брат неке Ружице, од које Ружичићи воде порекло. И они су, наравно, „од Никшића“.

СЕДЛАРЕВИЋ (7 к, с. Ђуђевдан) су, како каже Миленко Седларевић (90), досељени „из Црне Горе, али из незнано ког места“. Презиме им је изведено из занимања којим су се бавили у Црној Гори.

ЧУБРИЋИ (2 к, с. Митровдан) су досељени после другог српског устанка однекуд из Санџака. Дошао је, кажу, неки Паун Чубрић са женом, а у Горачићима су изродили синове Обрена и Алексу. Надимак им је уједно и скраћено презиме — Чубраци. Има, међутим, индиција и да су се знатно касније, средином XIX века, доселили.

ВУЈОВИЋИ (1 к, с. Бурђевдан) су се средином XIX века призетили из Граба у Чубриће.

НАЈНОВИЈИ ДОСЕЉЕНИЦИ

СТЕВАНОВИЋИ III (1 к, с. Никољдан) су потомци Милоша Стевановића, пинтера, који се у Горачиће доселио око 1850. године из Крушевца. Надимак Лике носе због тога што су употребљавали лику од дрвета бавећи се пинтерским занатом.

БАБИЋИ (2 к, с. Јовањдан): око 1876. године привенчао се у Драгачицу неким Јаћим Бабић из Гуче.

СТАНОВНИШТВО ГОРАЧИЋА

ВУКАШИНОВИЋИ (2 к, с. Ђурђевдан): из Радијевића се око 1876. године доселио Милан Вукашиновић. Звали су га и Мршовић.

ДУШИЋИ (2 к, с. Ђурђевдан) су досељени из Старог Влаха у Губеревце, одакле су око 1876. године прешли у Горачиће. Данашњи Душићи су од Љуба Душића, који се привенчао за Пајку Кнежевић.

Интересантно је да матичне књиге у Горачићима помињу и неке друге Душиће, за које кажу да су досељени „из Турске“, а којих више нема.

ИВАНОВИЋИ (2 к, с. Јовањдан и Ђурђиц): око 1880. године привенчао се у Лончаревиће Михаило Ивановић из Гуче.

ЛУКОВИЋИ (1 к, с. Никољдан): Никола Луковић из Тијања је најпре у Горачићима био слуга, а затим се привенчао у Јевремчевиће, где је дошао пред крај XIX века.

МИЛЕТИЋИ (3 к, с. Васиљевдан) су дошли из Виче око 1880. године.

РАКОВИЋИ (3 к, с. Никољдан): седамдесетих година XIX века призетили су се у Веселиновиће браћа Милан и Млађен Раковић из Живице. Милан је био истакнути радикалски првак, па му је, после Тимочке буне, суђено на Краљевици, али није погубљен. Млађен Раковић је био истакнути каменорезац, један од најбољих драгачевских чикириза из друге половине XIX века. Најбоље споменике исклесаво је погинулим у горачићкој буни 1893. године.

ЦОГОЉЕВИЋИ (2 к, с. Ђурђиц) су после 1880. године дошли из Губереваца као припузи.

МИЛИЋЕВИЋИ (5 к, с. Јовањдан): Радомир Милићевић из Лисе привенчао се у Стевановиће — Цигане 1900. године.

ПАНТОВИЋИ (1 к, с. Ђурђевдан): Вељко Пантовић из Виче привенчао се у Станковиће пред први светски рат. У његову кућу био се, после 1960. године, привенчао Драгоман Радосављевић из Доњег Дубца, али је умро, па је његово презиме остало његовој деци и Пантовићевим потомцима.

РАДОСАВЉЕВИЋИ (1 к, с. Ђурђиц): доселио је Јанко Радосављевић — Ђурђић из Губереваца пред први светски рат.

СТЕВАНОВИЋИ IV (4 к, с. Јовањдан): Владимира Стевановића из Милатовића узео је пред први светски рат „под своје“ Вељко Поповић. Надимак им је, по Владимиру, Владу — Владовци.

СТАМЕНКОВИЋИ (1 к, с. Ђурђиц): уочи првог светског рата привенчао се у Зимоњиће Никола Стаменковић из околине Лесковца. Дошао је као пинтер.

МИЛУТИНОВИЋИ (1 к, с. Лазареву суботу): Александар Милутиновић из Живице доселио се са мајком када се она удала, после првог светског рата, за Вељка Лончаревића.

МАРКОВИЋИ II (2 к, с. Никољдан) су из Негришора (Драгачево). Драгиша Марковић се 1920. године привенчао у Јевремчевиће, а нешто касније Видоје Марковић у Поповиће.

ПЛАЗИНИЋИ (5 к, с. Никољдан) су се из Губереваца после првог светског рата призетили у више горачићких фамилија.

ПАВЛОВИЋИ (2 к, с. Лучиндан): Мирко Павловић се око 1920. године привенчао из Живице у Бискуповиће.

Интересантно је да је у засеоку Драгачица постојала још једна кућа Павловића, али се смрћу Иванка Павловића, после другог светског рата, угасила.

ПАЈОВИЋИ II (1 к, с. Цвети): отац Срећка Пајовића привенчао се из Жежевице после првог светског рата у Кнежевиће.

ПАРЕЗАНОВИЋИ (1 к, с. Митровдан): отац покојног Љубише Парезановића привенчао се из Бањице у Радосавчевиће око 1920. године.

САТАРИЋИ (1 к, с. Јовањдан): отац Милана Сатарића (60) се доселио из Милатовића у Кнежевиће, а одатле је Милан после 1920. године дошао у Пајовиће — Чикараде.

СТРАЊАНЧЕВИЋИ (1 к, с. Никољдан): Милорад Страњанчевић се из Губереваца привенчао одмах после првог светског рата у Поповиће.

СЛАВКОВИЋИ (2 к, с. Митровдан): из Ртију су дошли у Живицу, одакле се Исидор Славковић привенчао у Плазиниће (Губеревци), а после женине смрти, 1924. године, дошао у Поповиће.

ТОМАШЕВИЋИ (1 к, с. Стевањдан): око 1925. године се из Доње Краварице привенчао у Радосавчевиће покојни Михаило Томашевић.

ПАЈОВИЋИ III (1 к, с. Цвети): покојни Јован Пајовић, родом из Бјелуше код Ариља, привенчао се 1935. године у Станковиће. Претходно је, са мајком, дошао у Рогачу.

ЂОКОВИЋИ (1 к, с. Аранђеловдан): покојни Михаило Ђоковић је 1938. године из Граба (Драгачево) дошао на имање своје супруге у Кастратовиће, који су, такође, били пригузи из Рајца код Чачка у Давидовићима. Тих Кастратовића у Горачићима више нема.

ПЕТКОВИЋИ II (1 к, с. Лазареву суботу): отац Милутина Петковића се из Жежевице код Чачка доселио у Суручиће пред сам други светски рат.

СТАНОВНИШТВО ГОРАЧИЋА

ЋУМУРОВИЋИ (1 к, с. Аранђеловдан): одмах после другог светског рата привенчао се, за кћерку Велимира Луковића, Милорад Ћумуровић из Гуче. Овај Луковић иначе је био припуз у Давидовићима.

ЗАТЕЖИЋИ (1 к, с. Ђурђевдан): отац Милоша Затежића се привенчао 1950. године из Љубића за посвојкињу Богољуба Ђуровића.

ЧАКАРЕВИЋИ (1 к, с. Лучиндан): Видоје Чакаревић из Котраже привенчао се 1950. године у кућу Драга Новичића.

СРЕТЕНОВИЋИ (1 к, с. Ђурђиц): у кући Лазара Балшића од 1950. године живи као припуз Радован Сретеновић из Ртију. За Радованову кћерку се призетио 1970. године Радула Зимоњић из Горачића. Иначе, Лазар Балшић је из Црне Горе дошао почетком XX века.

МИЛИВОЈЕВИЋИ (1 к, с. Ђурђевдан): Милош Миливојевић се из Котраже 1957. године привенчао у Кнежевиће.

БЕЛОПАВЛОВИЋИ (1 к, с. Аранђеловдан): Рашко Белопавловић живи од 1957. године као припуз у кући Драгутина Веселиновића.

КОСТИЋИ (1 к, с. Ђурђевдан): у кући Милије Луковића као припуз живи од 1972. године Видоје Костић из Лисе . . .

НАПОМЕНЕ

1. Милосав Протић у својој књизи „Драгачево и његови славни синови“, на пример, каже да је почетком XX века неки учитељ Раднић проучавао по рекло становништва Горачића и да је то чак публиковао у четвртој свесци Српског етнографског зборника. Тога рада, међутим, тамо нема, нити смо у Српској академији наука успели да дођемо до рукописа.

2. Драган Павловић, адвокат из Чачка, имао је прилику да види неке турске дефтере из XVI века, у којима се помиње Расовац или Расовци, из чега се да закључити да није реч само о легенди.

3. Радован М. Маринковић, Јеличке легенде, Чачак, 1977; исти, Јеличке легенде, II, рукопис код аутора — сакупљача.

4. Душанка Ранковић и Милена Икодиновић, Извештај систематских истраживања Драгачева, Зборник радова Народног музеја, Чачак, 1974, стр. 177 — 196.

5. Коста Јовановић, Горње Драгачево, Српски етнографски зборник, Насеља српских земаља, Београд, 1908, стр. 402 — 405. Ердељеновићево Доње Драгачево у истом зборнику објављено је пет година раније.

6. Податак са споменика протојереју Јовану Савићу крај цркве у Горачићима.

7. Бранко Перуничкић, Чачак и Горњи Милановац 1815 — 1915, I, Чачак, 1969, стр. 45 — 47.

8. Споменик је на Ружичића гробљу. Подигнут је после 1860. године, па је клесар погрешно убележио годину битке на Чачку Уклесао је да је његов отац рањен 1816, уместо 1815. године.

9. Казивање Илије Главоњића из Горачића.

10. Казивање Зарије Пајовића из Горачића.

11. О томе нешто више треба видети из књиге „Трнавски мученици“ Милицава Протића, Битољ, 1940.
12. Види Јовановићеву и Ердџеновићеву студију о становништву горњег и доњег Драгачева.
13. Драгоје Тодоровић, Попис устаника из 1815. године, Београд, 1971.
14. Казивање припадника породице Бодић.
- 14а. Драгоје Тодоровић, наведено дело.
- 14б. Радоје Ускоковић, Исељени Никшићи, Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу, Београд, 1924, стр. 550.
15. К. Јовановић, наведено дело, део који се односи на Вичу. О Главоњама у Кулиновцима нешто више података има у рукописној хроници Атенице и Кулиноваца Вуке Петронијевића и Димитрија Јањића, која се чува у чачанском Историјском архиву.
16. Податак добијен од Радомира Станића, директора Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.
17. Казивање Срећка Зимоњића из Горачића.
18. ИАЧ, Вук Петронијевић и Димитрије Јањић, Хроника Атенице и Кулиноваца, рукопис.
19. Споменици су на Петковића гробљу у Горачићима.
20. К. Јовановић, наведено дело, део о Живици.
21. Споменик на Сјаничића гробљу у Горачићима.
22. Казивања чланова породице Јевремчевић.
23. Радован М. Маринковић, Јеличке легенде, Чачак, 1977.
24. За најновије досељенике подаци су коришћени из матичних књига месне канцеларије у Горачићима, епитафа са споменика горачићких гробаља и из казивања припадника појединих породица. Црвљен је увид и у читуље.

LA POPULATION DE GORAČIĆI

Goračići est un des villages les plus peuplés de Dragačevo, région située au sud de la ville de Čačak, en Serbie Occidentale.

Le passé de ce village n'a pas fait jusqu'ici l'objet d'études systématiques, Les savants Jovan Erdeljanović et Kosta Jovanović ne s'en sont pas occupés, lorsque, au carrefour des XIX-e et XX-e siècles, ils ont étudié l'origine de la population de Dragačevo pour en publier les résultats dans deux cahiers du »Recueil ethnographique serbe« (Srpski etnografski zbornik), édité périodiquement par l'Académie des sciences serbe de Belgrade.

Cette lacune a été comblée par le présent ouvrage. Au cours de ses recherches qui ont duré plusieurs années, l'auteur a étudié les documents conservés à Beograd et à Čačak, puis, diverses publications, les actes de l'état civil de Goračići, les listes des morts de certaines familles et des épitaphes. Il a consulté, en outre, les descendants d'anciens tribus. L'étude porte sur la population d'aujourd'hui, quoiqu'il soit certain, à en juger par les résultats des fouilles, ainsi que par les légendes et les traditions populaires, que sur le territoire du village actuel la vie n'a pas discontinué depuis la préhistoire jusqu'à nos jours.

Les recherches ont montré que la population paysanne de Goračići est composée en ce moment aussi bien d'autochtones que d'immigrés. Les autochtones sont moins nombreux; parmi les immigrés qui sont venus s'établir à Goračići au cours des XVIII-e et XIX-e siècles, la majorité provient des différentes régions du Monténégro et de l'Herzégovine, puis de Sandžak, mais il y en a aussi qui sont originaires de Kossovo. A l'heure actuelle l'immigration revêt un caractère familial; si la jeune fille qui n'a pas de frères épouse un jeune homme d'un village voisin, celui-ci vient s'établir dans la maison de sa belle-famille.

Cependant, un autre processus est beaucoup plus caractéristique: l'émigration des jeunes qui terminent leurs études dans des villes et y restent pour travailler se fait de plus en plus massive.

Radovan M. MARINKOVIĆ

СЛОБОДАН ЂОРЂЕВИЋ

О НАСТАНКУ УРБАНИСТИЧКЕ СТРУКТУРЕ ЧАЧКА

По свом историјском развоју Чачак спада у оне градове на чијем је тлу, у току читавог нама познатог времена, постојао живот. Неке од култура које су се овде развијале оставиле су за собом дубље трагове утичући на формирање урбане структуре града, украшавајући га археолошким материјалом. Према томе, Чачак је, у буквалном смислу речи, град саздан од неколико слојева. Последњи слој, онај који се данас ствара, поред свих функционалних захтева који се пред њега постављају, мора да представља најсрећнију композицију свих захтева и одабраних вредности ранијих времена. Промене које човек наноси својој околини, не само природној, већ и вештачки створеној, морају се извршавати хармонично, иначе ће оне бити пре штетне, него корисне.

С друге стране, значај споменичких садржаја ни издалека није само у области психолошког. Захтеве нашег времена могу да преживе само они објекти и целине који не представљају уступак заосталим навикама, нехигијени, лошем укусу. Споменички садржаји у Чачку морају одговарати свим оним захтевима који се постављају и пред нове градске делове, зависно од намене, разуме се. Потребно им је,

дакле, пронаћи одговарајућу намену, пружити им одговарајућу негу, па ће споменичке целине и објекти бити времеплов града у најбољем смислу речи, али и функционални органи у области културе, туризма, угоститељства, трговине, привреде уопште. Не пружити одговарајућу шансу споменичким вредностима, значи довести неке будуће житеље Чачка у ситуацију да праве макету старог Чачка, у природној размери. Оваквих примера већ има доста у свету, тамо где су промене у градској средини нису трајале, хармонично.

ОСВРТ НА ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ ГРАДА

Градско подручје Чачка представља један од оних крајева западног Поморавља у којима је људски живот, односно људско насеље, присутно од праисторије и кроз читаву историју обнављано, упркос знаним и незнатим историјским и другим недаћама. Из доба праисторије пронађено је, претежно случајним налазима, нешто материјалних извора (Атеница, Јездина, Риђаге, Виноградине, Трбушани).¹

Античко доба је оставило знатно више трагова. Поред низа случајних налаза покретног материјала, пронађене су у ужем градском центру, опет случајно, римске терме.² За неиспитану градину на Јелици претпоставља се да припада такође античком добу или раном средњем веку.

У средњем веку, већ у доба зачетака српске државности, брат великог жупана Немање, Страцимир, подиже велику цркву св. Богородице и оснива манастир Градац који је све до доласка Турака био један од најзначајнијих српских манастира.³ Многи аутори сматрају сасвим могућном претпоставку да је и сам Страцимир, који је умро 1190. године, имао дворе у Градачком манастиру, односно његовој близини.⁴

Прва позната употреба назива Чачак датује из 1409. године у документу из Дубровачког архива.⁵ Употреба назива Градац брзо се губи од времена пада под турску управу половином XV века.

Може се претпоставити да се још у средњем веку назив Чачак односио на цивилно насеље настало уз манастир Градац. Доласком Турака манастир почиње да губи значај, који добија насеље Чачак.

Данашња црква св. Вазнесења, која је у турско доба била џамија, носи у себи традиције Богородице Градачке. Није испитана, па се не зна у којој мери је она средњовековна а у којој мери плод каснијих преправки.⁶

До почетка XVIII века Чачак се помиње у неколико наврата, али не као место од значаја. Током XVIII века, у два маха Чачак припада Аустрији (1718—1739. године и 1788—1791. године, у време Кочине крајине), а граница је ишла одмах јужно од Чачка. Граду тада расте значај као „крајишничком“ месту. Аустријанци су 1718. године подигли утврђење које траје колико и прва аустријска управа, до 1739. године.

За време првог српског устанка Чачак је био ослобођен од 1804. до 1813. године, и за то време је био оспособљен за одбрану изградњом „шанца“.

Године 1815, одмах после подизања таковског устанка, вођена је битка на Чачку, којом је град поново ослобођен. Ова битка је била од великог утицаја на остваривање познатих плодова другог српског устанка.

Одмах после устанка из 1815. године, Чачак постаје седиште Пожешке нахије, а у наредних неколико година добија „магистрат“, мезулану, основну школу која се налазила, по Јоакиму Вујићу, „од цркве идући ка чаршији“.⁷ 1850-тих година Чачак је седиште Окружног суда, Окружног начелства, среске управе. У то време оснива се, поред „нормалне“ школе, и дворазредна гимназија. Све ово даје Чачку обележја административног и привредног центра овог краја, а само насеље добија атрибуте вароши.

Током XIX века Чачак се развија у складу са важношћу који је добио одмах после ослобођења од Турака. Изузетак чини период од 1842 до 1859. године, када је, за време уставобранитеља и кнеза Александра Карађорђевића, Чачку одузет онај значај који је имао у време Милоша Обреновића. Стога се овај период одликује стагнацијом, па и назадовањем, јер се многе важне институције (суд, начелство, епископија, полугимназија) премештају у суседне градове Краљево и Крагујевац. Са поновним доласком кнеза Милоша на власт у Србији, ове институције Чачак опет добија.

У другој половини XIX века наставља се развој града и он постаје административни, привредни и културни центар краја. Јављају се зачеци индустрије — подиже се пивара, парни млин, оснивају се Народна банка, штедионица, Чачански кредитни Завод и Чачанска акционарска задруга. Пред крај XIX века долази прва штампарија и одмах је покренуто низ листова, тако да је културни развој града пратио привредни.

Овакав развој града учинио је да се урбана структура Чачка формира до краја XIX века. У првој половини XX века Чачак је

добио неке комуналне објекте (нпр. електрично осветљење 1922. године, први воз узаног колосека 1911. године, регулисано је неколико улица), многе старе грађевине фолклорног типа замењене су новим, од чвршћег материјала, формирани су трговачки и стамбени делови града. Ова релативно бујна изградња вршена је углавном по регулационим нормама насталим у XIX веку.

Најновији период, од 1941. године до наших дана, представља изузетно време већ и по самој величини друштвених промена које су извршене. Током народноослободилачке борбе Чачак је био позорица догађаја од великог значаја, а напредни политички покрет и пре рата и током револуције дао је низ личности од којих су многе принеле највеће жртве за победу револуције. Ове личности и догађаји добили су у граду своја обележја, која, и као архитектонско-урбанистички елементи, представљају посебне вредности.

После другог светског рата и успостављања нових друштвених односа, долази до новог великог скока у темпу развитка града. Нагли развој привреде, саобраћаја, стамбене и друге изградње, који је ишао упоредо са променама у свести људи, учинио је да се лице града нагло мења. Просторно планирање, које није тековина нашег времена, у нашем времену добија посебно велики значај и постаје изванредно комплексна дисциплина. То се није увек правилно схватало, па је и у Чачку, као и у многим другим градовима, долазило и још увек долази до стварања нехуманих простора, упркос хуманости друштвено-економских односа који су успостављени.

УРБАНА СТРУКТУРА ГРАДА

Основне карактеристике урбане структуре Чачка одају присуство тзв. непланске шеме, настале спонтано, зависно од природних услова и вештачких створених околности. Међутим, неких правила и логике у урбанистичкој структури Чачка, ипак, има, иако се она, бар на први поглед, не може подвести под уобичајене шеме „идеалних градова“. У том погледу занимљиво је приметити да већина Чачку најближих градова у својој основној урбанистичкој замисли има идеалну шему из прве половине XIX века (Краљево, Пожега, Горњи Милановац, а делимично и Титово Ужице, Ариље и Ивањица).

Идеалне градове су њихови творци уређивали по геометријски правилним и симетричним шемама: ортогоналној, која води порекло из римског градоградитељства, и каснијој радијалној, као и њихо-

вим комбинацијама. Римско насеље, које је постојало на месту градског центра у Чачку, било је вероватно грађено по оваквим правилима. Оријентација откопаных терми извршена је у складу са кардиналним правцима античког града.

Од средњовековног Градца остала је само црква, па и за њу не знамо до које мере је средњовековна, а шта јој је даљи ток времена донео. Шема случајних налаза ни за средњи век, као ни за античко доба не одређују урбану структуру насеља, већ само приближан терен њиховог простирања. У сваком случају, тешко је претпоставити да би спонтано настало сателитско насеље уз манастир Градац могло у урбанистичком смислу озбиљнијег трага да остави, нарочито после осам векова. Једино би се, уз озбиљан ризик, могло претпоставити да је садашњи троугласти трг-сквер поред цркве некакав далеки одјек обавезног средњовековног трга, трговишта, ва-шаришта.

Да би се објаснио настанак урбанистичке структуре Чачка, треба, дакле, поћи од других, објективно присутнијих, чинилаца. Основни урбанистички елементи ове шеме су следећи: троугласти блок ограничен улицама Светозара Марковића са северозападне стране и Булевар Маршала Тита са јужне и источне. Југоисточни угао блока је засечен (1832. године!) и тако је формиран данашњи Трг устанка (некада Велика пијаца). Приближно радијално у односу на троугласти блок као центар шеме, пружају се четири главна правца отицања и притицања саобраћаја — према Ибарској магистрали, Краљеву, Драгачеву и Титовом Ужицу. У сегментима које формирају ова четири основна правца улице имају приближно концентричан, односно радијалан правац пружања.

У погледу времена настанка овакве урбане структуре града и чиниоца који су на то утицали, могуће је извести извесне закључке који се заснивају на историјском развоју града и на природним особинама простора.

До почетка XVIII века, односно утврђења 1718. године, немамо никакве изворе по којима би могли да наслутимо облик насеља. Аустријски шанац је представљен јасно, техничким цртежом, који говори о рудиментарном утврђењу западноевропског типа, предвиђеном за равничарске прилике.⁸ Утврђење је било кратког века, трајало је двадесетак година и рекло би се да није оставило никакве озбиљније последице у погледу даљег развоја урбанистичке шеме града. Крајем XVIII века аустријске уходе описују варошицу са 35 турских и 18 хришћанских кућа и цамијом која је некад била хриш-

ћанска богомоља. У главном делу вароши, око џамије, налазе се турске куће, а српске су расуте према југу. Кад се томе додају баруштине које су опкољавале ове две варошке „махале“ и које су још дуго имале свој утицај у погледу усмеравања развитка града, добија се доста жива слика тадашњег мочварног Чачка.

Догађаји од највећег значаја по урбанистичку структуру града одиграли су се одмах после другог српског устанка. То је било доба надирања нових вредности, када су многи градови добили регулативу (Пожега, Краљево), а неки су изнова основани (Горњи Милановац). Инжењер Лаза Зубан, који је 1832. године посетио Пожгеу и Чачак „... У Чачку је такође обиљежио да се једна страна узмакне и с тим пијацу учини пространију и бољу“.⁹ Што се тиче Пожеге, она је основана по плану Зубановом на месту где је и сада.¹⁰ Упоређујући случај Пожеге, која је добила планску шему, и Чачка, који је морао да се задовољи делимичним интервенцијама, могло би се закључити да је Чачак већ имао учвршћену урбану структуру и да се није исплатило премештати центар града, а можда се због још нерегулисаних баруштина није могло наћи боље место. Према томе, данашња урбанистичка структура Чачка води своје порекло из друге, треће и четврте деценије прошлог века. У то време Морава је текла много ближе градском центру, одмах источно од цркве, према југу, а Јездинска река се уливала у њу у близини данашње робне куће. Отуда троугаоно језгро града настало у овом углу који су чиниле Јездинска река и Морава.

Друга половина XIX века одликује се даљим бурним развојем града, нарочито у привредном погледу. Овај развој праћен је и комуналним захватима који су почели померањем корита Јездинске реке и затрпавањем велике баре (1857. године) која се налазила јужно од градског језгра. У то време се и Морава повлачи више на исток и за њом остаје обиље бара за затрпавање. Ускоро се гради бедем за заштиту од Мораве, регулише се и уређује више улица, итд. Зато се може рећи да је током друге половине XIX века урбана шема вароши сазрела и добила свој коначан облик.

НАСЛЕЂЕНЕ УРБАНЕ ВРЕДНОСТИ

Из претходног разматрања следи да је данашња урбанистичка структура Чачка настала у прошлом веку, у две фазе. У првој фази, у време прве владавине кнеза Милоша Обреновића, створено је нају-

же градско језгро поред цркве, са тргом на југоисточном углу троугаоног блока. У другој фази (и другој половини XIX века) варош се проширује, привредно јача, па се јављају и први индустријски објекти, а стари јавни објекти грађени на оријентални, фолклорни начин и од слабијег материјала, замењује се модерним електричким здањима. Представник првих је господар-Јованов конак, а других класицистичка зграда Окружног начелства. Међутим, већина грађевина насталих у прошлом веку зидана је слабијим материјалом, тако да је њихов век био ограничен. Већ крајем прошлог и у првим деценијама овог века велика већина ових фолклорних зграда замењена је новим чвршћим, грађевинама. Током овог процеса поштована је утврђена урбанистичка структура града. Оно што данас имамо пред собом као споменички садржај града потиче углавном из тог времена. Тада је у центру настао низ дућана и занатских радњи, а на периферији стамбене зграде окружене двориштима и бантама. Остатке трговачког дела чаршије имамо у Булевару Маршала Тита од бр. 1 до 51, а стамбеног дела у Улицама Ратка Митровића, Светозара Марковића и делу Улице др Драгише Мишовића.

Према томе, могуће је утврдити следеће архитектонско-урбанистичке целине које имају изражена споменичка својства:

1. Простор у околини цркве Вазнесења (Богородице Градачке) и Окружног начелства, на коме се, поред ова два налази још неколико заштићених објеката (Господар-Јованов конак, Економски школски центар, зграда Гимназије, Аћимовића кућа, Соколски дом, итд), као и неколико евидентираних зграда са извесним споменичким својствима. На овом простору је највећа концентрација заштићених објеката, па и то на свој начин даје обележја целине. Основна вредност ове целине састоји се у збиру појединачних вредности заштићених објеката, при чему је укупна урбанистичка композиција знатно оштећена подизањем ових гломазних електричких објеката. Својим раним временом настанка издваја се црква, па и господар-Јованов конак, који, уз то, има човекомерну архитектуру.

2. Лева страна Булевара Маршала Тита (од броја 1 — 51), са неколико зграда иза овог блока, у Пиварској улици. Ово је најзначајнија постојећа целина која претставља остатак трговачко-занатске чаршије с краја прошлог и почетка овог века. Поред документарне и амбијентске, ова целина има изражене ликовно-урбанистичке вредности и велике могућности у погледу ревитализације. Нажалост, судбина ових грађевина је неизвесна, пошто је тренутно важећим урба-

нистичким планом овај део ужег градског центра изузет у погледу планирања и програмирања са становишта заштите.

3. Улица Светозара Марковића и део Улице Ратка Митровића. Настале махом првих деценија овог века, ове грађевине као целина представљају стамбену четврт града, са индивидуалним зградама у дворишним амбијентима. Неке од зграда су претенциозно грађене, а готово све имају обележја електичке архитектуре. У урбанистичком погледу, целина делује убедљиво и смирено, а свежина нових визура добијена је отступањем осовине улице од праве линије. Као и свуда где је у питању индивидуална, приватна стамбена градња, могућности ревитализације су ограничене како карактером објеката, тако и сложености имовинско-правних односа. Најобјективнија решења у том смислу кретала би се у границама задржавања првобитне намене, што као последицу има смањену друштвену употребљивост објеката.

4. Део Улице др Драгише Мишовића од броја 1—3 односно 18, до броја 43, односно 48, и почетак Улице Цара Лазара. Настала у исто време, и под истим условима као и претходна целина, сличних је карактеристика. Одликује се нешто већом згуснутошћу објеката и већом интимношћу која делимично долази и отуда што је саобраћај знатно мање присутан.

5. Блок у Улицама Рајићевој и Богићевићевој, иза ресторана „Пролеће“. По намени је мешовитог типа, стамбеног и трговачког. Урбанистички се везује за блок „Пролеће“. Склоњеност од најживљег саобраћаја даје овој целини атрибуте мира и могућности давања културно-рекреативних намена у процесу ревитализације. Архитектонска неуједначеност и присутност објеката који су у нескладу са амбијентом овде је нешто више присутна него код претходних целина.

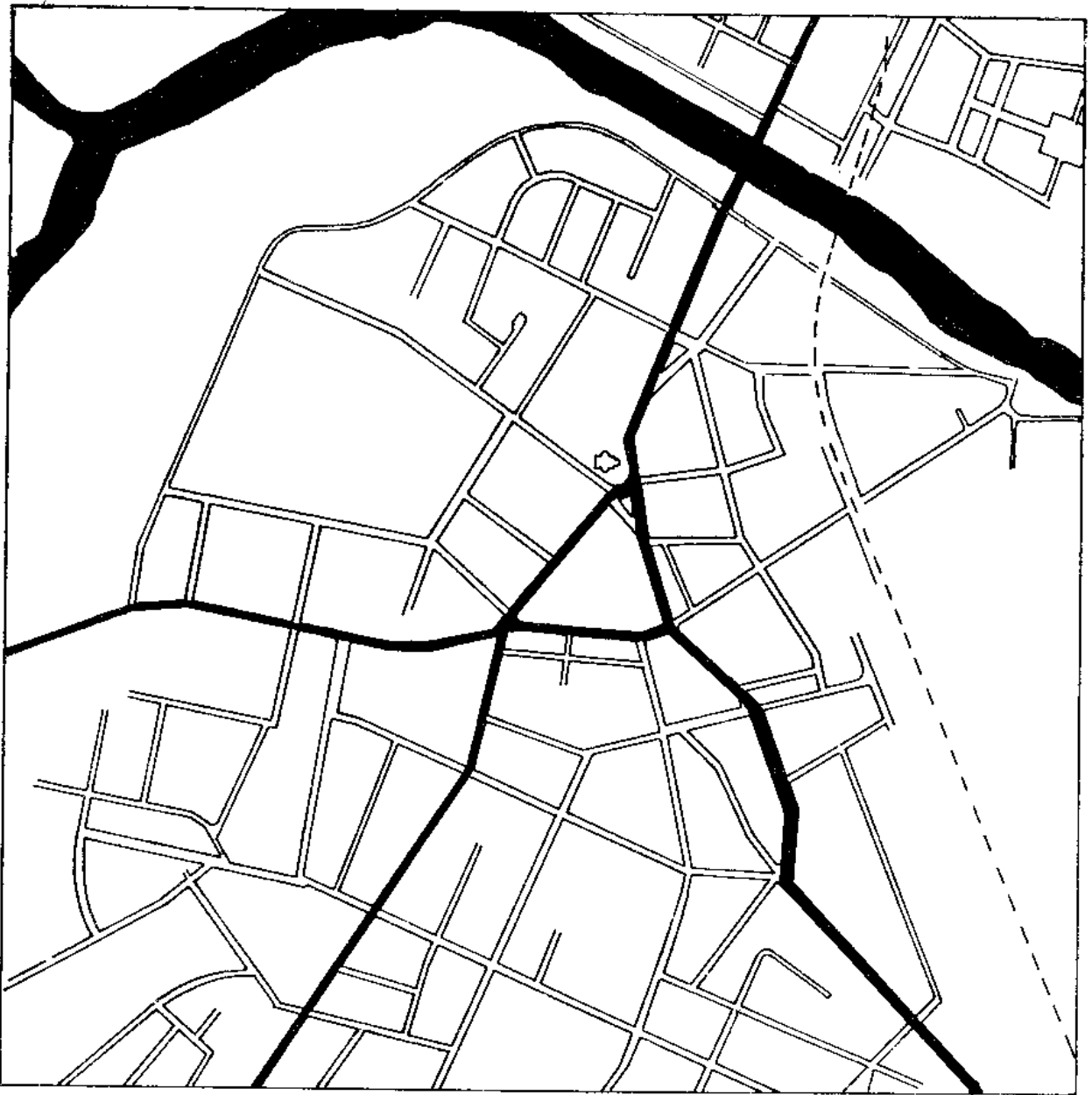
Једна од заједничких одлика објеката који сачињавају ове целине је њихово рђаво грађевинско стање. То не значи да је оно такво да би могло да буде пресудно за њихов опстанак, али код већине објеката треба извршити извесне радове у циљу асанације или адаптације за евентуалну нову намену.

Основни услови за извођење санационих, ревитализационих и других радова, као и пројектовање уопште у целинама старог градског језгра, треба да произилазе из њихових својстава као споменичких вредности. То је једини приступ који обезбеђује споменицима и споменичким целинама дуговечност, а градском ткиву временску пластичност, без које и његова човекомерност постаје сиромашнија.

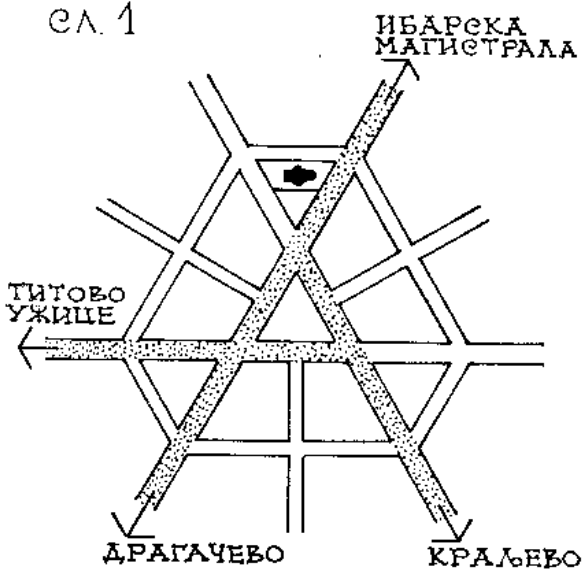
О НАСТАНКУ УРБАНИСТИЧКЕ СТРУКТУРЕ ЧАЧКА

НАПОМЕНЕ

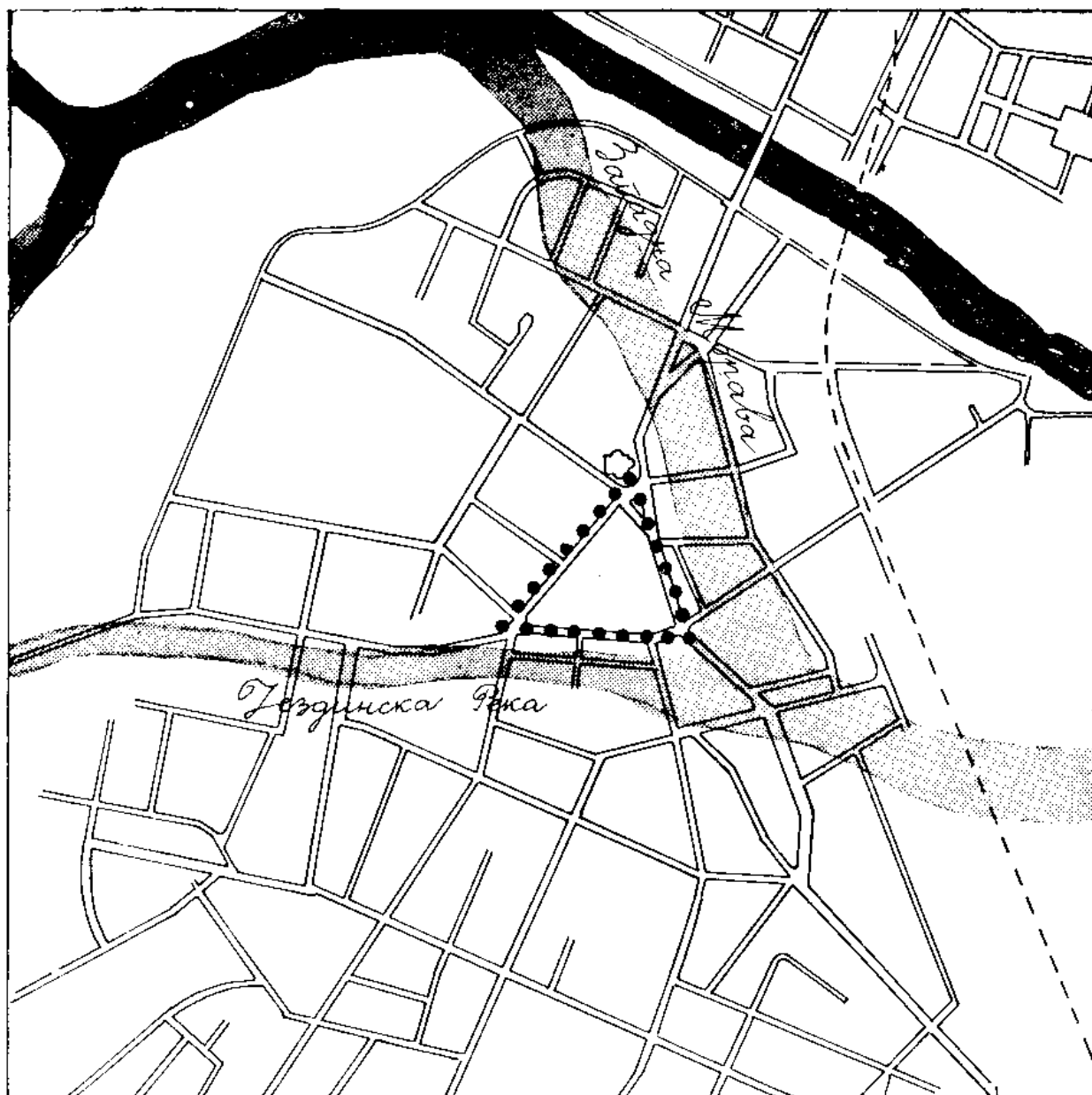
1. Према подацима Народног музеја у Чачку.
2. Р. Прокић, Римске терме у Чачку, Рашке баштина, 1, Краљево, 1975, 167.
3. Д. Ранковић — Вучићевић, Прилог проучавању Богородице Градачке, Зборник радова Народног музеја, Чачак, 1969, 17.
4. Исто, 18.
5. Д. Половић, Споменица Чачанске гимназије, Чачак, 1938, 18.
6. Д. Ранковић—Вучићевић, наведено дело, 17—22.
7. Ј. Вујић, Путештвије по Србији, Београд, 1901, 200.
8. Н. Добровић, Урбанизам кроз векове, I, Југославија, Београд, 1950.
9. Б. Максимовић, Урбанизам у Србији, Београд, 1938, 78.
10. Исто, 78.

сл. 1

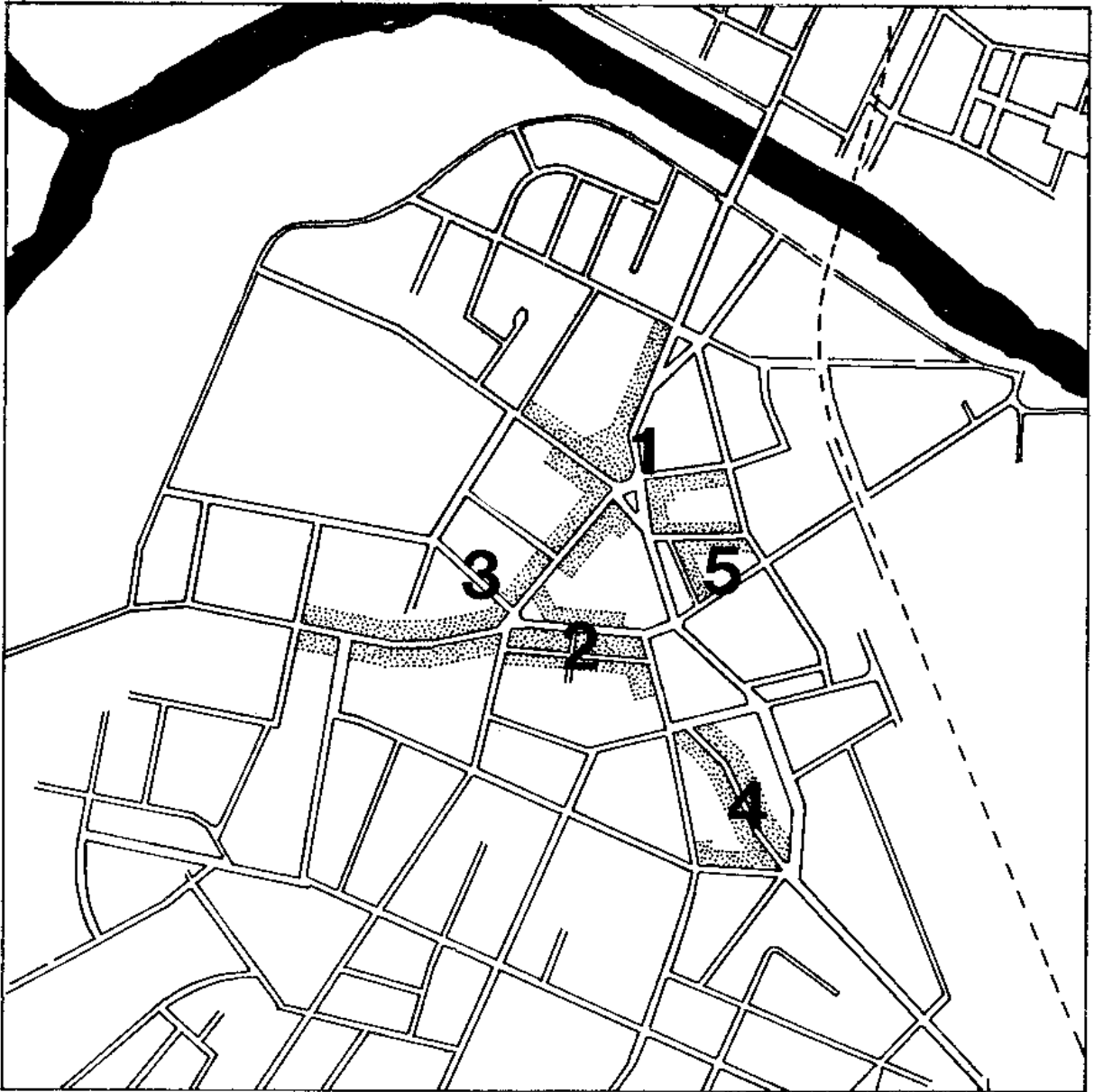

У ОДНОСУ НА ТРОУГЛАСТИ БЛОК КАО ЦЕНТАР ШЕМЕ, ПУЖАЈУ СЕ РАДИЈАЛНО ЧЕТИРИ ГЛАВНА ПРАВЦА ОТИЦАЊА И ПРИТИЦАЊА САОБРАЋАЈА – ПРЕМА ИВАРСКОЈ МАГИСТРАЛИ, КРАЉЕВУ, ДРАГАЧЕВУ И ТИТОВОМ УЖИЦУ. У СЕГМЕНТИМА КОЈЕ ОБРАЗУЈУ ОВА ЧЕТИРИ ОСНОВНА ПРАВЦА, УЛИЦЕ ИМАЈУ ПРИБЛИЖНО КОНЦЕНТРИЧАН, ОДНОСНО РАДИЈАЛАН ПРАВЦ ПУЖАЊА.

сл 2

ДО ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА МО
 РАВА ЈЕ ТЕКЛА МНОГО БЛИ-
 ЖЕ ГРАДСКОМ ЦЕНТРУ, ОД-
 МАХ ИСТОЧНО ОД ЦРКВЕ,
 ПРЕМА ЈУГУ, А ЈЕЗДИНС-
 КА РЕКА СЕ УЛИВАЛА У
 БЛИЗИНИ ДАНАШЊЕГ ТРГА
 УСТАНКА. ОТУДА ТРОУГО-
 НО ЈЕЗГРО ГРАДА НАСТА-
 ЛО У ОВОМ УГЛУ КОЈИ СУ
 ЧИНИЛЕ ЈЕЗДИНСКА РЕКА И
 МОРАВА.

СЛ. 3

УРБАНЕ ЦЕЛИНЕ СА ИЗРАЖЕНИМ СПОМЕНИЧКИМ СВОЈЕТВИМА.

ДРАГОЉУБ Д. ЈОВАШЕВИЋ

**ЛЕКОВИТО БИЉЕ У ОБИЧАЈИМА И ФОЛКЛОРУ
ЧАЧАНСКОГ КРАЈА**

*На гробу моје мајке Перке угледао
сам самоникле лековите биљке:
шумску јагоду и суручицу —
аутор.*

Зато што се лековито биље дубоко уврежило у живот, обичаје и фолклор народа чачанског краја, сматрамо да би требало прикупити називе свих биљака које припадају тој врсти овдашње флоре, а присутне су у фолклору и обичајима. Ово тим пре, што је чачански крај познат по бујној вегетацији и квалитету разноврсног лековитог биља.

Народни обичаји у околини Чачка изводе се уз употребу знатног броја лековитих травки, воћки, житарица и дрвећа. Неки од ових обичаја припадају етномедицини. Дobar део их се везује за етноветерину. Сви, заједно, чине прилог етнофармацији. У корист овог тврђења стоји податак да је бивши чачански апотекар Аристид Јовановић справљао у својој апотеци и лекове од биља, а у научним

круговима особито је цењен његов хербаријум.¹ Затим, др Јарослав Кужељ, обављајући више од пола века лекарску праксу у Чачку и околини, радо је препоручивао народу овога краја и лечење „травма“ (код лечења срдоболџе „за пиће нека служи вода у којој је кувано мало истуцана овса“).² Академик професор др Јован Туцаков дао је вредне прилоге фармакологији и фармакогнозији делима у којима се излажу резултати његових проучавања лековитог биља у чачанском крају.³ Стара грађанка Чачка, Перка Јовашевић, рођена Милосављевић (Чачак, 1889—1975) оставила је драгоцен рукопис са лепим бројем својих прилога етномедицини, који почивају, углавном, на лековитом биљу.⁴ Исто су учинили народни видари Антоније Вучићевић из села Пријевора⁵ и Јован Лучић из села Вранића,⁶ а, вероватно, има у овом крају још неоткривених рукописа, записа и „љекарница“ (прекривених велом заборава, слојем прашине и небригом потомака), који указују на улогу лековитог биља у справљању тејова, мелема, лековитих напитака и других медикамената намењених очувању здравља и живота људи и стоке, и у самом Чачку и у његовој ближој или даљој околини.

У низу наших радова, објављених у претходним бројевима Зборника радова Народног музеја у Чачку, опширније смо обрадили народне обичаје и фолклор чачанског краја, а само смо се дотакли лековитог биља у фитотерапији, обичајима и стваралаштву народа овог краја. Овог пута наша је жеља да се посебно осврнемо на лековито биље у свему томе, као и да именујемо све јединке те врсте флоре (народним и латинским именима), јер се лековито биље и човекова борба за живот узајамно преплићу, и тако, обитавају на овом тлу кроз векове. Поред народног имена сваке лековите биљке, унећемо и латинско име, јер „једна те иста биљка, наиме, у разним крајевима има разна народна имена. Има и таквих биљака које имају и преко сто разних имена. Међутим, латинско је само једно и њега сви стручњаци у свету разумеју, њиме се служе и тако знају о којој се биљци ради“.⁷

Сакупљена грађа потврђује да је дубоко народно веровање у моћ лековитог биља, и при лечењу људи и стоке, и у разним магијским радњама. Тај распон у примени лековитог биља и њихов третман, од лаичког претеривања о свемоћи, па све до научног схватања о стварном дејству, широки су и занимљиви. Они су, добрим делом, испуњени чистим сујеверјем (у многим веровањима, враџбинама, бајањима и чинима), на која се надовезује реално схватање о потреби брања, конзервирања, припремања и употребе тејова и мелема, да

би се, коначно, лековито биље нашло у жижи озбиљних интересовања научника и постало предмет савремених научних анализа и открића у Институту за проучавање лековитог биља у Београду. Овај институт, на чијем се челу налази научник светског гласа академик Јован Туцаков, стално указује на значај одржавања доброг здравља и лечења људи лековитим биљем. Али, и поред тога, лековито биље у чачанском крају још није искоришћено онако како би требало и могло да се користи, па, због тога, ово непроцењиво благо пропада. Таква немарност односи сваке године милионске суме новца. Зато, ако би ово била прилика још и да скренемо пажњу на велику материјалну корист од сакупљања, правилног депоновања и стручног конзервирања лековитог биља у овом крају, онда би то била значајка више овог скромног прилога, намењеног, првенствено, грађи за проучавање народног живота и стваралаштва у овом делу западног Поморавља.

Сакупљањем народних обичаја у чачанском крају, систематизацијом и проучавањем те грађе, утврдили смо: народни обичаји уз празновања Бадњег дана, Божића, Ђурђевдана, Ивањдана и Петровдана у тесној су вези са брањем лековитог биља и његовом применом у обичајним призорима. Тако, уочи Ивањдана плету девојке венце од ивањског цвећа и белог лука, па их окачињу изнад кућних врата. Од петровца чобани праве венце, којима се, уочи Петровдана, украшавају зграде за становање, штале, торови, амбари, млекари, карлице с кајмаком, чаброви са сиром, појила, вајати, подрумска врата и ограда око имања.⁸ Копривом и здравцем ките се, о Ђурђевдану, момци, девојке, деца, старији људи и жене. У праскозорје Ђурђевдана умивају се људи и стока омајом, водом са воденичког витла, у коју се потапају лековите биљке: селен, милодух, здравац, ђурђевак, орловњак, кошитњак и млечика. Омајом се прскају кошнице са пчелама и окрепљују старе, немоћне особе.⁹ Неке обредне радње о Божићу захтевају да се прогута пупољак дрена и да се у тесточеснице ставе плодови житарица.¹⁰ У свим осталим народним обичајима, када се, на пример, врши бајање — магијска радња, уз изговарање одређених речи или реченица (код жеља за удајом девојке и женидбом момка, у вези са исцељењем људи и стоке од болести, у борби против урока, набацивања чини и ометања злих намера чинилице) — као и код технолошког процеса при бојењу вунене и ланене пређе, лековито биље има веома значајну улогу.¹¹

У народним песмама ових крајева помиње се приличан број лековитих биљака.¹² Да наведемо само неколико примера.

Тако, у песми ОЈ МОРАВО, Чачанске девојке горко проклињу
надошлу реку, јер

„поломи им смиље и босиље.“

У другој песми помиње се широко орахово лишће зато што је
„под њим лепа Јово болово.“

Постоји и песма у којој девојка изражава чежњу за семеном
босиока:

„Да га сејем под прозоре,
куд пролази миље моје.“

Занимљива је народна песма у којој

„Рузмарин је зелен у сред зиме.“

Таква је и песма у којој момак дозива вољену девојку:

„Ој девојко, питома ружице!“

Чобаница на планини Голији пева:

„Дођи, Миле, у поље код дрена“.

Чобанин са Овчара је радознао:

„Чобанице, мала трњинице,
трне л' твоје срце за мојијем,
к'о што трне моје за твојијем?“¹³

У селу Бељини, крај Чачка, пастирица се обраћа вољеном
мамку:

„Мој драгане, шебоју из воде“.

Јаблан је, такође, присутан у народној песми чачанског краја,
јер су:

„под њим овце пландовале
и девојке хладовале“.

Драгачевка кличе:

„Ливадица пуна петроваца;
кога чекаш, драги, код оваца?“¹⁴

Винова лоза позната је лековита биљка, па девојка пожурује:

„Зрели, зрели, моје плаво грожђе,
у недељу драги ће да дође“.

У селу Парменцу, покрај Западне Мораве, жетеоци се огла-
шавају:

„ЖАЊЕМ ЖИТО, познаје се нажањ.“

У овим крајевима пева се:

„Расла трава ситница,
све је поље прекрила.“¹⁵

Ту се чује и ово:

„Ситан камен до камена,
зелен здравац до колена.“¹⁶

У записима познатог фолклористе из Гуче професора Нике — Николе Стојића, добитника Вукове награде, налази се и ова песма:

„Драгачево ружом ограђено,
пола ружом, пола босоком,
Трнава је трњем и камењем,
а Заблаће трнатим багрењем.“¹⁷

У селима око Ивањице омиљена је песма:

„Ој коприво, зашто жариш?
Зар за љубав ти не мариш?
Ископаћу корен твој
да се лечи драги мој.“

Брђани ових крајева оглашавају се и песмом:

„Хвалила се липа код багрема:
најлепша је хладовина њена.“

У осталим лирским песмама пева се о јечму, јабуци, кукурузу, жутој дуњи, просу, калоперу, шљиви, јагоди, витој јели и зеленом бору, оморики и осталим лековитим биљкама.

И тако, од песме до песме, ниже се лековито биље чачанског краја, Драгачева и око Моравице. Оно је или епитет који девојка придаје вољеном момку (и обратно), или је место првих момачких и девојачких састанака.

Лековито биље је евидентно и у називима неких народних игара (Невен коло, Ја посејох лан, Дуње ранке) или у текстовима песама уз које се играју кола.¹⁸

Називи лековитих биљака нашли су се и код надевања имена од миља, у невестинском народном обичају ДАВАЊЕ „ПРЕЗИМЕНА“, а овај прастари обичај још се одржава у селима западне Србије и Пештера (чубор, смиље, рузмарин, каранфил).¹⁹

Поред лековитих биљака из чачанског краја, овај рад обухвата и оне из Драгачева и моравичког краја, јер смо са тих подручја обављали сакупљање народног стваралаштва и народних обичаја. Према томе, поред оних из Чачка и најближе му околине, овде су прикупљена и имена лековитог биља са планине Јелице, Овчара, Каблара, Голије и Јавора.

У сакупљачким и истраживачким подухватима која смо обављали у току протекле деценије, на подручју око средњег и горњег

тока Западне Мораве, били су укључени и ђаци Основне школе „Ратко Митровић“ у Чачку. Тај заједнички рад трајао је у склопу наставе музичког васпитања и наших усмеравања да кроз наставу овог предмета, поред кабинетског, уведемо и теренски рад, по угледу на пионирску делатност почившег професора Миодрага Васиљевића, неуморног фолклористе, еминентног етномузиколога и врсног теоретичара. Зато, драгоцен допринос наших ученика-сарадника на овом племенитом послу — истичемо с радошћу, одајући им дужно признање и искрену захвалност.

А сада, пре него ли пређемо на попис лековитих биљака које су ушле у обичаје и народно стваралаштво чачанског краја, да наведемо надахнуте мисли академика професора Косте Тодоровића:

„Сваки народ, сваки крај и свака епоха имају своје обичаје, навике, ношњу, песме, приповетке, игре, болести, епидемије, лекове, начине лечења и вештину израде лекова.

И лековито биље је, између осталог, заорало дубоку бразду у живот свих народа, а поготово оних који су вековима тлачени, гоњени, поробљавани, у вечитим сеобама, који по нечему личе на водени цвет, на свилу што лети по лепом времену или на јак и пријатан, дискретан и пролазан мирис неке једва видљиве биљчице у густој трави. Лековито биље је најстарији лек и првобитна лековита сировина некад примитивних а сада културних народа. И данас је разно биље најјевтинији и најприступачнији исходни материјал за производњу лекова у домаћој и иностраној фармацеутској индустрији.“²⁰

Академик професор др Јован Туцаков с разлогом се обратио фолклористима:

„Било би занимљиво да се све народне песме које говоре о биљу сакупе, среде и протумаче, објасне. То би била захвална тема за све оне који воле народну поезију, народну медицину и све друге творевине народног духа. Немајући својих лекара и апотекара, медицинских и фармацеутских школа, наш народ је у петвековном робовању имао усмену медицинску вештину, коју је кроз векове преносио с колена на колена.“²¹

Зато, ако би овај наш рад био макар и најсићушнији прилог овом племенитом изазову, испунило би нас осећањем да смо се скромно одужили, првенствено, свом родном крају.

ЛЕКОВИТО БИЉЕ У НАРОДНИМ ОБИЧАЈИМА

О Божвићу

бели пасуљ —	<i>Phaseolus vulgaris</i> L.
винова лоза —	<i>Vitis vinifera</i> L.
дрен —	<i>Cornus mas</i> L.
јабука —	<i>Pirus malus</i> L.
кукуруз —	<i>Zea mays</i> L.
овас —	<i>Avena sativa</i> L.
орах —	<i>Juglans regia</i> L.
смоква —	<i>Ficus carica</i> L.
храст —	<i>Quercus pedunculata</i> Ehrh.
шљива —	<i>Prunus domestica</i> L.

О Ђурђевдану

бела рада —	<i>Bellis perennis</i> L.
босиљак, босиок —	<i>Ocimum basilicum</i> L.
буква —	<i>Fagus silvatica</i> L.
винова лоза —	<i>Vitis vinifera</i> L.
вратич, повратич —	<i>Tanacetum vulgare</i> L.
врба —	<i>Salix div.</i> L.
дрен —	<i>Cornus mas</i> L.
ђурђевак —	<i>Convallaria majalis</i> L.
здравац —	<i>Geranium macrorrhizum</i> L.
зоб —	<i>Avena sativa</i> L.
зова —	<i>Sambucus nigra</i> L.
јечам —	<i>Hordeum vulgare</i> L.
клека —	<i>Juniperus communis</i> L.
конопља —	<i>Cannabis sativa</i> L.
копитњак —	<i>Asarum europaeum</i> L.
коприва —	<i>Urtica dioica</i> L.
купина —	<i>Rubus fruticosus</i> L.
кукуруз —	<i>Zea mays</i> L.
леска —	<i>Corylus avellana</i> L.
липа —	<i>Tilia</i> L.
милодух, милодун —	<i>Hyssopus officinalis</i> L.
милоглед —	<i>Sanicula europaea</i> L.
млечика —	<i>Euphorbia syriacensis</i> L.

одољен —	Valeriana officinalis L.
оман —	Inula helenium L.
орловњак —	Lonicera caprifolium L.
просо —	Lithospermum officinale L.
селен —	Levisticum officinale Koch

О Ивањдану

бели лук —	Allium sativum L.
ивањско цвеће —	Galium verum L.

О Петровдану

бреза —	Betula verrucosa Ehrh.
воловско око —	Chrysanthemum leucanthemum
клека —	Juniperus communis L.
леска —	Corylus avellana L.
овас —	Avena sativa L.
петровац —	Agrimonia eupatoria L.
Петров крст —	Paris quadrifolia L.

Уз бојење пређе

броћ —	Rubia tinctorum L.
бриљан —	Hedera helix L.
јабука дивља —	Malus silvestris Mill.
јасика —	Populus tremula L.
јова —	Alnus glutinosa Gaertn.
орах —	Juglans regia L.
различак —	Centaurea cyanus L.
руј —	Cotinus coggygria Scop.
сунцокрет —	Helianthus annuus L.
шљива —	Prunus domestica L.

Уз невестински обичај давања „ПРЕЗИМЕНА“

каранфил —	Dianthus caryophyllus L.
милоглед —	Sanicula europaea L.
невен —	Calendula officinalis L.
рузмарин —	Rosmarinus officinalis L.
смиље, цмиље —	Helichrysum arenarium DC.
чубор —	Satureja hortensis L.

ЛЕКОВИТО БИЉЕ У ФОЛКЛОРУ

У народним песмама

багрем —	<i>Robinia pseudacacia</i> L.
босиљак, босиок —	<i>Ocimum basilicum</i> L.
бор —	<i>Pinus silvestris</i> L.
грожђе, винова лоза —	<i>Vitis vinifera</i> L.
детелина —	<i>Medicago sativa</i> L.
дрен —	<i>Cornus mas</i> L.
дуња —	<i>Cydonia oblonga</i> Mill.
зоб —	<i>Avena sativa</i> L.
здразица —	<i>Geranium macrorrhizum</i> L.
јабука —	<i>Pirus malus</i> L.
јагода —	<i>Fragaria vesca</i> L.
јечам —	<i>Hordeum vulgare</i> L.
јова —	<i>Alnus glutinosa</i> Gaertn.
коприва —	<i>Urtica dioica</i> L.
кромпир —	<i>Solanum tuberosum</i> L.
кукуруз —	<i>Zea mays</i> L.
купина —	<i>Rubus fruticosus</i> L.
липа —	<i>Tilia</i> L.
оморика —	<i>Picea omorika</i> Pančić
орах —	<i>Juglans regia</i> L.
перуника —	<i>Iris florentina</i> L.
петровац —	<i>Agrimonia eupatoria</i> L.
ружа —	<i>Rosa gallica</i> L.
рузмарин —	<i>Rosmarinus officinalis</i> L.
ситница —	<i>Herniaria glabra</i> L.
смиље —	<i>Helichrysum arenarium</i> DC.
суручица —	<i>Filipendula ulmaria</i> Maxim.
трњина —	<i>Prunus spinosa</i> L.
шебој —	<i>Cheiranthus cheiri</i> L.
шљива —	<i>Prunus domestica</i> L.

У народним играма

дуња —	<i>Cydonia oblonga</i> Mill.
јагода —	<i>Fragaria vesca</i> L.
јечам —	<i>Hordeum vulgare</i> L.

зоб —	<i>Avena sativa</i> L.
лан —	<i>Linum usitatissimum</i> L.
лук —	<i>Allium cepa</i> L.
невен —	<i>Calendula officinalis</i> L.
рузмарин —	<i>Rosmarinus officinalis</i> L.
хајдучица —	<i>Achillea millefolium</i> L.

НАПОМЕНЕ

1. Мирослав—Миле Мојсиловић, Апотекарство у Чачку 1976. стр. 72.
2. Мирослав—Миле Мојсиловић, Др Јарослав Кужељ — Зборник радова Народних музеја у Чачку, II, Чачак, 1971, стр. 141—173.
3. Академик Јован Туцаков, Медицинска флора у нашој здравственој заштити — методологија проучавања наше народне фитотерапије, Народна здравствена култура у СР Србији, 1, издање Научног друштва за историју здравствене културе Југославије, Београд 1976, стр. 43—118.
4. Перка Јовашевић: Из моје праксе, рукопис.
5. М. Мојсиловић: Апотекарство у Чачку, стр. 20.
6. Академик Јован Мишковић, Лечење и бајање, Лекарница Јована Лућића из села Враћића — У делу др Бранке Перуничича Чачак и Горњи Милановац, II, издање Историјског архива у Чачку, 1969, стр. 319—333.
7. Јован Туцаков, О именима и фармакомедицинској вредности лековитог биља у Вуковом „Српском рјечнику“, Вуков зборник, Српска академија наука и уметности — посебна издања ЦД — Београд, 1966, стр. 109.
8. Драгољуб Д. Јовашевић, Паљење Петровданских лила, народни обичај сточара западне Србије и Пенштера, Зборник радова Народних музеја у Чачку, VII, Чачак, 1976, стр. 197—212.
9. Драгољуб Јовашевић: Бурђевдански обичаји. Зборник радова Народних музеја у Чачку, II, Чачак, 1971, стр. 189—206.
10. Драгољуб Јовашевић, Гатке о Божићу, Зборник радова Народних музеја у Чачку, II, Чачак, 1971, стр. 175—189.
11. Драгољуб Д. Јовашевић, Народна гатање уз бојење пређе у чачанском крају, Зборник радова Народних музеја у Чачку, IV, Чачак 1973; стр. 235—247.
12. Драгољуб Д. Јовашевић, Моравке, Народне песме чачанског краја, Зборник радова Народних музеја у Чачку, III, Чачак, 1972, стр. 175—202.
13. Ника — Никола Стојић, Драгачевке, II Гуча, 1973, стр. 92.
14. Исто дело, стр. 104.
15. Ника—Никола Стојић, Драгачевке, I, Гуча 1971, стр. 70.
16. Исто дело, стр. 75.
17. Исто дело, стр. 69.
18. Драгољуб Д. Јовашевић, Називи народних игара у чачанском крају, Зборник радова Народних музеја у Чачку, V, Чачак, 1974, стр. 231—242.
19. Драгољуб Д. Јовашевић, Девање „презимена“, невестински народни обичај у Западној Србији, Зборник радова Народних музеја у Чачку, VI, Чачак, 1975, стр. 283—298.
20. Из предговора за књигу др Јована Туцакова Лечењем биљем. „Култура“, Београд, 1971, стр. 5.
21. Др Јован Туцаков, Лечење биљем, стр. 18.
22. Сви нотни прилози су мелографски записи аутора овог рада. Мелодије ових народних песама и кола забележене су по певању Перке Јовашевић, ауторове мајке.

PLANTES MÉDICINALES DANS LES COUTUMES ET LE FOLKLORE DE LA RÉGION DE ČAČAK

Les plantes médicinales sont profondément enracinées dans la vie, les coutumes et le folklore des habitants de la ville de Čačak et de toute la région.

Les coutumes populaires comprennent l'emploi d'un grand nombre de plantes médicinales, de fruits, de céréales et d'arbres. Une partie de ces coutumes relève de la médecine populaire, une autre de la médecine vétérinaire, telle qu'elle est pratiquée par le peuple. Toutes ces coutumes représentent un apport précieux à la pharmacie populaire ou thérapeutique par les plantes. Les matériaux recueillis et publiés ici confirment que le peuple a une confiance inébranlable dans l'efficacité des plantes médicinales, qu'il s'agisse du traitement des hommes ou de celui du bétail. La même importance est attribuée aux procédés et actes magiques, — manifestations de la pure superstition. Toutefois, les applications des plantes médicinales sont très variées: elles peuvent reposer sur la conception laïque attribuant la toute-puissance aux plantes médicinales, mais aussi sur les idées réalistes estimant à sa juste valeur l'utilité que présentent la cueillette, le stockage et la conservation de celles-ci.

Les plantes médicinales sont très souvent présentes dans le folklore de la région aussi. L'auteur évoque les chants populaires qui y sont consacrés et cite les plantes qui sont mentionnées dans les titres des danses populaires ou dans les textes des chants qui accompagnent ces danses.

L'auteur donne la liste des plantes médicinales, en notant leurs noms en serbe et en latin et en les regroupant autour autour des coutumes liées aux différentes fêtes (Noël, la Saint — Georges, la Saint — Jean, la Saint — Pierre etc.).

Les mélodies réunies dans l'appendice de l'ouvrage, sont celles de chants et de danses populaires. Elles ont été notées par l'auteur qui les a entendu chanter par sa mère (Perka Jovašević, Čačak, 1889—1975, Čačak).

Cette étude est destinée à servir de contribution aux matériaux nécessaires aux recherches sur la vie et la production artistique de la population de la ville de Čačak et de sa région.

Dragoljub D. JOVAŠEVIĆ

ОЈ МОЈА РУЖО РУМЕНА

народна песма

Adagio

Ој мо-ја, ој мо-ја ру-жо ру-ме-на;

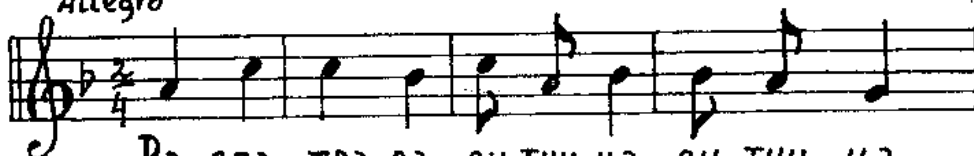

што си се, што си се ра-но раз-ви-ла?

РАСЛА ТРАВА СИТНИЦА

народна песма

Allegro

Ра-сла тра-ва си-тни-ца, си-тни-ца,

све је по-ље пре-кри-ла, пре-кри-ла.

СИТАН КАМЕН ДО КАМЕНА

народна песма

Andante

Си-тан ка-мен до ка-ме-на, зе-лен здра-вац,

до ко-ле-на.

ЈА ПОСЕЈАХ ЛАН

Allegro

КОЛО

Ја по-се-јах лан — баш на И-ван-
дан. — ка-ра-ла ме, ка-ра-ла ме И-ва-но-ва
мај-ка; мај-ка.

1. 2.

ДУЊЕ РАНКЕ

КОЛО

Allegro

И-ди ку-ћи, о-бу-ци се зреле ду-ње ранке;
ду-ње ранке, ду-ње ранке, крушке кара-ман-ке.

ЈА ПОСЕЈАХ ЛУБЕНИЦЕ

КОЛО

Allegro

Ја по-се-јах лу-бе-ни-це по-крај во-де
Студени-це. Слама, сено, слама, сено, зоб, зоб, зоб;
зоб, зоб, зоб.

СЛОВОДАНКА Р. ТИМОТИЈЕВИЋ

БАБИНЕ — НАРОДНИ ОБИЧАЈ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА

Није чудно што је Вук Караџић сврстао бабине у обичаје о најзнатнијим људским догађајима, јер нема топлијег и тананијег људског осећања од осећања среће када се роди дете. Можда су се зато бабине, прастари народни обичај, задржале у чачанском крају и до данашњих дана. Овај обичај се сачувао доследно, онако као што су га изводили наши преци, у многим местима, мада се у некима што — шта променило. Боље речено: променило се време. Сада се не меси погача од кукурузног брашна, не даје се грош на колевку, не доносе се суве шљиве и крушке... Зато се у овом обичају помало губи онај идилични тон патријархалне породице, нестаје топлине породичног живота, оне скривене среће коју су чланови породице чували дубоко у себи. Али, остаје једно тужно сазнање о животу ондашњих жена, о њиховој понизној улози у породици, где поред свекра, свекрве, девера, заове... жена није могла да искаже себе и своја осећања.

У овом запису желим да сачувам идилу и топлину некадашње породице, да сачувам народни обичај онакав какав је некада био, али и да прикажем све лоше стране у животу тадашње жене.

Раније су се жене порађале код куће, уз помоћ неке веште жене, која се, обично „разуме у тај посао“. Када се дете роди, мора да му се посвети велика пажња, а пошто је мајка исцрпљена од порођаја, обично њену улогу, за неколико дана (најчешће седам), преузме нека старија жена. Она прва и окупа дете и повије у вунене пелене. Затим узима гребене (којима жене гребенају вуну), па их склопи и између њих ставља бебу, да би, по народном веровању, дете било здраво и имало оштре и здраве зубе. Породиљи или, како се у народу каже, бабињари, унесу у собу мало сламе. Сламу стављају на под и ту бабињара легне, а покрију је поњавом, да би се одморила, опустила.

Овако су ми, обично, говорили казивачи-мушкарци, који, иако тако кажу, сигурна сам, не мисле тако. Жене су другачијег мишљења. Оне истичу да бабињара после порођаја лежи на слами, поред шпорета, јер је било срамота да жена буде у кревету (да га не би испрљала) пред укућанима, а посебно пред свекром. Бабињара би лежала свега дан-два, а онда би започињала уобичајени посао.

У време наших бака, најчешће се детету секао пунак српом. Срп је био у народу симбол чистоће, јер се њиме жање пшеница, а она је чиста и мека.

Ако се дете роди у зиму, купају га напољу — да би било здраво и румено (руменило је одраз чисте сеоске лепоте и здравља). Снег се разгрне, па се на то место стави, тканина пелена. Ту се дете окупа, преповије и завије повојем који је исплетен „на руке“.

Другог или трећег дана од рођења детета иде се код попа за „водицу“. Том „водицом“ се дете купа 40 дана. У флашу од пола литра сипа се „водица“ и сваког дана, када се дете купа, сипа се у корито одређена количина. Када се узима „водица“, поп или попадија дају име детету до крштења. Ако је дете рођено на неки црквени празник, онда се даје име које одговара том празнику. На пример: ако је дете рођено на св. Николу — добија име Никола, на Божић — Божидар, Божидарка; на Св. Саву — Сава; на Ђурђевдан — Ђурђе, Ђурђа, Ђурђија; на Богојављење — Богосав; на Спасовдан — Спасоје, Спасенија; на Ивањдан — Иван, Ивана; на Петровдан — Петар, Петра; на Јовандан — Јован, Јованка, итд.

Кум може да се сложи са овим именом, али, чешће, он даје ново име детету, и то на крштењу. Дете мора да буде крштено до 40 дана од рођења.

Пошто су раније жене имале више деце, кума су звали, обично, само за крштење првог детета, или ако је рођен дечак.

Крштење се обављало у цркви, или су попа звали кући. Овом значајном догађају присуствовали су кум, родитељи и најближа родбина. Ако дете носе у цркву, онда га кум држи и иде први.

Крштење се обавља полако, натенане, јер је то свечани тренутак овог обичаја. Кум доноси тежинаву тканину, на којој држи новорођенче. Поп чита молитву и три пута полива дете хладном водом. Затим му одсече прамен косе и намаже га неким уљем (казивачи нису знали какво је то уље). Даље, дете свуку и кум с њим нагим у наручју обилази око стола, па га ставља изнад плеханог лавора, а поп га полива водом. Овим је крштење завршено. Тканина на којој је кум држао дете даје се мајци. Она треба то платно да стави међу детиње ствари и да га употребљава — да би дете имало миран и здрав сан.

Ако су родитељи имућнији, попа зову кући. Док поп крсти дете, мајка одлази ван куће да не би слушала како дете плаче. Ако се крштава девојчица, онда мајка нешто плете или везе идући по дворишту — да би девојчица, кад одрасте, била добра плетилца и везилца, а ако се крштава дечак, онда мајка држи оловку и књигу — да дете буде учено и паметно.

У посете породиљи, се долази до 40 дана и то су „мале бабине“. На „мале бабине“ се не зове, већ долазе рођаци и пријатељи — кад могу. Обично долазе жене са децом и то, најчешће, четвртком и недељом, јер се сматра да су то дани када је мајка најодморнија. Четвртак, јер је средина седмице, па се људи одмарају од послова које су обављали претходних дана, а недеља, јер се тада не ради, а укућани су ту да помогну бабињари.

Пре подне код породиље долази мушко дете и доноси тарту и тиме најављује посету за поподне.

На „мале бабине“ доносили су се уобичајени поклони: проја — која се испече на запрејаном ватраљу на прочевљу или погача; ако је петак понесе се и пасуљ, специјално припремљен, тзв. „тучени пасуљ“, стављен у земљану посуду — ћасу; затим пиле, литар вина или литар ракије и пита „савијача“. Све што се доноси у „прилог“ има своју симболику: погача — да би дете напредовало као тесто; пиле — да би се бабињара што пре опоравила; пита „савијача“ — да би дете пре очврсло — да теме срасте пре, а кичма да буде еластична као „савијача“; вино — да би новорођенче било румено. Вино се доноси ако је рођена девојчица (да би следеће било мушко). На колевку се ставља новац — да би детету био благородан живот. Мајци и ужим члановима породице такође су се доносили поклони.

Ако неко није имао могућности да донесе одговарајући „прилог“, није одустајао од посете, већ је доносио оно што је имао, чак и у чанку граха.

Као што је већ речено, на „мале бабине“ долазе жене. Сматра се да оне долазе саме у знак солидарности са бабињаром — да јој својом посетом и поклонима помогну да се опорави.

Када дете напуни годину дана, или испред године, праве се тзв. „велике бабине“. Онда долазе и мушкарци, јер се жена већ опоравила, а и дете се „отргло“, што све даје извештај понижавачки тон у односу на жену, јер мушкарце не интересује ни бабињара, ни беба, и то су, по њима, „женске ствари“.

На „велике бабине“ долази најпреча родбина. И тада се доноси „прилог“. Треба донети бар пиле, питу и флашу ракије.

У народу постоји веровање да — ако се женском детету не обаве „велике бабине“, оно се не може удати. Зато су оне важније од „малих бабина“.

Око половине ручка кити се јабука. Јабука, искићена новцем, ставља се на послужавник или тањир. Слављеников деда или ујак (ако дете нема деду) узима јабуку и носи од госта до госта, прикупљајући новац, да би дете било благородно и да би му живот био угодан.

Кићење јабуке на „великим бабинама“ има, такође, своју симболику. Ако се не кити јабука, значи да се дечак, односно девојчица, кад дође време, неће оженити, тј. удати. Дешавало се, на пример, да детету направе „велике бабине“ пре времена, док је оно сасвим мало, а оно кад стаса никако да нађе себи прилику, никако да одабере брачног друга. Тада жене направе кријући „велике бабине“ одраслом момку или девојци.

О бабинама Вук Караџић је мало записао. Он истиче да су бабине код Срба трајале седам дана и да долазе жене са прилогом. Код Вука се не говори посебно о „малим“ и „великим бабинама“, већ о бабинама уопште, али постоји један интересантан податак, који у чачанском крају не налазимо: „... а ноћу дођу сусједи и сусједе, и познаници и познанице, те чувају бабине, тј. сједе сву ноћ код породиље и разговарају се и пјевају, а особито трећу и седму ноћ („није седму ноћ дочуван“ имају обичај рећи ономе који је мало сулудаст). Тада не смије ни једно заспати, јер други једва чекају да га огаре или да му пришију штогод (какав дроњак или читаво ћебе) за хаљине“.

Даље, Вук је записао да се на бабинама певају различите песме, али да има и оних које се само онда певају.

У нашем крају као да се није певало на бабинама.

Сви казивачи су доследни у тврђењу да се на „малим бабинама“ није певало — да се не би беба пробудила или узнемирила. Неки сматрају да се није певало ни о „великим бабинама“, али има оних који тврде да постоје неке песме које су се певале, али нису знали које су то песме.

Обично су то песме које се певају и на свадбама, на пример:

*Домаћине, донеси нам вина,
твоја снаја родила ти сина.*

или:

*Весели се, кућни домаћине,
све ти сретно и весело било.
Кол'ко имаш на кући рогова
— толико ти домаћица родила синова.*

*Кол'ко имаш на кући дашчица
— толико ти домаћица родила шћерчица.*

Има и оваквих, али, на жалост, недовршених:

*На многаја лета,
 летице;
На многаја лета,
 летице.*

*Моје унуку (каже се име) певамо,
да ми буде весо и радостан.*

У овој песми је интересантан припев „летице“, који указује на старост ове песме, као и на старост целог обичаја.

Поетски лепо стихови (на жалост, песма није цела) су и следећи:

*Синој у ово доба
виле пробакташе,
Марка проведоше. . .*

Садржај ове песме можемо само да наслутимо.

Сем ових неколико песама, казивачи нису могли да помогну у прикупљању драгоцених песама које су се певале на бабинама.

Овако су се прослављале бабине у чачанском крају. Доста се од обичаја задржало и данас. Међутим, има и неких појединости које нису ушле у овај запис, јер су специфичне за одређен ужи крај. Зато најинтересантија казивања доследно преносимо:

1. Милојка Ковачевић, Чачак:

На бабине се носи „прилог“: ишарана погача, пита, поклон за новорођенче. Понесе се и окићена дрвена чутура са вином или ракијом, затим нешто ситног новца у сребру. То се све преда оцу или мајци новорођенчета. Приликом обављања ручка даје се одраслом мушком детету да загризе колач зубима — да би се следеће родило мушко.

2. Живка Гудурића, Атеница:

Некада су се бабине правиле овако: скупи се народ и дођу на бабине. Детету се донесе нешто од одела. Ако је рођена девојчица — доноси се хаљиница, а ако је дечак — онда панталоне или нека блуза. „Понове“ се и укућани. На бабине се носи: торта, погача, вино, ракија, а може и гибаница. Гости се на бабинама чаште. Почну са ракијом, неки са вином, и честитају бабине. „Ради обичаја“ се кува „врућа ракија“, а онда следи ручак. Кад се износи купус на сто, купе се паре у јабуку.

Тако су се некад правиле бабине.

3. Покојна Росанда Гојковић, Прислоница:

Порађало се и за шпоретом лежало. Било је срамота да жена лежи у кревету, јер је била пуна кућа људи. Зато се, обично, када се жена породи, говорило: да је она „обалила фуруну“. Жена је лежала дан-два и одмах је почињала да ради. Важно је било да усеви стигну на време, да се пожње шеница и обере кукуруз. Деце је било много, па се о њима најмање мислило. Ја имам четворо деце. Све сам их сама одгајила. Пуцак сам им секла српом, а купала их на снегу. Дете се озноји и зарумени, па пуца од здравља. Чим повијем дете у пелене, које сам сама изаткала, ја оне друге прљаве, одмах носим на реку и перем. Истучем их добро пракљачом, па да видиш како се беле!

4. Радосава Спасојевић, Мојсиње:

Ноћу, баш уочи првог светског рата, породила се у Мрчајевцима, у Стојановићима, једна жена и родила кћер. Ујутру је освануо рат, звона су почела да бију, и муж је морао да иде са војском. Када је чуо да му се жена породила, питао је да ли је дете мушко или женско. Ако је мушко — он ће да остане да га крсте, па макар га и стрељали, а ако је женско — он ће да иде, па они нека раде са дететом шта хоће. Пошто је било женско, он је отишао у рат. Тог дана жене су почеле да долазе на бабине. Доносиле су пројине колаче, тањирче пасуља и мало ракије. То су доносиле, јер је тада био пост (Велика недеља). А да није био пост, доносиле би шта која има: мрсну питу, пиле, флашу ракије, хлеб. Остајале су око један сат. Дете је касније крштено.

5. Ружа Петровић, Мрчајевци:

Кад се иде на „мале бабине“, понесе се „прилог“ и поклон за дете. При уласку у кућу, корпа са „прилогом“ се подигне изнад главе — да би дете било срећно. Ако је дете женско, онда се донесе повеска од лана — да би девојчица имала добру косу. Ако је родитељима прво дете мушко, а желе следеће да буде женско, онда неко женско начиње прилог и обрнуто.

6. Љубинка Огњеновић, Заблаће:

Бабине се славе и славиле су се кад се дете роди.

Спреми се прилог и завије у мараму и тако се носи. То се не даје газди, јер газда не припрема ручак. Једеш оно што си донео. Ако се дете пробуди, газда угреје ракију, па жене попију по једну чашу, а онда ручају оно што су донеле.

7. Драгиња Милошевић, Рајац:

Када се дете роди, бабињари се носи дар. Носи се „прилог“, а детету се ставља на колевку један грош, ређе два. Често су жене доносиле и суве шљиве и крушке, тј. шта која има.

На „велике бабине“, тј. скуп, иде само најпреча родбина.

8. Љубина Радоњић, Рогача (Драгачево):

Када се дете роди, после пет до шест дана долазе жене на „мале бабине“ са „прилогом“: пола литра ракије, тањир сира и кајмака, округла погача и тепсија са гибаницом. На колевку се женском детету давало сто пара, а мушком један динар. Поред тога, доносило се узводно платно које с једне стране има ивицу, а са друге нема. Платно је било на пруге и то четири жице честе, а четири ретке, па десет жица ретких и тако редом. Доносило се три „фртаља“ овога платна.

Када дођу гости, домаћица пече пшеницу и добија се кафа. Шољице су мање од данашњих чашица за љуту ракију. А уместо љуте ракије, служила се комовица. За ручак се обично припремало: пасуљ, качамак, а било је и домаће, сушене сланине. Пасуљ се припремао без запршке.

На „мале бабине“ комшије нису долазиле.

9. Миле Брковић, Милићево село:

У старо време је био обичај да, кад се роди дете, код породиље дођу у госте, па понесу „прилог“. Седе, једу, честитају, па ако је прво женско — они кажу да друго буде мушко. Један мушкарац треба да начне сваки колач зубима.

Једном ја одем на бабине. Десио се ту и мој комшија Василије. Дају му да начне сваки колач, да отпије из сваке чутурице и да чита. Он се, бога ми, добро напије и поче да чита:

„Боже, помози! Ове године женско“, па уместо да каже, а идуће мушко“, а он рекне: „а идуће девојчица“.

Онда се домаћину роди још једна кћер. Домаћин помисли да ће идуће бити мушко, а оно опет — женско. И тако се још једном све понови.

Домаћину се досади, па оде код Василија и рече му:

„Је ли, што си ми криво ишчитао, те ми се не роди ни један син. Ишчитај то лепо или ћу те убити“.

На крају, неочекивано, роди се и син, који је и данас жив.

Домаћин је дуго после тога говорио:

„Вала, нека је и било онол'ко збрке. Само кад се мени роди син. Једино не знам шта ћу с четири девојке“.

10. Зора Гојковић, Чачак:

На „мале бабине“ долазе жене, које доносе „прилог“ и дар за бебу. Онда се почасте и благослове дете — да буде здраво и живо и да брзо прохода.

На бабинама песме су певале тетке и стрине. Ако је неко умео да свира у двојнице, оне су играле коло око огњишта.

11. Миланка Бојановић, из Чачка испричала је интересантан обичај који је видела у селу Бољковцима:

Свекрва доноси снахи седам дана после порођаја питу „савијачу“ без јаја, од младог кајмака и сира, тог дана усиреног. Док је још пита топла, поједу је син и снаха. Затим се у неопрану тепсију сипа вода са две-три кашичице шећера и то млада попије „на одушак“ — да би јој живот био слодак и текао као вода, без препрека. Сматра се да ће мајка својим млеком ту воду и шећер пренети на бебу.

ПОПИС КАЗИВАЧА И МЕСТА

Драгиња Милошевић из Рајца (општина Чачак)
Живка Гудурић из Атенице (Чачак)
Зора Гојковић из Чачка
Јованка Кићановић из Чачка
Љубина Радоњић из Рогаче (Лучани)
Љубинка Огњеновић из Заблаћа (Чачак)
Миланка Бојановић из Чачка
Миле Брковић из Милићевог Села (Пожега)
Милена Ранковић из Мојсиња (Чачак)
Милојка Ковачевић из Чачка
Милорад Живковић из Прислонице (Чачак)
Младомир Гојковић из Чачка
Радосава Спасојевић из Мојсиња (Чачак)
Росанда Гојковић из Прислонице (Чачак)
Роса Поповић из Претока (Краљево)
Ружа Петровић из Мрчајеваца (Чачак)
Цана Сретеновић из Мојсиња (Чачак)

ЛИТЕРАТУРА

1. Вук Стефановић Караџић, Српски рјечник, Београд, 1969.
2. Вук Стефановић Караџић, Живот и обичаји народа српског, Београд, 1957.

LES FÊTES DE L'ACCOUCHÉE

— Coutume populaire de la région de Čačak —

Les fêtes de l'accouchée sont une coutume caractéristique de notre peuple; elle s'est maintenue dans presque tous les coins de la région, quoique ça et là elle ait subi certaines modifications. Dans cet écrit il est question de la coutume telle qu'elle a existé autrefois dans la ville de Čačak et dans ses environs.

Avant, les femmes accouchaient à la maison. Le nouveau-né exigeant beaucoup de travail et la mère étant épuisée après l'accouchement, une femme plutôt vieille et expérimentée venait aider celle-ci pendant une semaine.

L'accouchée ne restait pas dans son lit, non seulement »pour ne pas le salir«, mais aussi du fait qu'autrefois la femme avait honte de s'aliter devant les autres, surtout devant son beau-père. Elle était donc couchée sur de la paille, apportée dans sa chambre et entassée près du poêle. Le deuxième ou le troisième jour après la naissance de l'enfant, on allait chercher de l'eau bénite chez le pope et l'on y baignait l'enfant pendant quarante jours. A cette occasion le pope donnait un prénom à l'enfant. Si le parrain approuvait ce prénom, l'enfant le gardait, si non, le parrain lui en donnait un autre.

Ensuite, l'enfant était baptisé à l'église ou, si les parents étaient aisés, à la maison, où l'on faisait venir le pope. L'enfant devait être baptisé quarante jours après la naissance, au plus tard.

Pendant ces quarante jours l'accouchée recevait la visite de ses cousines ou amies qui lui apportaient des cadeaux: pain de maïs ou de froment, gâteau de pâte feuilletée, un litre de vin et de raki. C'est ce qu'on appelait »petites fêtes de l'accouchée« (»babine«).

A l'occasion du premier anniversaire de l'enfant ou quelques jours plus tôt, avaient lieu »les grandes fêtes de l'accouchée«. Cette fois c'étaient les proches parents qui venaient la voir, en apportant des cadeaux appropriés. On considérait »les grandes fêtes« comme étant plus importantes, car, selon une croyance populaire, si on ne les célébrait pas, l'enfant ne pourrait pas se marier.

A l'occasion de ces fêtes on ne chantait pas. Ceux qui ont été interrogés là-dessus disaient que lors des »petites fêtes de l'accouchée« on ne chantait pas du tout, tandis qu'à l'occasion des »grandes fêtes de l'accouchée« on chantait, mais ils ne savaient pas dire quels étaient ces chants.

Slobodanka TIMOTIJEVIĆ

ДР ДУШАН НЕДЕЉКОВИЋ

УВЕК НАЈДРАЖИ ДРУГ ДРАГИША МИШОВИЋ

Каквог сам га упознао на пријемном испиту и нашем „првом а“ разреду Чачанске гимназије и посебно у тадањој величанственој првомајској манифестацији и зато поносном нашем подношењу школске казне од „три сата затвора“, такав је он у свему и до краја живота био: увек најдражи друг Драгиша Мишовић.

А ово чудесно своје својство свима најдражег друга, чини ми се да је и нехотице најбоље и незаборавно објаснио он сâм у време другог нашег животног сусрета опет у „првом“ одељењу, али матурског течаја у изгнанству током првог светског рата у Француској.

Јер, други разред гимназије бејаш учио у Јагодини, трећи и четврти у Пожаревцу, од петог у Скопљу, да ослободилачки рат Србије нашу генерацију у „допунским батаљонима последње одбране младића“ проведе од фронта у шабачким барама, кроз Албанију, до Крфа, где ће исцрпена и промрзла умирати и одатле, у својим остацима, грудоболна, склањати се у колеже и лицеје Француске, да одатле буде позвана прво у пуне замкове и тврђаве Виривила, Мондофена итд. и најзад хотеле „Асторија“, „Грималди“ итд. У Ници —

да се од лета 1916. до јесени 1917. спреми за матуру и прелаз на универзитете.

А у то време беше прогрмела и фебруарска револуција 1917. у Русији, која је оставила дубок и трајан утисак код свих матураната и у нашем првом одељењу начинила од Драгише Мишовића, као у четвртом мондофенском од Веље Косановића, итд, центар око кога су се, упркос ратној олуји, окретале не само све напредне новине, већ и социјалистичке брошуре, па и књиге као што је био један изгужвани и скроз исподвлачени примерак самог Енгелсовог *Анти-Диринга* у француском преводу. Тако смо сви, природно, очекивали да ће политички активни и даровити, а још и најдражи другови као Драгиша или Веља, и посветити се политичким, економским или правним студијама. Међутим, није било мало наше изненађење кад су нам они, после положене матуре, по правилу одговорили да су се определили за студије баш медицине. Сâм Драгиша Мишовић нам је тада рекао:

— Економске, правне и политичке науке ћемо већ и тако морати сви целог века проучавати, а ја сам се, ето, од малена у сеоској сиротињи своје породичне задружне заједнице од своје мајке научио да ми је највећа срећа око других се трудити. . .

Треће наше незаборавно друговање било је за дужег нашег опоравка после шпањолског грипа у великој Шатнејској шуми крај Париза у пролеће и лето 1919. Америчка војска беше, враћајући се преко океана, препустила оболелим југословенским студентима и реконвалесцентима своју ратну прихватну болницу, на стотине по шуми расутих удобних дрвених кућица, „котеца“, са инвентаром, клиничким салама и богатим магацинима. А нас је било више стотина разних струка са скоро свих француских универзитета. Самим тим нас је било и из свих организованих „група југословенских студената комуниста“, које беху те зиме одржале у Улици Кижас у Паризу и свој конгрес и поново се овде среле преко својих оболелих другова, жељних не само брзог опоравка, него и размене стечених револуционарних знања и искустава и заједничке узајамне стваралачке марксистичке комунистичке изградње. И убрзо су у томе предњачили како сами такви најдражи другови као Драгиша Мишовић или Рада Вујовић и многи други, тако сами наши колективи студијских кружока у целини које смо одмах, са јутарњим или вечерњим састанцима, организовали (због разбацаности наших кућица) по територијалном принципу, па смо Драгиша Мишовић и ја као суседи припали истом кружоку, а сви заједно живели у незаборав-

ном колективу југословенских студената комуниста реконвалесцената — колективу узајамне комунистичке услуге, бриге и самоуправе, уз асистенцију неколико француских административаца и болничара, а уз савете неколико добровољних париских лекара специјалиста у великој, сунчаној и озонској Шатнејској шуми, у којој смо могли, упркос своме слабом и кртом здрављу, дочарати себи до миле воље радост и срећу човештва будућег живота у комуни, већ на делу до-некле већ остварених нових људских комунистичких односа колек-тива комуниста.

А било је сасвим природно што је на првим састанцима нашег кружока управо Драгиша Мишовић са својом лионском групом због њене понајвеће одмаклости у раду и иницијативности био замољен да нашу размену знања и искуства започне својим извештајем, као што је било природно да, такав какав је био, представља наш кружок у одбору који ће се бринути о нашем заједничком раду и животу у овом оригиналном санаторијуму југословенских студената комуни-ста у Шатнејској шуми.

Започињући, Драгиша Мишовић је поменуо да је рад на сас-танцима лионске групе текао по слично усвојеном плану и код дру-гих група: теоријски рад, преглед политичке ситуације, извештаји и одлуке о практичном раду, па је одмах предложио сличан дневни ред и за састанке нашега и осталих кружока, што је усвојено.

О теоријском раду своје групе је рекао да су, пре свега, пре-шли историју самих социјалистичких покрета и социјализма по познатом делу Макса Бера, разуме се критички, што је било врло занимљиво, јер овај писац пати од многих социјал-демократских и утопијских идеалистичких предрасуда. Затим су прешли на проуча-вање првог тома Марксовог *Капитала*, који завршавају. Посебно за-нимљива је била њихова обрада политичке ситуације и још више помоћ у теоријском раду фабричким, школским и уличним групама „Комунистичке омладине“ Лиона и околине, па је поводом њихова изношења пало највише питања, износила се и друкчија искуства и развила се врло плодна дискусија.

Затим се прешло на преглед искустава „Групе студената ко-муниста Сорбоне“, која је била претежно француска, али и међуна-родна по своме саставу, у којој су учествовали и многи југословенски студенти комунисти у Паризу. Мени је запала дужност да изнесем наш теоријски рад, па сам рекао да смо ми отпочели са елементарним и веома приступачним Марксовим маленим економским делом: *Вред-ност, цена и профит* и наставили основним делом науке социјализма

и марксизма, Марксовим и Енгелсовим *Манифестом комунистичке партије*. У његовом другом делу смо врло корисно нашли и опширније обрадили и сами критичку историју разних тобожњих социјализама и са тим смо се задовољили. Али, кад смо прешли на колективно проучавање првог тома Марксовог *Капитала*, већ предговор његовог другог издања нас беше упозорио на парадоксални значај Хегелове *Логике* за разумевање и саме Марксове битно чињеничке, критичке и револуционарне дијалектичке научне и филозофске мисли, тако да, кад је већина другова у нашој групи наишла на непремостиве тешкоће у схватању управо дијалектичких елемената и момената у излагањима прве главе овог Марксовог дела, донели смо одлуку да сви прочитамо Хегелову *Логiku* и позабавимо се заједнички њеним дијалектичким категоријама и законитостима, па и њиховим „преокретањем“ и сагледавањем у самим материјалним чињеницама и процесима. То нам је однело неколико месеци рада, али се после тога лако одмицало у раду на *Капиталу*. Конкретније изношење нашега оригиналног проучавања и смиса основа историје социјализма на критичком тексту другог дела *Манифеста*, као и нашег проучавања дијалектике однела су и у нашем кружоку знатан број састанака.

Не мањи интерес су изазвала и изношења наших искустава у раду на проучавању политичке ситуације и практичном раду у фабрикама, школским и уличним групама организације Комунистичке омладине Француске, која су узели на себе пожаревачки медицинар Рада Вујовић и македонски економист Александар Петровић из села Кучевишта крај Скопља, који су у нашој сорбонској групи били, са драгим друговима, и посебно задужени овим радом. И ту су падали плуускови од питања и давана многа корисна обавештења.

После извештаја лионске и париске групе, дошли су са истим интересом и коришћу и извештаји осталих, свуда јаким и орних наших група од Страсбурга, преко Клермонферана, до Тулузе.

Али, поред ове размене теоријских знања и искустава, и даљег развоја нашег теоријског рада, две трећине времена рада на састанцима наших кружока протицале су у проучавању и обрађивању врло сложене и противуречне политичке ситуације у свету уопште, а у Француској и новој Југославији посебно. Али протицале су и у практичном раду и бризи о самом нашем незаборавном шумском самопослужном и самоуправном санаторијуму југословенских студената комуниста реконвалесцената шпанолског грипа, који су се морали бринути о свему, од кувања свога јутарњег „пореца“ или „јечмених пахуљица“ са жутиим војничким шећером за доручак до спасавања

својих другова које би њихови грудоболни процеси доводили и до ивице саме смрти. Ипак, не сећам се да је ико умро.

Да овде поменем, на пример, да је Драгиша Мишовић једном много закаснио на наш рани јутарњи састанак и стигао крајње измучена, више модра него жута лица, и, кад су сви скочили да га питају шта је са њим било, одговорио да са њим није ништа, али је његов „котеџ-колега“, његов нераздвојни друг, тад такође лионски медицинар, а иначе наш друг из Атенице Првослав Петронијевић, имао целе ноћи крволиптања и питао га „је ли то баш смрт“, а он, велики Драгиша, одговарао, помажући му, да „није док он, сâм болесник тако брзо и вешто буде мотао ту пуздру од својих плућа коју је са крвљу повраћао“ — па га, ето, смирио, спава и као да ништа није ни било.

И упркос оваквим часовима и бригама, наш шумски студентски комунистички санаторијум није никако, у своме самопрегору и неодступности, заборављао на своје спољне политичке обавезе и акције, па су се, на пример они париски другови који су били задужени за теоријски рад у париским радничким и школским групама Комунистичке омладине Француске искрадали предвече и одлазили на њихове већ заказане састанке, а и други су им се по потреби придруживали.

Позивани смо за организациону и техничку помоћ и од неких мањих штрајкова и штрајкача, а и непозвани ишли на демонстрације, и скоро сви учествовали у првој послератној првомајској манифестацији сазваној на Place de la Concorde, али чије стотине хиљада радника, које су клицале противу сваке интервенције у Совјетској Русији и хтеле да њихова поворка, супротно полицијској наредби, продефилира великим булеварима и мирно на крају одржи још два митинга, на Place de la Nation и Place de la Bastille, да покажу сву своју неодступну решеност и победоносну снагу. Тако се величанствена манифестација наставила невиђеном демонстрацијом. Али и завршила достојанственим митинзима, на којима су се, нарочито на Бастиљи, појавили и говорници који ће за коју годину стајати на челу нове Комунистичке партије Француске. Требало је проћи на великим булеварима и кордоне ескадрона драгона који су јуришали са исуканим сабљама, али безбројна оштра парчад заштитних бронзаних решетака око дрвећа на булеварима немилосрдно је са свих страна пљуштала по драгонима и њиховим разбеснелим коњима; драгони су под копита својих коња падали, а демонстрација незадрживо даље одмицала.

А кад је на митингу код Бастиље и последњи говор завршен и последње престале овације поводом последњих парола о првом мају, слободи рада и радничке класе, миру, напретку, демократији, социјализму и Совјетској Русији, наше групе из Шатнејске шуме су се, једна за другом, пожуриле на железницу источног париског предграђа и коначно у нашем још увек ратном санаторијуму били смо мирни и задовољни кад је било речено да смо се сви вратили, јер је било чврсто одлучено да нико не би смео ризиковати такве ситуације да буде ухапшен.

Међутим, нешто је ради неопходног санаторијумског спокоја било прећутано, што ће се сутрадан пред подне показати појавом тројице другова, на челу са Лабудом Кусовцем, искрвављене и главе и браде, који су се у гужви демонстрација изгубили и пали у руке полиције, па били одведени са бројним француским омладинцима у подруме париске Префектуре, где су са њима провели целу ноћ певајући револуционарне песме, а ујутру били легитимисани, пописани, изгрђени, пропуштени кроз „passage à tabac“, опет изгрђени и пуштени, да се поново нађу међу својим друговима, самокритички признају своју „свињарију што су допустили“ да падну у такав положај и да их замоле... да за казну прођу и њихов „passage à tabac“. Општи смех је дочекао ове последње речи шале, а њихови јунаци били од свих корпоративно у амбуланту одгурани да им се модрице и чворуге оперу и превију, уз опште весеље што смо чули да су се и сви француски и млади и стари радници и студенти у затвору и полицији одлично држали.

Ето у неколико карактеристичних црта и лика увек најдражег друга Драгише Мишовића у три мање позната периода нашег заједничког живота и људског израстања, па сам се на њима посебно и задржао.

Четврти, предреволуциони период Народног фронта је далеко познатији и о њему писали су и пишу већ многи другови носиоци и борци тога времена, па ћу ја то у оквиру овог написа само са две цртице још допунити.

На првом састанку у Београду иницијативног одбора Радничке партије (РП) као основног језгра широког масовног покрета Народног фронта Драгиша Мишовић је са искуством и жаром говорио, предвиђао и предлагао враћајући се на једну своју основну мисао као лајтмотив и њоме сликовито и завршавајући своју последњу реч у закључку дискусије, наиме да ће највећа тешкоћа бити у томе што се у покрету Народног фронта мора остати у јуришном поретку

„у стрелце“, па, ипак, масовно окупљати широки Народни фронт, а то се може само конкретно личним примером и на делу, држећи широке народне масе политички непрекидно мобилним и у акцији. Неко му је тад одвратио да то њему, који је увек спадао у најдраже и најпопуларније другове, неће бити тешко.

И заиста му није било тешко окупити и мобилисати у југозападној Србији и Чачку све, па, кад је било потребно, и мене из Македоније. Узео би, на пример, телефон и јављао ми: „Овде код нас љотићевци просули читаву кишу од брошура које су памфлет противу твоје књиге *Идеолошки сукоб демократије и фашизма*, грдна будалаштина и прилика да буду дотучени. Али сад нам је мали број примерака твоје књиге које имамо, него нам бар још неколико стотина пошљи и брзо и сигурно.“ А најбрже и најсигурније је било да сâм напуним кофере и стигнем пред Мишовићеву ординацију. А после тога да проведем целу незаборавну ноћ, ваљда са читавим градским чачанским народнофронтовским активом, у његовој ординацији и да ме на заједничком поласку на станицу за мој јутарњи воз Драгиша Мишовић упита: „Зар ти ово не личи на наш кружок у Шатнејској шуми?“ — и ја му одвратим питањем: „И на непроспаване ноћи са друговима око *Анти-Диринга* у мојој и твојој соби у нашој великој „Асторији“? — а он заврши опет питањем: „И на нашу прву чачанску првомајску манифестацију и наизменично придржавање не само дуге црвене заставе да се по земљи не вуче, него и транспарената, од којих је један носио чак и паролу: „Доле смртна казна.“

Тако сам, овде, покушао да у неколико речи кажем управо то што је било незаборавно, не само за нас двојицу, и у чему је он за све нас био и остао незаборавни увек најдражи друг Драгиша Мишовић.

Сл. 1. Др Драгиша Мишовић као ученик најстаријег разреда лицеја у месту Витре у Француској, јула 1916.

Сл. 2. Прво одељење матурантског течаја у Ници на дан почетка испита 17. августа 1917. испред хотела „Асторија“. Др Драгиша Мишовић, трећи у четвртом реду с лева на десно.

Сл. 3. Др Драгиша Мишовић (стоји) и Првослав Петронијевић из
Атенице, као ученици гимназије у Ници

МАРИЈА УРОШЕВИЋ

ОПАНЧАРСКИ ЗАНАТ У КРАЉЕВУ

УВОД

У периоду од 1900 године, до првог светског рата на територији града Краљева и жичког среза занатство је било веома развијено, и по броју занатских радњи и по разноврсности занатских струка. У западној Србији занат нагло почиње да се шири и по селима, па је било ретко веће село без совога опанчара. Они су се у селу бавили занатом упоредо са обрађивањем земље. Занатлије у варошима трудили су се да бољом израдом предњаче од оних по селима, нарочито у изради опанака званих ђонаша.

Иако је опанчарски занат један од најтежих и највећих, не уче га варошка деца, а сматра се да се на њему тешко зарађује. Послодавци и радници су највећи део времена провели у изради својих производа, а у односу на остале занатлије хранили су се најлошије. У овом занату било је највише радничких штрајкова. Тражене су олакшице у раду, а често су биле и размирице између мајстора и радника које воде преласку овог заната у село.

Пошто опанчарски занат уче само сељачка деца, то су и радници и мајстори у највећем броју били неписмени, па је ретко који знао робу да калкулише.

Опанчари су сматрани добрим платишама и врло исправним људима према својим обавезама. Као и остале занатлије, они су поштени при исплаћивању дугова, а и према муштеријама, затим су врло штедљиви, поверљиви, честити у приватном и јавном животу; пијанство и беспосличење по кафанама такође им је непознато. То важи и за занатлије — мајсторе и за њихов подмладак.

Овај занат се нарочито популарише израдом црвеног опанка тек у другој половини прошлог века, тако да је почео у варошима западне Србије: Ужицу, Лозници и Шапцу, па се ширио даље ка источној Србији, при чему се овај процес још није завршио. Зна се да је у Ужице тек 1950. године донет, тј. пренет занат из Босне за израду црвеног опанка, док су се пре тога носили пресни опанци, плетени опутом од сирове коже, или без тих преплета.

Осамдесетих година прошлог века почињу се у Шапцу уводити ђонски опанци, тзв. ђонаши, а одатле се то даље шири по Србији, и то од запада на исток.

Процес израде опанака ишао је овим редом: црвени опанак потискује опанак од пресне коже, а опанак од ђона истискује црвени опанак. Тако се у ваљевском и подрињском округу носе опанци са ђоновима, а у ужичком, чачанском и краљевачком по варошима ђонаши, а по селима црвењаци.

Најјефтинији су били опанци од пресне коже, затим од црвене коже, а после њих су — ђонаши.

Пресни опанци, звани „чињени“, продрли су готово до Мораве целом западном Србијом, затим постепено продиру и у источну Србију. Навођењем броја опанчара то ће се најбоље видети: Шабац 36, Ужице 26, Чачак 24, Ваљево 15, Крагујевац 28, Краљево 34, Аранђеловац 19, Ивањица 13, Пожега 15, Обреновац 17, Ниш 10, Пожаревац 12, Пирот 5, Књажевац 2, Лесковац 5, Смедерево 5, Параћин 5, Ћуприја 3.¹

Према оригиналном списку којим „Занатска комора“ у Краљеву располаже, у 1912. години било је 155 различитих занатских радњи које су биле чланови еснафа занатлија. Најбројнији су били опанчари са 34 радње. Овај занат био је најбројнији, јер је ондашњој структури становништва, као и општем привредном развоју, био најпотребнији.

Запажа се да је у том времену Краљево имало занатско удружење под називом „Занатски еснаф за град Краљево и срез жички“. Ово удружење занатлија било је једино и обавезно за све занатске радње за ове територије без обзира на струку. Имаоци занатских радњи плаћали су чланарину овом удружењу, која је износила у проценту око два динара месечно. Поред тога, приликом протоколисања радње плаћала се такса од два динара. Председник еснафа из овог периода, тј. 1912. године, био је Властимир Константиновић, звани Лале, колар из Краљева,² пошто је коларски еснаф тада био у саставу опанчарског.

Опанчарски еснаф у Краљеву основан је 21. јануара 1872. године и имао је четрдесет чланова.³ Овај број је са годинама варирао, јер су опанчарима у Краљеву, као и у другим местима у Србији, ометали рад „торбари“, нарочито за време пазарних дана. Од торбарске трговине, мешовитих панађура и сеоских дућана имали су штете сви краљевачки еснафи, јер су ови на јавним местима нудили готову обућу.⁴

Ипак, највеће тешкоће опанчарски мајстори имали су брзим развојем фабрике кожа у Београду од 1874. године. Фабрика је имала задатак да искључиво прерађује кожу, а забрањује јој се да продаје сирове коже, да их штави за опанке и да сама израђује и продаје опанке. Ово незаконито мешање фабрике у опанчарски занат изазвало је право огорчење код занатлија у целој Србији, па су опанчарски еснаф из градова, међу којима и из Краљева, писали жалбе и молбе тадашњем Министарству народне привреде тражећи обуставу бесправног рада ове фабрике. Занатлије су, ипак, извојевале прву и једину победу против домаће индустрије.⁵

И поред многих тешкоћа, које су имали у раду, опанчари су и даље обављали свој посао. У периоду 1912. до 1933. године у Краљеву су биле 34 опанчарске радње. Најпознатији тадашњи опанчари били су: Милан Тошић, Никола Чукулић и браћа Јовичић. Они су имали своје радње у центру града, на видним местима. Данас су остала само двојица Краљевчана да се активно баве овим занатом. То су Василије Драгојловић, у Улици Маршала Тита, и Љубица Младеновић, у Улици Мире Чукулића.

ОПИС РАДИОНИЦЕ И АЛАТКИ

Опанчарске радионице су обично правоугаоне, велике и светле. Тезге се налазе на видним местима крај прозора. У једној радионици

су биле најчешће три до четири „радеће тезге“ са десет радника. Познат је био Никола Чукулић са својом пространом и лепо уређе-
ном радионицом. Данас су радионице мање и имају само по једну
тезгу. „Радећа тезга“ је различите дужине, правоугаоног облика,
са кратким ножицама. По ивицама је мала ограда, која служи да
алат при раду не пада са тезге. Радници су седели на треножним
столицама — треношкатама. Поред тезге се налази дрвени шафољ са
водом, којом су квасили опуту при раду. Када се „радећа тезга“ на-
лазила с леве стране, онда је продајна тезга са десне, а иза ње је
раф са извешаним опанцима. Испод таванице налазе се гредице,
о које висе дрвени калупи. Алатке којима се мајстори служе прили-
ком израде опанака су:

— б о д а се састоји од дрвене крушкасте дршке, на којој је
углављено метално сечиво, заострено са обе стране. Дужина сечива
је четири см, цела бода 11 см. Служи за набадање ђонова, као и
пробијање опуте;

— к а ш и к а, је сва од дрвета. Има масивну дршку, која се про-
дужава у горњи део кашикастог облика. Издубљена је од једног
парчета дрвета. Дугачка је 32 см, а служи за навлачење опанака
на калуп;

— н о ж већи, на дрвеној дршци налази се метално сечиво.
Облика је српа, дужине 15 см, а целог ножа 28 см. Служи за сечење
већих комада коже и грубљих предмета;

— н о ж мањи, служи за сечење тањих кожа приликом израде
опанака. На дрвеној дршци углављено је метално сечиво, такође
у облику српа. Оштрица код оба ножа је са унутрашње стране. Дуг
је 17 см;

— ш и л о служи да се њиме пробуши кожа и опута при изради
опанака. Састоји се од дрвене крушкасте дршке у коју је углављен
метални шиљаст део дужине 11 см. Цело шило дугачко је 17 см.

— ф а р к и ш, мањи рог, служи за „фаркисање“ — издвајање
преплета. Њиме и „дотерују — пеглају“ опанке;

— п л о ч а је алатка слична ашову, служи за скидање длаке са
коже — „лешење“. Ручка је дрвена, а доњи део, којим се струже
кожа, од гвожђа је.

Од помоћних справа, којима се опанчари служе, познате су:

— б у р е, тзв. „сепија“, већих је димензија и у њему држе
„чорбу“ од шишарки за штављење коже;

— к л у п а, дуга 2 — 3 метра, а широка 40 см, од врбових
је летава и покривена лимом. На њој се „лешу“ кожа.

— к а з а н, бакарни, калајсан са унутрашње стране, и зазидан служи за грејање воде којом се шишарке запаре у бурету. Сиромашни опанчари, уместо казана, служили су се и бакрачем са веригама на отвореном огњишту.

ИЗРАДА НАЈСТАРИЈЕГ ОПАНКА — ПРЕШЊАКА

Најстарији и најпримитивнији опанак у ибарском крају био је „прешњак“. Он се задржао све до 1904. године, а име је добио по пресној непрерађеној — нештављеној кожи, од које се израђивао опанак. Кожа је начешће била говеђа и свињска. Ове опанке правили су сами сељаци, најчешће у јесен, када закољу и одеру брва. Кожу оперу од нечистоће, а длаку оставе само на доњем делу — да би опанак био јачи. Тако опрану кожу разапну на дашчицу да се суши, обично на промајном месту, а не на сунцу — да кожа не би испуцала. Иначе, на велико су ову пресну кожу продавали опанчари. Они су од пресне коже секли „кајасе“, тј. опкрајали парчиће правоугаоног облика са заобљеном доњом страном. Један пар тих „кајаса“ стајао је 5-6 гроша. Треба нагласити да опанчари нису израђивали ове опанке, већ су само продавали опкројене „кајасе“, а сељаци су ушивали. Израда „прешњака“ је сасвим једноставна. Купљене осушене „кајасе“ покиселили би у воду, да кожа омекша, а онда горње ивице прислонили једну до друге, затим их ушили и тако добили врх опанака, који називају „нос“. Затим су опшивали опутом по ободу — да би се кожа скупила и добио облик опанка. Каишеви су танки и ниско се омотавају око ноге, а не као данашњи, који иду око листова ногу.

С обзиром да су пресни опанци танки и да је зими хладно у њима, у њих се обавезно стављају обојци — парчићи сукна, а ноге се увијају разним крпама преко чарапа.

„Прешњаке“ су правили мушкарци, и то за све чланове породице. Ређи је случај да су се жене бавиле оваквим пословима, изузев када немају мушку главу у кући.

ИЗРАДА ОПАНАКА ЦРВЕЊАКА

Опанци звани „црвењаци“ представљају другу фазу у развоју опанака. почели су да се израђују од 1904, па су се задржали све до 1910. године. Име су добили по црвеној боји, коју добијају

кувањем јовове коре. За ову врсту опанака кожа се штавила, али то није било „потпуно“ штављење, већ, како опанчари кажу, „проста штава“. Кожу прво ставе у креч, где стоји седам дана. Онда је изваде и на клупи „олеше“ плочом, тј. скину сву длаку, а затим је добро исперу у хладној води, па је потопе у „јовову чорбу“. У тој „чорби“ кожа стоји три дана, али, се једанпут-двапут дневно окреће. Четвртог дана, пошто је кожа примила црвену боју, изваде је, секу „кајасе“ и одмах стављају на калуп, јер је то „проста штава“. Када се осуши, не може се њоме радити. Сама израда опанака „црвењака“ много је простија од израде данашњих „ђонаша“. Калупи за ову врсту опанака су гломазнији, дебљи, опанак има већи и шири „нос“, горњи део — „преплет“ је крупнији а „заплет“ (широки рад по ободу опанка) има само 26 рупа за шивење, док данашњи „ђонаши“ имају 50 — 100 рупа. Самим тим што је више рупа, шивење је ситније и лепше. Каишеви су такође шири и дебљи, па цео опанак делује грубо.

Осим грубље израде и „просте штаве“, ови опанци се разликују од данашњих и по црвеној боји, коју добијају кувањем јовове коре и по којој су и име добили.

ШТАВЉЕЊЕ

За израду данашњег опанка „ђонаша“ потребна је прерађена, штављена кожа. За њих се највише употребљавају свињска и говеђа кожа, а може и овчија, козја и кучећа. Опанчари су је сирову откупљивали од сељака. Као што видимо, опанак је у свом развоју прошао кроз неколико фаза, од „прешњака“, преко „црвењака“ до „ђонаша“, који је најиздржљивији и најлепши.

Штављење коже је доста дуг и тежак посао. Од праксе и умешности мајстора зависио је квалитет уштављене коже. Пресну, сирову, кожу ставе у „сепије“ (дрвени бурићи) са кречом, без икаквих других додатака. Ту остане седам дана (то се назива „лужење“), с тим што се сваки дан кожа окреће. Потопљена кожа у кречу набубри, омекша, па је лакше са ње скидати длаку и преосталу месину. Длака се скида на клупи гвозденом плочом, што се назива „лешење“. Затим се баца у текућу воду — да се добро од креча испере, па се ставља у буре, где се штави. У бурету се налази „чорба“ од попарених шишарки (бобошки) која садржи доста танина. Најбоља, најквалитетнија шишарка је из Шумадије, околине

Краљева и Чачка. Продавана је свуда по Србији, а нарочито се много слала за Лесковац. Шишарке су од дрвета лужника (храста). Плаћала се пола динара килограм. Најбоља је шишарка стара годину дана, а ако стоји више — изгуби од своје јачине.

Опанчари купљену шишарку најпре савељу у млину „чекићару“. Данас се такав млин налази једино у Адранима, селу крај Краљева, док их је раније било више. Осим шишарки, у млину се меље и сточна храна: детелина, као и кукуруз у клипу. Ова воденица је иста као и све остале поточаре, само што сваки воденичар није хтео да меље шишарке, јер се после тога камење тешко чисти. Потребно је да се савељу око 30-40 килограма кукуруза (и то за стоку) да би се воденица очистила и оспособила за нормалну мељавину. Шишарке су туцали и у великим дрвеним ступама маљевима. Биљка руј, која расте по планинама, стављала се у ту „чорбу“ ради црвенкасте боје коју отпушта. Потребно је да „чорба“ буде врућа — да би биљка отпустила што више боје. После седам дана мења се „чорба“ баца се стара, а ставља свежа, са новим шишаркама. Тако раде два пута за 15 дана, колико траје штављење. За то време шегрти газе кожу голим ногама — да се процес штављења убрза. Било је и таквих мајстора који су стављали кожу у три „бобошке“ — да би им се кожа што боље уштавила, тако да је цео процес трајао 21 дан.

Опанчари су контролисали да ли је кожа добро уштевљена тако што су узимали кожу из „бобошке“, засецали је ножем иако је на пресеку свуда једнаке боје — онда је добро уштављена. Али, ако је на пресеку по средини сирова онда је враћају да још стоји, јер танин из шишарке није свуда продро.

Поједини опанчари су приликом штављења стављали киселину, али нису били задовољни, па су је одбацили. Још и данас опанчари сами штаве кожу мада увелико то раде и фабрике.

Уштављену кожу вадили су из „бобошке“ и кројили у табле, које су савијали у тубе и слагали у буриће, и то: ред бобошке“ (са чорбом), ред коже. Кожа је тако и даље упијала све састојке које је шишарка испуштала. Пошто одстоји 5-6 месеци, тек тада је доброг квалитета.

Пре израде опанака мајстори класирају кожу: тању кожу од пола до три килограма зову „опута“ и употребљавају је за горњи део опанка (заплет и преплет), а кожу од 18 — 30 килограма употребљавају за ђон — доњи део опанка, који треба да је јачи.

ИЗРАДА ОПАНКА ЗВАНОГ ЋОНАШ

Године 1910. почиње да се израђује опанак звани „ћонаш“. По своме изгледу, он много одскаче од претходних: лепши је и — квалитетнији. То је последица и економског развитка земље, као и утицаја градског становништва на сеоско, који је допринео да се измене многе навике у начину одевања. Опанчари из Шумадије су били познати по својој оригиналности у изради опанака, тако да су их многи наши крајеви имитирали.

Када мајстор скроји ћон, бодом по ободу избоде рупе и „шије“ (оплет) око опанка — да би добио облик ноге. Тек тада кожу ставља на калуп и опутом везе „премет“ од тањих исечених кашшева опуте. Они се слажу водоравно од прстију па навише и везују се за бочне стране ћона. Даља израда опанка састоји се у томе што се преко премета усправно провлачи „преплет“ — то се зове преплетање. Као задња фаза је „заплет“ — то је ситнији вез изнад шивења на задњем делу опанка. На крају мајстор „гланца“ опанак кашиком, док не добије жељени сјај.

Целокупан рад једног штављеног опанка може грубо да се подели у четири фазе.

- I фаза — кројење ћона,
- II фаза — шивење по ободу ћона,
- III фаза — стављање на калуп и везење премета, преплета и заплета,
- IV фаза — „гланцање“ опанка — „фаркисање“.

Кашшеви служе да се опанак привеже за ногу. Има их две врсте: „обувачи“ и „завијачи“.

Најпре су се правили опанци са кашшевима званим „обувачи“. Они су од обичне, простије коже и кратки, па се не увијају око листога ноге, већ се само једанпут обавију око чланка ноге. Споницом — металном копчом — прикаче се за чарапу — да опанак не би спадао.

„Завијачи“ су почели касније да се израђују, и то од црне ланковане коже или од боље коже. Дугачки су и омотавају се више пута око листога ноге. И они су металном кукицом прикачињани за чарапу.

Мушки опанци разликовали су се од женских само по величини: женски су ишли до 40 броја, а мушки од 43 до 45.

Године 1912. један пар опанака стајао је три динара, 1918. године цена је ишла од 30 до 100 динара, што је зависило од саме

израде опанка, нарочито у ситнијем везу, док се цена 1970. године кретала од 4.000 до 12.000 старих динара.

Другу врсту ове обуће, као што су гумени опанци, краљевачки опанчари нису израђивали. Њих су доносили из других крајева Србије, из Пирота (тзв. „пироћани“), а продавани су на вапшарима.

По сећању данашњих опанчара, који се активно баве овим занатом још од ране младости, пре овог заната били су мајстори звани „табаџи“. Они нису били опанчари, већ штављари, који су штавили кожу у стипси и мекињама. Тако уштављену кожу продавали су највише по градовима: за каишеве, торбе и др. У народу постоји веровање да је први почео да израђује опанке и учи народ том занату Свети Сава. Зато су га опанчари и узели за свог свеца, кога славе сваке године.

ЗАКЉУЧАК

У првој половини XX века на територији западне Србије занати су били веома развијени. Међу најјаче и најбројније спада опанчарски, који се ширио и по селима, јер је тадашњем саставу становништва био најпотребнији.

Развој опанка прошао је кроз неколико фаза. Најстарији и најпримитивнији по својој изради је опанак „ПРЕШЊАК“, који се првио од пресне, непрерађене коже, по чему је и добио име. Он је био у употреби све до 1904. године. После њега израђивани су опанци „ЦРВЕЊАЦИ“, који представљају другу фазу у развоју овог производа. Рађени су од полуштављене коже, која се бојила у јововој кори, па је тако добијала црвену боју. Ове опанке потисли су данашњи „БОНАШИ“, као трећа фаза развоја, за чију је израду потребна сасвим прерађена — уштављена кожа. Одликују се фином израдом. Наиме, горњи део опанка је израђен од танких каишчића, који су ситно испреплетени. Уколико је „преплет“ ситније урађен, утолико је опанак скупљи.

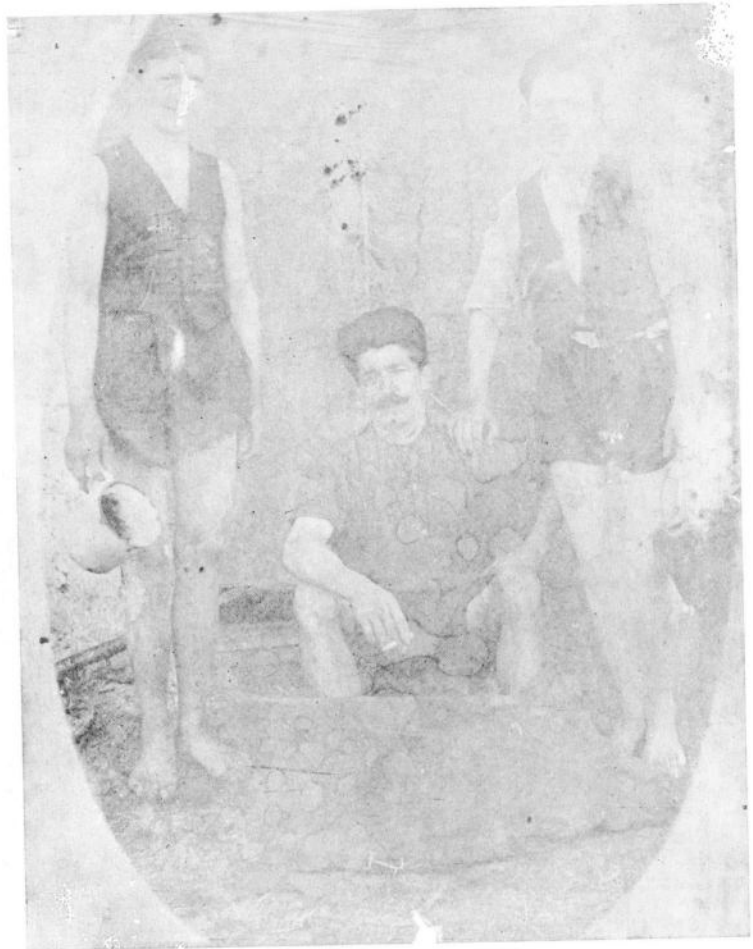
На подручју града Краљева занатлије су се удруживале у удружења, тзв. еснафе. Тако је опанчарски еснаф у Краљеву, основан 1872. године, имао четрдесет чланова и био један од најбројнијих у граду.

ЛИТЕРАТУРА

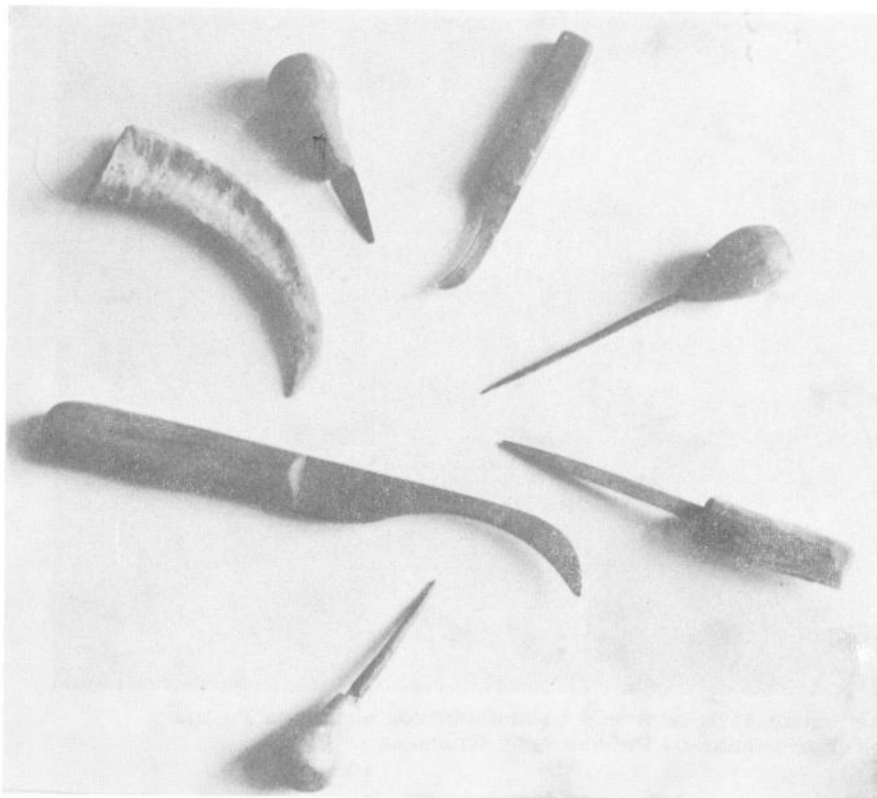
1. Миливоје Савић: Наша индустрија, занати и трговина. Сарајево, 1928. година.
2. Подаци Занатске коморе о привреди у Краљеву у периоду од 1900. до 1917. године.
3. Др Никола Вучо: Распадање еснафа у Србији, књ. I, Београд стр. 54.
4. Исто, стр. 281.
5. Исто, стр. 408.
6. Усмено саопштење опанчара из Краљева: Миодрага Милосављевића зв. Ђопица, пензионера, и Љубише Младеновића.

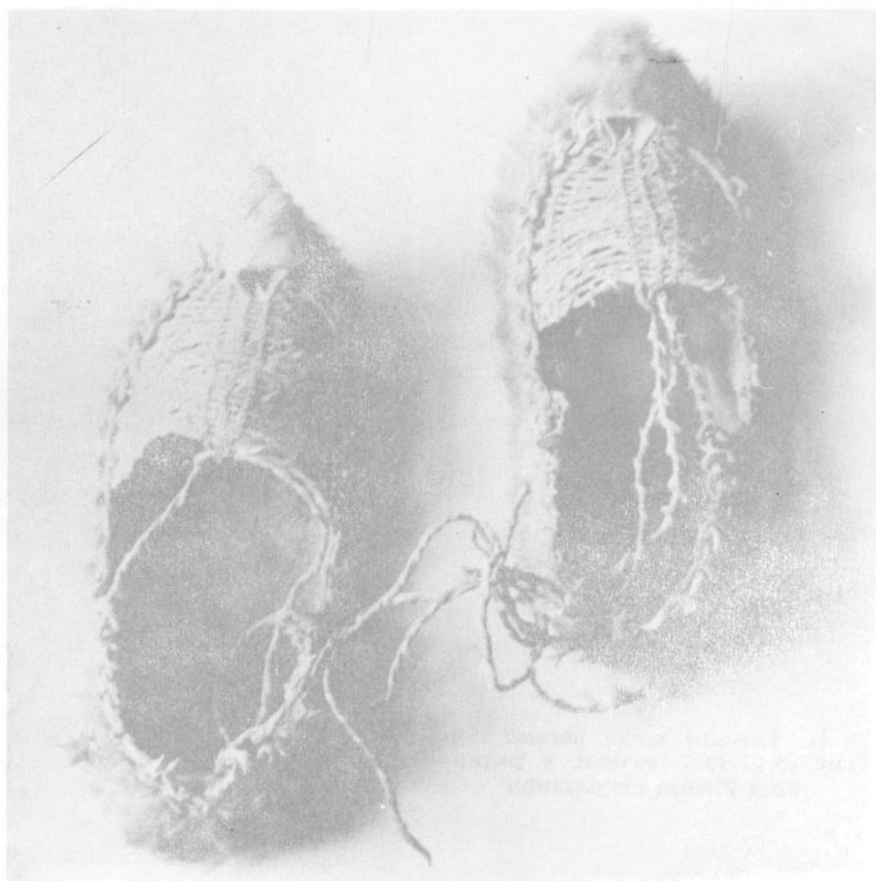
Сл. 1. „Лешење“ коже, 1927. године, у радионици код опанчара Радоја Ршумовића из Рибнице код Краљева

Сл. 2. Гажење коже ногама при штављењу, 1927. године, у радионици Радоја Ршумовића

Сл. 3. Опанчарске алатке: велики нож, мали нож, 2 боде, 2 шила, фаркиш

Сл. 4. Најстарији опанци звани „прешњаџи“

Сл. 5. Опанци звани „бонаши“

Сл. 6. Опанчарске калфе при изради опанака, 1923. године, у радионици Радоја Ршумовића

ЈАРОСЛАВ ДАШИЋ

**БУЏЕТ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ОДБОРА
ЧАЧКА 1941. ГОДИНЕ**

По ослобођењу града Чачка 1941. године престало је пословање свих банака. Новац Хипотекарне банке у Чачку био је блокиран. У вези са новчаним питањем нарочито је интересантан извештај Команди места у Чачку од 11. октобра 1941. године, који је поднео Тодор Љ. Анђелковић, после повратка из Ужица где се интересовао за судбину блокираног новца Народне банке.¹ Из овог извештаја се види да се не може пустити у оптицај блокирани новац Народне банке све док се о томе не постигне споразум између партизана и четника. У свему овоме је најзначајније да је већ био искристалисан став од стране партизана да, ако дође до пуштања у оптицај овог новца, долазе у обзир само оне новчанице Народне банке Краљевине Југославије које нису противправно дошле у оптицај. Тодор Љ. Анђелковић посебно истиче да су скренули пажњу Команди штаба Народноослободилачког покрета у Ужицу да се може пореметити новчани саобраћај, уколико се не би пазило, будући да могу доћи у оптицај и оне милијарде разграбљене у време капитулације Југославије. Уд-

раво се пледирало на, евентуално, пуштање у оптицај само старих новчаница Народне банке Краљевине Југославије.

Познато је да је већ уочи рата и у ратним данима било велико штампање новца. Нико од оних који су емитовали тај новац није размишљао о монетарним поремећајима који се изазивају повећаном емисијом без адекватне производње роба и остварења друштвеног производа.

У данима народноослободилачке борбе 1941. године нашло се времена и снаге да се размишља о монетарним односима, а посебно о квалитету новчане јединице која је на слободној територији представљала средство за размену робе. Сасвим је поуздано да се тада пратила монетарна ситуација и да је схваћено да би пуштањем у оптицај прекомерне количине новца дошло до инфлаторних тенденција и великих поремећаја у већ организованој привреди. Ово указује да је новчана сфера, у већем делу, била подруштвљена и да је револуционарна власт контролисала новчане токове.

Овако гледање на новчане односе на ослобођеној територији 1941. године указује на сву озбиљност и на посебан квалитет у вођењу и организовању привредног живота.

У слободном Чачку у месецу октобру и новембру 1941. године, целокупно финансијско пословање се обављало преко благајне Народноослободилачког одбора.² Заправо, банке нису радиле. Жирални новац није био у оптицају. Пословало се са готовим новцем преко благајника Драгомира Минића.

У периоду од 1. октобра до 27. новембра 1941. године преко благајне НОО града Чачка остварени су буџетски приходи и расходи:

— приходи у износу од	дин. 2,390.172,60,
— расходи у износу од	дин. 2,064.026,05,
— салдо благајне	дин. 326.146,55,

што се детаљније види из Прегледа примања и издвајања НОО града Чачка за време од 1. 10 — 26. 11. 1941.³ (сл. 2).

Приказана примања и издавања благајне НОО града Чачка управо говоре о изворима буџетских прихода и расхода по датим позицијама за време од 58 дана слободног града и околине.

Када се има у виду паритет динара 1940. и 1941. године према чистом злату и САД долару (један динар садржавао је 16,6 милигра-

БУЏЕТ НАРОДНООСЛОВОДИЛАЧКОГ ОДВОРА ЧАЧКА 1941. ГОДИНЕ

ма чистог злата, односно 53,53 динара = 1 US\$), произилази да су остварени:

1) буџетски приходи, након извршене ревалоризације САД долара, у износу од

односно	дин.	2,390.172,60,
	US \$	44.651
— депресијација долара од 1960. до 1970. године за 29 одсто		12.949
	Свега	US \$ 57.600,
— девалвација САД долара 1972. године за 7,9 одсто		4.550
	Свега:	US \$ 62.150
— девалвација САД долара 1973. г. од 11,11 одсто		6.905.
	Укупно	US \$ 69.055.

Према садашњем паритету између долара и динара, произилази да је остварен буџетски приход у износу од 1,242.990 динара. Са увећањем за 20 одсто просечних извозних премија и пореских олакшица, ниво оствареног прихода износи 1,491.588 динара.

2) буџетски расходи, након извршене ревалоризације долара, остварени су у износу
дин. 2,064.026,05,
односу у износу од US \$ 38.558.

Увећањем овог износа за насталу депресијацију и девалвација САД долара, произилази да је остварена вредност US \$ 59.632.

Остварена вредност у доларима, према садашњем паритету износи 1,073.376 динара. Са увећањем од 20 одсто просечних извозних премија, произилази реалније остварење буџетских расхода у износу од 1,288.051 динара.

Од укупно остварених буџетских прихода НОО града Чачка 1941. године, највеће учешће имају:

— пренето стање Општине града Чачка	31,05 одсто,
— приходи од бескаматног зајма	29,94 одсто,
— приходи од продате ракије „Призада“	17,66 одсто,
— приходи од казни по пресудама	6,36 одсто,
— приходи од продаје гаса	6,19 одсто,
— остали приходи од пореза, кирија, закупнине, добровољног прилога, продатих дрва приватних власника	12,80 одсто.

Од укупно остварених буџетских расхода НОО града Чачка, највеће учешће имају:

— помоћ и исхрана сиротиње и избеглица	27,62 одсто,
— помоћ државним чиновницима и службеницима	24,85 одсто,
— плата особљу Желез. станице и Секције Чачак	17,54 одсто
— плате радницима Колске радионице Љубић	5,77 одсто,
— плате радницима Војнотех. зав. „Чачак“, Чачак	4,51 одсто,
— плате радницима војних радионица Чачак	4,41 одсто.
— остале исплате	15,30 одсто.

Кад се говори о издацима,⁴ види се да је у политици исплате постојао одређени ред, односно владали су одређени приоритети. На првом месту вршене су исплате које су се односиле на незбринуте породице и избеглице. Затим, када су се вршила плаћања набавке неких роба и пољопривредних производа, прво су вршене исплате пољопривредним произвођачима за испоручене намирнице: кромпир, купус, пасуљ, месо и друге производе. У други исплатни ред долазиле су занатлије, а на трећем месту трговци за испоручену робу и житарице. Међутим, када је од трговаца преузиман разни грађевински материјал, сировина и други материјали намењени за производњу и поправку кућа у граду и на селу, није се вршила исплата у готовом новцу, већ су се издавала требовања и потврде о преузетој роби. На основу ових докумената управо је стварана обавеза НОО са одложеним плаћањем. Практично, све су то били вредносни папири, који су гласили на име и доносиоца.

Остваривање прихода и расхода обављано је преко финансијске секције као једног од извршних органа НОО града Чачка. Председник финансијске секције био је одборник НОО, а остали чланови — из реда грађана, које је такође именовао НОО.

У решавању бројних проблема пред којима се нашао НОО града Чачка било је, између осталог, најважније како обезбедити финансијска средства, односно приходе који ће покрити растуће захтеве, почев од исхране незбринутих породица и избеглица, до обезбеђења најважнијих прехранбених производа и разних сировина и материјала намењених за редовну производњу средстава и опреме за фронт.

У задацима НОО⁵ посебно се истиче да треба решити питање исхране и огрева сиротиње, као и исплате плата оним радницима и

чиновницима који нису на фронту, али су се ставили на располагање народној борби за друге послове.

За прикупљање слободних новчаних средстава неопходних за решавање бројних социјалних и привредних питања, НОО града Чачка је нашао, за оно време, оригинално решење. Заправо, одлучио је да распише бескаматни добровољни зајам. Документ о расписивању зајма заведен је у Деловодном протоколу под бројем 187, и то 10. новембра 1941. (сл. 3).

У вези са одлуком о расписивању бескаматног добровољног зајма и ослањања на сопствене снаге, треба истаћи писање листа „Борба“ од 19. октобра 1941. године. У чланку под насловом: „Народноослободилачки одбори морају постати истински привремени носиоци народне власти“, између осталог се каже: „Пошто се државни приходи неће више убирати на досадашњи начин, то ваља пронаћи нове изворе. Они леже у самом народу, у свима нама...“ Може се претпоставити да је овај напис, поред осталог, инспирисао Народноослободилачки одбор града Чачка да донесе одлуку о расписивању бескаматног добровољног зајма.

Уписницима зајма издаване су уредне признанице. Признанице су, управо, вредносни папир, који гласи на име. Садржајна и техничка обрада признанице, у доба када је време представљало изузетно велики фактор, представља посебан куриозитет. (сл. 4).

По објављивању позива за упис бескаматног добровољног зајма, одзив имућнијих грађана био је велики, па су одмах почеле да пристижу уплате.

Прва уплата, по приложеном списку у Деловодном протоколу, извршена је истог дана када је и расписан добровољни зајам и заведена под редним бројем 206 од 10. новембра 1941. године у износу од 148.300 динара.

Затим, следе уплате у наредних неколико дана, такође по приложеном списку и појединачно, у укупном износу од 143.500 динара.

Највећи прилив био је 24. и 25. новембра 1941. године. За ова два дана остварен је приход у износу од 163.000 динара или 26,29 одсто од укупно прикупљених новчаних средстава на основу расписаног добровољног зајма.

Према расположивим подацима,⁶ највећи уписници зајма били су:

1. Главна земљорадничка набавна задруга у Чачку: 50.000 динара,

2. Слободан Вилотијевић из Чачка: 50.000 динара,
3. Михалио Смиљанић „Морава“ АД: 30.000 динара.

Из прегледа примања и издавања НОО града Чачка, види се да је, по основу уписаног добровољног бескаматног зајма, остварен приход у износу од 620.463,46 динара, односно US \$ 11.591.

Након извршене ревалоризације САД долара, произилази следеће:

— остварен приход по основу бескаматног зајма у износу од US \$	11.591,
— депресијација САД долара од 1960. до 1970. године за 29 одсто износи	3.361
	Свега: 14.952,
— девалвација САД долара 1972. године за 7,9 одсто	1.181,
	Свега: 16.133,
— девалвација долара 1973. године за 11,11 одсто	1.792,
Укупно US \$	17.925.

Наведене доларске вредности, по садашњем паритету (18 динара = 1 US \$), износе динара 322.650; са увећањем од 20 одсто просечних извозних премија и олакшица, утврђује се реалнији износ прихода по овом основу у износу од 387.180 динара. Сами подаци убедљиво говоре о ефикасности организатора на упису зајма и одзиву уписника, као и нивоу прикупљених новчаних средстава.

У вези са прикупљеним новчаним средствима из овог зајма, интересантан је део извештаја упућен Председништву владе НР Србије 23. априла 1949. године од стране тадашњег председника града Чачка Арсенија Ђендића, иначе одборника из 1941. године, у коме се, између осталог, каже: „Из ових финансијских извора набављена је вуна и текстил, што је Одбор жена за помоћ фронту преко својих радионица прерађивао у одећу борцима. Из тога је издата плата радницима запосленим по војним радионицама (1.200 дин. месечно) и давата помоћ највећем делу грађана...“.

Аналитичким сагледавањем прихода буџета НОО Чачка 1941. године, може се рећи да су остваривани према следећој динамици:

	Износ динара	Индекс
— у месецу октобру	769.040	100, и
— у месецу новембру	1,621.133	211.

БУЏЕТ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ОДБОРА ЧАЧКА 1941. ГОДИНЕ

Приходи буџета остваривани су по просечној стопи раста од 20,6 одсто у полумесечним периодима.

Из ових и претходних података види се да је највећа динамика раста прихода остварена у месецу новембру, а посебно у другој половини тог месеца.

При Народноослободилачком одбору града Чачка постојала је стручна служба за убирање прихода. Управо, њен задатак је био да наплати раније ненаплаћене порезе од имућнијих грађана, затим закупнине, кирије и разне таксе. Из Деловодног протокола се види да су ови службеници примали плату.

Овакво финансирање, за релативно кратко време постојања слободне територије, указује на веома велику финансијску дисциплину, а посебно на уравнотеженост између прихода и расхода тадашњег буџета Народноослободилачког одбора града Чачка.

НАПОМЕНЕ

1. Историјски архив Чачак, Извештај од 11. октобра 1941.
2. Влајко Јовановић, водилац деловодног протокола НОО 1941. године, МГЧА Ф-1, Историјски архив Чачак
3. НОВ Ф-1 ред. бр. 27, Историјски архив Чачак
4. Деловодни протокол НОО града Чачка из 1941. Историјски архив Чачак
5. „Новости“ бр. 4 од 18. октобра 1941, Историјски архив Чачак
6. ИАЧ, Деловодни протокол НОО Чачка
7. У приложеном факсимилу документа (сл. 1) постоји мања грешка у збиру, што није од утицаја за сагледавање материје.

1. В соответствии с требованиями...
 2. При этом...
 3. Данное...
 4. Кроме того...
 5. В результате...
 6. Таким образом...
 7. Следовательно...
 8. В заключение...

9. При этом...
 10. Данное...
 11. Кроме того...
 12. В результате...
 13. Таким образом...
 14. Следовательно...
 15. В заключение...

16. При этом...
 17. Данное...
 18. Кроме того...
 19. В результате...
 20. Таким образом...
 21. Следовательно...
 22. В заключение...

Сл. 1. Зграда НОО Чучка 1941. године

ПРЕГЛЕД

Примања и издавања Ослободилачког Одбора Града Чучка за време од 1-Х до 26-ХI-1941. г.

<u>ПРИМАЊА:</u>	
Од Општине Града Чучка	Дин. 742.099.-
Од Извршног Одбора Града Чучка	" 55.085.-
Од Уписа Евакуационог фонда	" 620.463,46
Од Казна по пресуди вој. власти	" 151.554.-
Од Продаје рачује Привредне	" 422.744.-
Од Трошарине др. на рачују	" 65.400.-
Од Грва	" 147.549,60
Од окупног притока	" 18.244,04
" прихода градских	" 63.850,50
" закупа градске имовине	" 12.987,50
" хирија приватних власника	" 39.565.-
" добровољних прилога за сиротињу	" 14.000.-
" продате дрва приватних власника	" 37.140.-
<u>С В Е Г А : 2.390.172,60</u>	
<u>ИЗДАВАЊА:</u>	
Помоћ и исхрана сиротиње и избеглица	Дин. 569.492,05
Режијски трошкови Н.О.О.	" 24.390,05
Плате службеника Н.О.О.	" 48.000.-
Пеније градских пензионера	" 8.945.-
Помоћ државним чиновницима, в. службеницима	" 513.088.-
" " в. београдским пензионерима	" 152.316.-
" инвалидима	" 18.025.-
Плате радницима Војних радоница	" 90.670.-
" " Завода "Чучак"	" 93.940.-
" " фабрике хартије	" 53.840.-
" " коловне радонице-Дубаји	" 119.850.-
" востру Чед. станице и секција-Чучак	" 361.510.-
<u>С В Е Г А : 2.064.026,05</u>	
<u>Свако у готову Дин. 326.146,55</u>	

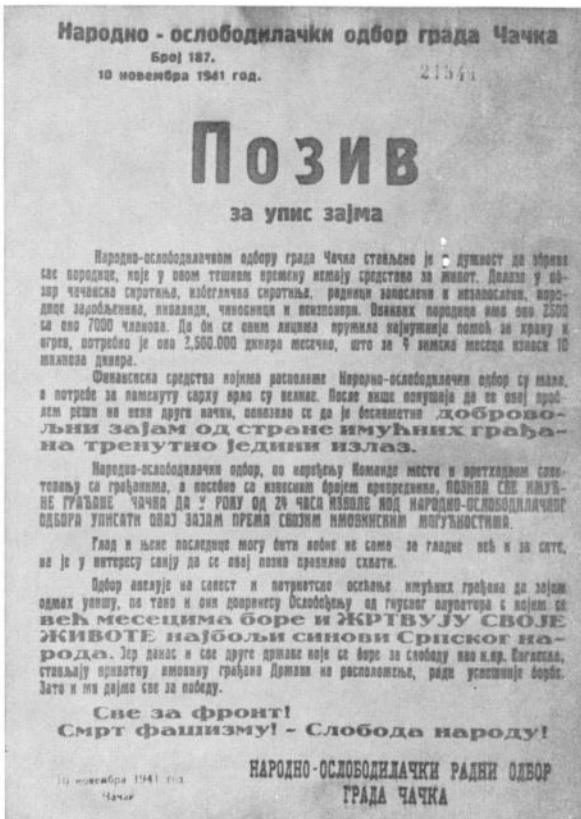
Сл. 2. Преглед примања и издавања НОО Чучка, октобар — новембар 1941. године. (Факсимил документа)

Сл. 3. Народноослободилачки одбор Чачка формирао је кухињу за сиротињу и избеглице. На слици: примање хране.

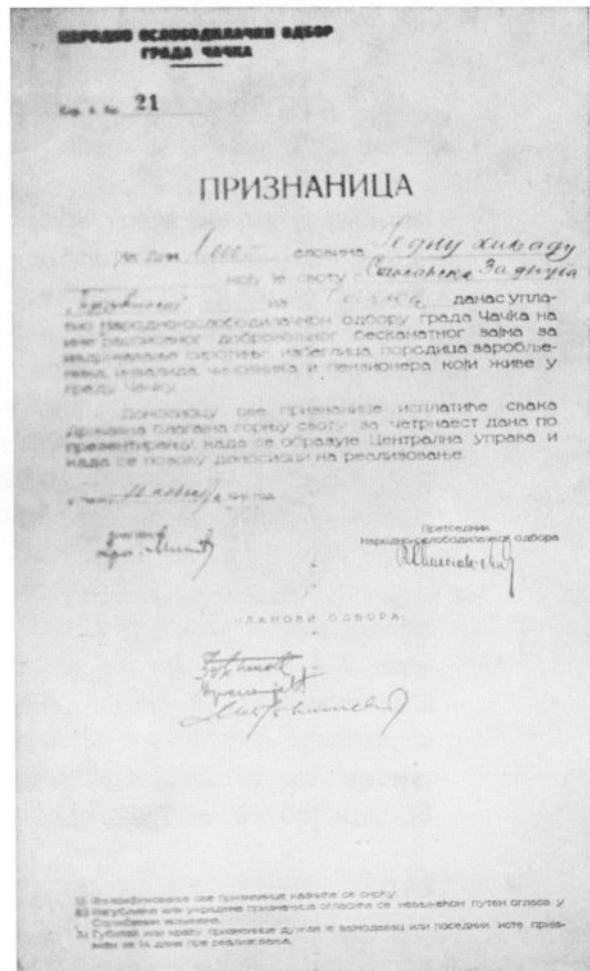

Сл. 4. Примање хране у Народној кухињи у ослобођеном Чачку 1941. године

Сл. 5. Позив за упис народног зајма.
 (Факсимил плаката)

Сл. 6. Признаница на уписани народни зајам.
 (Факсимил документа)

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ И ТОМИСЛАВ ПРОТИЋ

**ЗЛОЧИНИ ОКУПАТОРА У ДРАГАЧЕВУ ТОКОМ ЛЕТА
1943. ГОДИНЕ**

Година 1943. била је изузетно тешка и трагична за становништво Драгачева. Јер, хапсили су, тада, и злостављали, убијали и одводили у логоре, палили куће и остале економске и јавне зграде, пљачкали домаћинства и уништавали поједина добра Немци и Бугари, а иза њих нису изостајали ни домаћи издајници, нарочито четници. На удару су непрекидно били преживели борци Драгачевског партизанског батаљона и других партизанских јединица у којима су се 1941. године борили борци из Драгачева, партијски радници и њихове породице, одборници народноослободилачких одбора, сарадници, симпатизери и помагачи НОП-а, али и остали мирни грађани, којима је заиста тешко падало бреме окупације и најцрњег терора, који су завели окупатори и њихови сарадници — домаћи издајници.

Изузетно тешка је била читава та 1943. година. Убиства и прогони, одвођења у логоре, батинања грађана, паљевине, уништавање добара и пљачке — непрекидно су трајали. Терор је био жесток, а неколико података, које истичемо, најречитије сведоче то време. Наиме, тада је животе у Драгачеву изгубило укупно 66 бораца, 28

симпатизера и 254 жртве фашистичког терора.¹ Истовремено, запаљено је, уништено или тешко оштећено близу 1.500 кућа и других економских зграда од 1.661, колико их је спаљено или срушено током читавог рата.² Велики број људи одведен је у логоре. Уз то, уништавани су воћњаци, пољопривредни алат и опрема, летина и шуме, а пљачкане животне намирнице, стока нарочито, девојачка спрема, новац и драгоцености.³

Било је то време опште несигурности, време бежанија и смрти. Не зна се ко је био суровији: Немци или Бугари, недићевци или четници. Страдале су породице припадника НОП-а, али и други грађани. Убијани су и одвођени у затворе и логоре људи и жене, старци и деца.

Ипак, најтеже је било у току лета 1943. године. Тачније: од маја до октобра. Јер, осим четника и недићеваца, тада су, једно време, у Гучи боравили и Немци, изведено је више њихових муњевитих казнених експедиција ширег замаха, што су учинили, средином августа, и Бугари. Када су се они повлачили, „на сцену су ступили“ четници — да убијају, хапсе, батинају, пљачкају и отимају.

Не занемарујући четничке злочине у то време, који су управо и добили у жестини, ми ћемо се посебно задржати на расветљавању злочина окупатора — Немаца и Бугара у Драгачеву у току лета те године, указујући и на неке друге моменте, не заобилазећи ни терор домаћих издајника.

ЗЛОЧИНИ НЕМАЦА

Никад у Драгачеву, изузев у лето 1943. године, није дуже боравила нека већа немачка оружана јединица. Истина, они су, посебно из правца Чачка и Краљева, често, изненада, упадали у драгачевска села, убијали становништво, одводили у логоре и реквирирали животне намирнице, али се иза тога углавном нису задржавали.

Међутим, средином маја 1943. године окружни начелник из Краљева Момчило Достанић, лично је довео у Гучу непотпуну чету војника која је била у саставу немачке војне обавештајне службе. Јединицом је командовао син шефа Абверштелеа у Београду, капетан Ханс Биргер, који је, како се тада говорило, пред долазак, пошто је био потпоручник, унапређен чак у чин капетана.^{3а}

Чим је стигла у Гучу, Биргерова јединица је јасно ставила до знања да долази у специјалној мисији. Она је одмах иселила део

насеља и сместила се по приватним кућама, и то онима које су биле углавном у самом центру варошице — око цркве.

Сам Ханс Биргер, од доласка, готово да и није никога примао на разговор. Поготову не у свом стану. Контакте са грађанима остваривао је углавном његов заменик Глазнер Шпиц, који је код Биргера доводио углавном оне људе на које су се могли ослонити у стварању своје обавештајне службе. Шпиц је говорио српскохрватским језиком, па се верује да је био из редова фолксдојчера. Некако се и понашао као „домаћи“, а у контактима са људима настојао је да буде што лежернији.

Само неколико дана по њеном доласку у Гучу, ову јединицу посетила су два виша немачка официра са двојицом функционера Недићеве администрације. Остаће тајна шта су они тада са Биргером и Шпицом планирали, али су одмах иза тога започела најпре хапшења неких припадника НОП-а, потом и појединих људи из четничке организације. Те прве акције биле су умногоме тајанствене, а извођене су муњевитом брзином.

Иначе, то је било време када велики број људи у Драгачеву, као уосталом и у другим крајевима западне Србије, располаже са оружјем, кога су донели својим кућама после разних мобилизација од стране четника. Уосталом, тада и није било тешко доћи до пушака...

Од како је Биргерово јединица стигла у Гучу и ту се настанила, четници, на одређен начин, заобилазе варошицу и настоје да избегну директнији сусрет са њом, пошто неке четничке старешине осећају страх од присуства Немаца. Да би се то разумело, треба знати да се ради о времену када је међу Немцима, посебно њиховим старешинама и у Београду и у Берлину, било поприлично дилема око тога шта треба чинити са четницима. Дотадашњи шеф Абвершталеа у Београду Матл, који је својевремено контактирао и са Дражом Михаиловићем, смењен је, а на његово место дошао је капетан Биргер, иначе протагониста чвршћег курса према четницима и националистима. Тај чвршћи курс осетио се и у западној Србији, па и у Драгачеву. Чак су смењени и похапшени и неки срески начелници, углавном они који су били у сталном дослужу са четницима. Но, затворени су и други срески начелници, попут Миљинка Кокотовића, у Гучи, само нешто касније.⁴

Четници су тада упорно проносили вести да врше интензивне припреме за одлазак њихових јединица према Јадранском мору, где, по њиховим речима, треба да се искрцају савезници, заправо Енглези,

па они, четници, наводно треба да им припреме мостобран.⁵ Немци су добро знали за англофилско опредељење четника, па им свакако, у то време, нису веровали као сарадницима, чак и ако су им неке четничке главешине, иначе огрезле у издаји и прогонима невиног становништва, нудиле савезништво. Немци су, због свега тога, себи поставили и јасан и прецизан циљ: разоружати четнике и проредити, у што већој мери, њихове редове, а при том их, и даље, користити за обрачун са припадницима НОП-а.

Прве акције Бигрерове јединице у Гучи према четницима биле су усмерене искључиво према узимању оружја, без хапшења и убијања. Уосталом, они су своје верне слуге, четнике, поштедели у том периоду, макар у Гучи и Драгачеву, физичког ликвидирања. Ваљда је то и био „реванш“ за све услуге које су добили од четничког издајничког покрета.

Преко разних канала и својих обавештајаца, користећи и општинске управе, Немци су тражили да им се преда целокупно наоружање. Но, та акција, услед противљења неких четничких команданата, није у потпуности успела, па су људи Ханса Биргера почели бруталније да наступају према свима онима који су поседовали оружје. Чак и према онима за које се само сумњало да га имају.

Наравно, оружје су поседовали углавном они које су четници присилно мобилисали, а затим, после одређених акција, пуштали кућама. Зато су Биргерови људи одмах и започели хапшење управо таквих. Али, упоредо су трагали и за људима који би могли да им послуже као агенти и потказивачи.

Међу тим сарадницима Немаца посебно истакнуту улогу имао је неки Добривоје Тодоровић, управник поште у Котражи, иначе човек који није био из овог краја и о коме се веома мало зна. Он је добро познавао прилике у Драгачеву, нарочито у Котражи и околини, па је, при изласцима Биргерових људи „на терен“, служио као водич и потказивач. Бавио се, истичу сведоци тих тешких дана, и уценама. Наиме, Немцима је потказивао ко има оружје, од кога треба да га траже, па — када би они то учинили, — он је онима који нису имали оружје продавао пушке и тражио од њих новац и драгоцености, наводно да би их заштитио од немачке одмазде.⁶

Ти „изласци на терен“ били су веома чести. Готово се и није могло наслутити према ком су насељу усмерени.

Биргерови људи су се превасходно појављивали у драгачевским селима онда када их нико није очекивао: по ноћи, у свитање, по невремену.

Они су, судећи по сачуваним извештајима, 14. маја, у Горњем Дубцу, ухапсили осам људи и жена, од којих су четворо одмах стрељали, а двоје интернирали у логоре, где су страдали.⁷ Само неколико дана касније, слична акција поновљена је у Горњем Дубцу и Доњем Дубцу, с тим што су Немци дошли од правца Роћевића. Није јасно да ли су то били војници Ханса Биргера. Тада је ухваћено неколико људи, који су одведени у Краљево и стрељани, а само је некако успео да се спасе Вукашин Боројевић.

Добривоје Тодоровић је затим одвео Немце у Котражу и Бели Камен, где су извршена и најмасовнија хапшења. Уследиле су муњевите акције у Доњој Крварици, Драгојевцу, Миросаљцима и неким другим местима, и то углавном после спорадичних сукоба са четницима.

Немачки војници нису се ограничавали само на убијања и хапшења, већ су палили куће и харали. Свака таква акција извођена је изузетно брзо, тако да се и није могло знати у ком су правцу усмерене. Где год су се појавили, немачки војници су сејали страх и панику.⁸ Хватали су људе и одводили за таоце.

Ухапшени су углавном спровођени у Краљево, где су махом стрељани. Тамо су убрзо убијени из Белог Камена: Љубинка Бујошевић, Љубинко Видосављевић, Драган Доловић и Станоје Плазанић, из Котраже: Милован Јанковић, Стојанка Јанковић, Јарослав Кузмановић, Младомир Марић, Стојанка Мечанин, Војислав Милинковић, Милорад Милутиновић и Добривоје Перичић, из Доње Крварице: Добросав Васиљевић, Стеван Ђудић, Тихомир Петровић, Ранко Радичевић и Рајко Тодоровић, из Драгојевца: Мића Вићовић, Средоје Вићовић, Гвозден Миливојевић, Милисав Миливојевић, Славомир Миливојевић, Војислав Стојановић, Милован Симовић, Лука Стојановић и Живорад Стојановић, а из Миросаљаца: Владета Ненадић и Љубинка Ненадић.⁹ Мало је оних који су успели да се спасу.

Тих дана стрељани су и неки други Драгачевци у Краљеву, који су похватани у акцијама немачких јединица. Тако су изгубили животе: Стојка Котуровић, Видосав Тадић, Светомир Тадић и Спасоје Тадић из Доњег Дубца, Михаило Маринковић, Милентије Раденковић и Тихомир Радовић из Горњег Дубца, Ранисав Маринковић, Милорад Николић и Богосав Штављанин из Толишнице.¹⁰

Судећи по документима из тог времена, Немци су заиста придавали посебно значајну улогу Биргеровој јединици у Гучи. Осетило се то и на среском збору, 3. јуна, у варошици, на коме је запажено присуство крајскоманданта из Краљева мајора Кни, девајтс

команданта мајора Пасквалија, команданта Крајсштелеа Рајца, шефа СД полиције потпоручника Екерта и неких других немачких официра. Из говора које су одржали мајор Кни и Недићев изасланик др Марковић, учесници збора, њих између 300 и 400, схватили су да наступају још жешће репресалије за сваки поступак који није Немцима по вољи.¹¹

И после овог збора Биргерова јединица „чистила је терен“: палила куће и убијала људе. Но, после тог скупа у Гучи, њено деловање је још више добило у жестини. Тако су Немци, 29. јуна, на граници Горње Краварице и Котраже убили Миломира Урошевића, а 2. јула, у Дљину, Велимира Радисављевића, Војина Д. Марковића и Бранислава Пантелића. Код Дљинаца је, како су сами Немци говорили пронађено оружје.¹²

Потраге за оружјем, служиле у Бергеровим људима не само за паљевине, већ и за пљачку. Тако је, рецимо, једно њихово одељење, предвођено Добривојем Тодоровићем, попалило једном у Котражи неколико зграда, а, у повратку, опљачкало више домаћинстава узимајући углавном стоку. Иако се то догодило неутврђеног датума, Котражанци су добро запамтили ту немачку акцију.¹³

Осим Добривоја Тодоровића, са Биргеровим људима сарађивале су, утврђено је, и неке четничке главешине, посебно Ранко Протић из Гуче и Чедо Вујовић из Граба. Да би се схватило откуда то, треба знати да је и тада четнички покрет у Драгачеву био разједињен, па су између појединих четничких команданата, нарочито између Дача Симовића и Милутина Јанковића, који су се налазили на челу две четничке „драгачевске бригаде“, долазило и до отворених сукоба. Раздори су у том покрету били последица тежње да поједине струје обезбеде за себе примат у овом крају. Зато неки од њих, попут Протића и Вујовића, и траже помоћ од Немаца.

Вујовићева улога у то време, нема сумње, потиче и из обавеза које је, неколико месеци раније, прихватио у разговорима и договорима које је, као емисар Драже Михаиловића, водио у Чачку са највишим представницима недићевског и љотићевског покрета. Уосталом, током читавог рата он је и имао само издајничке улоге, које су га уврстиле у злочинце.¹⁴

Ови сарадници Немаца из редова четника користили су и прилику да се даље обрачунавају, уз помоћ Биргерових људи, са припадницима НОП-а. У Гучи су се посебно ангажовали у хватању борца Драгачевског партизанског батаљона Филипа Јешића, који се тада налазио у илегалности. Четници су га запамтили као неустрашивог

борца, па су настојали да што пре буде ликвидиран. И заиста, то им је успело уз помоћ Немаца, који су Јешића, 10. јула, стрелјали у самом центру Гуче.¹⁵

Ипак, поједини четнички официри уплашили су се за свој опстанак, па су се склонили из Драгачева, док је Милутин Јанковић настојао, по сваку цену, да избегне контакте са Немцима или њихове потере. Колики је био његов страх, најбоље се види из извештаја који је, 5. јула, упутио лично Дражи Михаиловићу: „Што се тиче ситуације у Драгачеву очајна је. У околини Гуче и горњем крају среза (драгачевског — прим. аутора) толико је узела маха обавештајна служба за рачун Немаца да је стање неподношљиво...“¹⁶ Да би оправдао неке своје касније изведене акције, он је обавестио четничку Врховну команду да су, наводно, припадници НОП-а сарадници Немаца, што, ни у ком случају, није тачно, бар када се ради о оним људима који су идејно били везани за НОП. Истина, у немачкој униформи тада се кретао Савле Милосављевић из Дљина, кога су четници претходно страховито мучили и злостављали. Ваљда да би им се светио, Милосављевић се, у том тренутку, приклонио Немцима, јасно — не откривајући своју ранију припадност партизанском покрету. Истина је, међутим, да је немачке униформе носило, тада, подоста оних који су припадали четничком покрету, али о томе Милутин Јанковић не извештава Дражу Михаиловића, што недвосмислено показује у којој је мери његов извештај од 5. јула био нетачан и неистинит.

Већ сутрадан по писању Јанковићевог извештаја четничкој Врховној команди, 40 Немаца из Биргерове јединице, са петорицом припадника одреда СДС у Гучи, кренуло је на подручје Марковице, Дучаловића, Негришора, Дљина, Лучана и Пилатовића „да прикупља оружје“ у народу.

По овим селима њихове патроле су крстариле све до 9. јула.

Иначе, они су се били сместили у Негришорима, у кафани Животе Топаловића, одакле су слали патроле.

На вест о доласку Немаца, народ је бежао у шуме и забила места, а по кућама су остајали углавном старији људи, жене и деца. У народу се говорило да су Немци дошли да купе таоце. Страх је појачавало и то што су, одмах по доласку, Немци ухватили и ухапсили неколико људи у Негришорима и задржали их у Топаловића кафани. На саслушању је од њих тражено да кажу где се налазе комунисти и „шумски бандити“, а посебно четничка група Милутина Јанковића. Наравно, несрећни Негришорци нису знали шта се

збило са Јанковићем, а и да су знали — отворено је питање да ли би смели да то одају Немцима, јер је овај зликовац камом претио свакоме. После саслушавања, похапшени су пуштени, а само су двојица задржани.¹⁷

Девог јула Немци су се поделили у две групе и започели претрес кућа по околним селима. У Дљину је једну групу напао са својим четницима Милутин Јанковић. Борба је, судећи по аутентичним извештајима, трајала пола часа, али су се Немци потом, видевши да су малобројни, повукли. Затим је нападнута и друга група немачких војника, која се такође повукла. У току борбе погинуо је један немачки војник, двојица их је заробљено па пуштено, док четници нису имали жртава.¹⁸

Озлојеђени, Немци и припадници одреда СДС су се затим повукли у Гучу. Ухватили су и са собом повели: Драгутина Недовића из Ртара, Станка Габоровића и Крсмана Габоровића из Негришора.

У Гучи су се одморили, појачали и припремили за нови одлазак у доње Драгачево.

Сутрадан, пре него што је кренула њихова казнена експедиција према Негришорима, Лучанима и Лисицама, они су у Гучи стрељали Драгутина Недовића, Станка Габоровића и Крсмана Габоровића, заједно са још једним, како се тада говорило, партизаном. Ради се, наиме, о Филипу Јешићу, борцу Драгачевског партизанског батаљона из Гуче.¹⁹ У свом извештају шефу српске државне безбедности у Београду, краљевачко Окружно начелство, 16. јула 1943. године, пише: „У Гучи су стрељана 4 лица. Један од ових је познат комуниста, док за остале ова власт нема податке, али изгледа да су и они стрељани као комунисти . . .“^{19а}

Чим је стигла у Негришоре, немачка јединица је са припадницима одреда СДС започела да пали куће и убија људе. Готово редом, без изузетака.

Побили су заправо све оне који на време нису успели да се склоне и напусте село. У Негришорима је животе изгубило доста лица, међу којима је, осим старијих људи и жена, било и младих, попут једанаестогодишње Јелене Дуњић. Иначе, осим ове девојчице, стрељани су: Дринка Давидовић, Драгиња Давидовић, Јулка Дуњић, Миливоје Дуњић, Милица Дуњић, Перса Дуњић, Рајка Дуњић, Роса Дуњић, Велисав Зарић, Добрица Миленковић, Ђорђе Милосављевић, Тихомир Милосављевић, Ацко Ружић, Војин Ружић, Зорка Ружић, Јован Ружић, Иван Ружић, Мијаило Ружић, Милица Ружић, Павле Ружић, Радојло Спасојевић, Драгољуб Сретеновић, Милован

Топаловић, Станојла Ружић, Радинка Топаловић и Тихомир Топаловић.²⁰

Слично је било и у Лисицама, где су стрељани: Винка Давидовић, Милијана Давидовић, Сава Давидовић, Милић Домановић и Перса Домановић. У Лисицама је убијен и Лучанац Миладин Рендулић.²¹

Ликвидирани су и још неки људи, припадници четничког покрета.

Од тешко рањених, преживели су само Владе Габоровић из Негришора и Зорка Давидовић из Лисица, прва и задња жртва на које су Немци наишли. Није убијен ни свештеник Мићо Протић из Негришора, који је, иначе, претучен.²²

По завршеном масакру становника Негришора и Лисица, Немци су се једноставно повукли у Гучу. Неки сведоци, међутим, тврде да се то догодило управо после њихових преговора са Милутином Јанковићем. Преговори су, наводно, завршени тиме што је Јанковић пустио последњег заробљеног Немца, кога је задржао код себе, а Немци су, за узврат, престали да пале и убијају. Остаће тајна да ли је све заиста тако било, јер се не располаже са веродостојним документима.

У селима је остала пустош. Срески начелник је јавио окружном начелству у Краљеву да мртве нема ко да сахрани, да је стока напуштена па лута, да је народ у целом Драгачеву страховито застрашен.²³

Ипак, они који су се крили по шумама и потоцима кришом су се привукли својим кућама и започели припреме за сахрану поубијаних. Није имао ко ни ковчеге да прави, није за то уосталом ни било времена, па су по појединим породицама лешеве покојника полагаани на даске, ћилтине и шаренице и стављани у раке на брзину ископане. Свештеник Мићо Протић читао је заједничка групна опела на негришорском гробљу. Ту и у Лисицама, пошто је бол надјачао страх, кукњава жена и риданье људи претварали су се у некакав незапамћени стравични хор.

По сахрањивању покојника, мештани су на брзину завршавали послове код својих кућа, а потом поново одлазили у шуме и дубодолине плашећи се новог наласка немачке казнене експедиције. Паника се претворила и револт, али су несрећни људи били беспомоћни, јер није имао ко да их заштити и утеши.

У време највеће жалости у Негришорима и Лисицама, док су се жене запевком а мушкарци риданьем оглашавали на гробљу, чет-

ничка банда Милутина Јанковића је, уз казан грејане слатке ракије, на Домановића брду у Лисицама, певала и веселила се пуцајући из пушака!²⁴

Наравно, то је само појачавало оторчење код сељака.

Јанковић је касније говорио да су Немци углавном погодили кога треба да стрелјају. Напомињао је, чак, да би и он сам то учинио. Вероватно је мислио на мирне и поштене сељане, који су изражавали тих и прикривен отпор свему ономе што је он чинио. Сељани су, с правом, истицали да је овај четнички командант, својим злоделима, превршио сваку меру.²⁵

У свом извештају, међутим, Јанковић се Дражи Михаиловићу хвалио својим „јунаштвом“, али се, на посебан начин, готово и правдао за напад на Немце, вероватно мислећи на то да је препаде такве врсте четничка Врховна команда у то време практично забрањивала, наводно да би се избегле немачке репресалије према становништву.²⁶

Тиме, заправо масакром недужног цивилног становништва у Негришорима и Лисицама, није окончана активност јединице Ханса Биргера у Драгачеву. Убијали су они људе и пре тог по својим последицама трагичног догађаја (у Гучи је, на пример, 4. јула, стрељан Антоније Славковић из Ртију), али и касније. Уз то, хапсили су, тукли и мучили људе, палили куће и друге економске зграде, пљачкали...²⁷

Истовремено када и Немци, четници настављају да се обрачунавају са припадницима НОП-а. Тако су у Турици, у ноћи између 8. и 9. јула, четници озлоглашеног Милутина Јанковића извели из куће и убили Радисава Пајовића, који је као борац Драгачевског партизанског батаљона рањен 28. новембра 1941. године приликом бомбардовања Гуче од стране Немаца. Тада је овај борац остао без ноге, па се кретао уз помоћ штака. Но, то му није сметало да у 1942. и у првој половини 1943. године понекад оде и до Чачка, поднесе извештај партијским радницима и донесе летке и други пропагандни материјал, који је, затим, разносио и по драгачевским селима.^{27а}

Те ноћи четници су били планирали да ликвидирају још једног борца Драгачевског партизанског батаљона, Адама Грујовића из Тијања, али је он успео да се спасе.^{27б}

Претње су упућиване и другим припадницима НОП-а...

Изненада, 18. или 19. јула, Биргерова јединица је напустила Гучу и отишла за Тополу, вероватно са задатком који је био сличан онима који су извршавани у Драгачеву. Са њима су отишли и њи-

хови сарадници, међу којима је био и Миодраг Јанковић из Котраже. Нестало је и Рада Ружића из Гуче, који до тада није виђен у немачкој униформи, али коме су, као бившем партизану, четници претили.

Одлазак Немаца био је прилика четницима да одахну, да се „размахну“, да започну, управо наставе, свој терор.

Већ 20. јула, око 02.30 часова, Јанковићева „црна тројка“ упала је у Гучу и похватала групу припадника НОП-а. Ухваћени су: Наталија Лазаревић, Вера Лазаревић, Милица Ружић, Нада Ружић, Сретен Ружић, Милунка Гавриловић и њена сестра Милица Раковић, као и Младен Прелић. По хватању, сви су одведени под брдо Гуштеровица, недалеко од варошице, где су одмах убијени: Милица Ружић, Сретен Ружић, Милунка Гавриловић и Милица Раковић. Остали су одведени према кући Петронија Ивановића на Велесу (село Гуча).²⁸

У акцији хватања ових припадника НОП-а учествовали су, заједно са четницима, и жандарми из Гуче. Сестре Лазаревић су најпре доведене пред Жандармеријску станицу, одакле их је један жандарм одвео према Гуштеровици. За то време командир Жандармеријске станице Илија Шарац, који се касније прикључио четницима, изашао је пред зграду станице и пуцао из пушке, што је чинио и касније — док су четници испод Гуштеровице убијали групу Гучана.^{28a}

На Велесу су четници убили Младена Прелића, а сестре Лазаревић и Наду Ружић већ поменути жандарм је, преко Милатовића и Дубца, спровео у штаб Милутина Јанковића, који се тада налазио на Чемерну. Ту је био, са својим четницима, и Дачо Симовић, јер је између ове двојице четничких команданата дошло до споразума. Вероватно их је и страх од Немаца ујединио.

На Чемерну су Нада Ружић, Ната Лазаревић и Вера Лазаревић дуго саслушаване и тучене. Дачо Симовић и Милутин Јанковић су их оптуживали да су сарађивале са Немцима за време њиховог боравка у Гучи, што ни у ком случају није истина. Уз то, Вера Лазаревић је непосредно пред хапшење дошла из логора на Сајмишту у Београду.

На Чемерну су ове три жене остале петнаестак дана, а затим су враћене према Гучи. Сестре Лазаревић су остављене код команданта села у Тијању, а Нада Ружић је одведена код свога деде у Гучу. И њој, као уосталом и сестрама Лазаревић, било је ограничено право кретања.

Својим кућама вратиле су се тек после месец дана.²⁹

Док су се сестре Лазаревић и Нада Ружић налазиле на Чемерну, тамо је доведен Миливоје Бућић, порески чиновник из Гуче. Мучен је, а затим, у повратку према Гучи, ликвидираан 27. јула. Мртав је дотеран у варошицу и по ноћи обешен на једну бандеру пред кућом Вилимана Лазаревића. Нада Ружић се сећа да су на Чемерну четници Бућића испитивали с ким је од комуниста у Драгачеву сарађивао, а када су га мртвог дотерали у Гучу — пронели су глас да је Бућић убијен као сарадник Немаца. Поводом овог убиства, окружни начелник из Краљева написао је у свом реферату шефу српске државне безбедности да је Бућић „у последња два месеца вршио комунистичку пропаганду у Драгачеву“.³⁰

Сва ова убиства четници су правдали наводном сарадњом ових лица са Биргером и његовом групом, мада се, ето, међу убијеним нашао и дечак Сретен Ружић, или, рецимо, Милица Раковић која је била тешко болесна. Они су то чинили и због тога да оправдају свој прогон припадника НОП-а, али и да баце у засенак стварне сараднике Немаца, међу којима је заиста и било жена, али су и оне припадале четничком покрету или су биле прочетнички оријентисане. А и та сарадња, разумљиво, само доказује у којој је мери четнички покрет у Драгачеву тада био хетероген. Јер, док су једне Немци јурили, друге четничке „вође“ су помагале Биргеровим људима.

Но, то нису била једина четничка убиства у том периоду. Известно је да истој четничкој акцији припада и убиство Миладина Ружића из Гуче, припадника НОП-а, ког нису успели да нађу оне ноћи када су му одвели супругу, сина и кћерку да би прво двоје побили. Њега су заклали у ноћи између 22. и 23. јула недалеко од варошице Гуче. У једном свом реферату шефу српске државне безбедности, окружни начелник из Краљева каже да су Ружића убила „непозната лица“, настојећи, вероватно, да прикрије још једну акцију четника.³¹

Након извесног времена, Биргерова јединица је изненада поново дошла у Гучу. Тада је имала око 120 војника, који настављају свој крвави посао. Немци прогањају припаднике НОП-а, мада не заобилазе ни четнике. Осим већ поменутих Тодоровића, Јанковића и Милосављевића, у немачкој униформи креће се и Гучанин Раде Ружић, који покушава да се освети четницима за убиство своје породице: оца Миладина, мајке Милице и брата Сретена. Но, у тој, својој тежњи он практично није постигао шта је намеравао. Јер, четнички сарадници Немаца, којих није било мало — чували су своје људе.

Немци су тада ухапсили Драгишу Митровића, борца Драгачевског партизанског батаљона из Гуче. Страховито су га мучили, „доказујући“ да су прави стручњаци за то. Везивали су несрећног Митровића за дрво и на њега пуштали пса да му цепа утробу. Тек после тога су га ликвидирали.

Но, у то време, из Краљева у Каону и суседна насеља често испадају мање немачке и веће бугарске јединице. Оне углавном хапсе људе и врше реквизиције. Мештани и данас тврде да су ови њихови испади били најмање једном недељно!

Биргерова јединица наставила је стрељања. Тако је, живот изгубио један Словенац, чије име није запамћено, а 6. августа убијени су: Стеван Капларевић из Милатовића, Танасије Петровић и Владислав Стевановић из Горњег Дубца, док је Петар Стевановић ухаћен, па затим спроведен на Бањицу, одакле је одведен у Маутхаузен. Сви они су стрељани у Гучи, а иста судбина задесила је, такође 6. августа, и Срећка Басарића, али у Доњем Дубцу.³²

Нешто касније, 22. августа, у Лукама су убијени Живорад Беновић и Негослав Богосављевић, а у Горњем Дубцу Радисав Милутиновић. Сутрадан су у Осоници стрељани Радоје Р. Дуканац, Борисав Јовићевић и Јанићије Стевановић, а 27. августа на Чемерну и Славко Дуканац, такође из Осонице. У самом селу, тога дана, убијен је и његов земљак Недељко Лазовић.³³

У тешке злочине убраја се и онај који се дотодио 25. августа. Тада су, наиме, Немци у Гучи стрељали Јулку Радичевић из Горње Краварице са њена два сина: двадесетједногодишњим Миодрагом и шеснаестогодишњим Станимиром. Била је то породица борца Драгачевског партизанског батаљона Станоја Радичевића, кога су четници још 26. новембра 1941. године стрељали у Котражи.³⁴

Испади у села су настављени. Права пустош остајала је после сваког таквог похода селима војника Ханса Биргера: убиства, пљевине, отимачине, туче, пљачке...

Ипак, највећа разарања била су у Горњем Дубцу и суседним селима. Она су започета у марту 1943. године, а настављена и касније, нарочито тога лета. Повод је био тај што су четници Дача Симовића припуцали на Немце који су дошли у ово село у марту месецу да би купили животне намирнице. Пратили су их припадници СДС. У краћем окршају погинуо је један немачки војник, а тројица Немаца и петорица припадника одреда СДС су ухаћени, па пуштени. Извештавајући о томе шефа српске државне безбедности, Окружно начелство из Краљева истиче, и разлог због кога су

четници уперили своје оружје на Немце. Наиме, сазнаје се из тог извештаја, Дража Михаиловић је позвао у свој штаб Дача Симовића, да би се разјаснили неки Симовићеви поступци. Но, он није отишао, већ је послао једног свог официра. Када се поменути официр вратио, сазнало се да је Врховна четничка команда сменила Симовића са дужности команданта Драгачевске четничке бригаде и на његово место поставила капетана Бранислава Лазаревића. Да би доказао да се без њега не може и да, наводно, без његове команде не може бити мира у Драгачеву, Симовић је, по мишљењу Окружног начелства, покушао да мобилише сељаке и да их покрене на отпор према окупатору како би изазвао нереде и репресалије. Прва таква акција управо је била она у Горњем Дубцу.³⁵ Разумљиво, не ради се ни о каквој Симовићевој спремности да се бори против окупатора. Он је, једноставно, по већ опробаном четничком рецепту, да би сачувао сопствену позицију, можда и главу, напао групу немачких војника, изазвао бес фашиста, створио конфликтну ситуацију и услове за одмазду, а онда се склонио да би народ страдао.

Али, наступиле су сурове одмазде. Већ 15. марта Немци су поново дошли у Горњи Дубац, убили неколико грађана и попалили више кућа. Када су они отишли, сутрадан су из Ивањице стигли Бугари, спалили село и убили: Михаила Сарића, Богдана Радовића, Вуксана Радовића, Софронија Радовића, Владимира Рудинца, Радула Драгићевића, Зорку Шулубурић, Станицу Гиловић, Милована Рудинца, Мићу Милинковића, Драгишу Драгићевића, Милутина Милинковића, Чедомира Дукића, Милентија Дукића, Недељка Дукића и Радисава Дукића, а у Доњем Дубцу: Михаила Марковића и Станимира Марковића.³⁶

Немачки командант Србије наредио је, 19. марта, Фелдкомандатури 610 да стреља 150 талаца и спали село у знак одмазде због убиства немачког војника и, како је јављено, „два помоћна полицајца“ у Горњем Дубцу.³⁷ Наређење о стрељању извршено је 14. маја у Београду. Највише уморених доведено је из Краљева. То су махом били људи из жичког и трнавског среза.³⁸

Наравно, одмазда је извршена и у Дубцу, где је запаљена и школска зграда. Од тада Немци и Бугари су често залазили у Горњи Дубац, који је неколико пута спаљиван. У тим и неким каснијим немачким и бугарским акцијама у Горњем Дубцу је паљењем потпуно или знатно уништено 350 кућа и других економских објеката, у Доњем Дубцу 40, а у Толишници, која је такође улазила у састав тадашње дубачке општине, 82.³⁹

Поред осталих, чинила је то и јединица Ханса Биргера из Гуче. Онако како је долазила, тако је изненада и напустила Драгачево ова немачка специјална јединица.

У фази припрема за одлазак, Немци су настојали да избришу све своје трагове, али и да се отарасе својих сарадника. Но, да би све било „легално“, најпре су пронашли мотиве за ликвидирање тих помагача. Преко своје обавештајне службе сазнали су да се Добривоје Тодоровић служио и уценама. Једног сведока тих уцена, Милутина Јовановића из Вучковице, довели су у Гучу. Уз претње, војници су у црквеној порти у Гучи окупили мештане и ту суочили Тодоровића и Јовановића. Иза тога су Тодоровића одмах стрелјали.⁴⁰

Иста судбина задесила је и несрећног Рада Ружића, из Гуче и Миодрата Јанковића из Котраже, док је Савле Милосављевић из Дљина некако успео да умакне. Ружић и Јанковић су ликвидирани након тога што су Немци сазнали да су обојица 1941. године били партизани, па су се приклонили Немцима да би се светили четницима за терор коме су били изложени. Биргерови људи су говорили Гучанима да их обојицу убијају као партизане.⁴¹ Четници ће то касније користити да би терорисали припаднике НОП-а, прикривајући своје људе који су међу немачким агентима имали пресудну реч и не помињући да су својим зулумом натерали појединце, попут Јанковића, Ружића и Милосављевића, да траже заштиту и „од црног ђавола“ — окупаторских војника — како би, макар тренутно, сачували голи живот.

ЗЛОЧИНИ БУГАРА

Окружни начелник из Краљева је, 3. септембра 1943. године, известио Недићеву владу:

„У срезу драгачевском вршена је казнена акција од стране бугарских трупа поводом догађаја у Ариљу округа ужичког. Том приликом нанета је огромна штета становништву палењем домова и господарских зграда и убијен је велики број лица, која су се затекла код кућа и нису бежала. Многа села су и данас празна јер су мушакрци већином одбегли од својих кућа...“⁴²

Ти трагични дани за становништво Драгачева имали су своју предисторију.

Повратком Врховне четничке команде, на челу са Дражом Михаиловићем, из Црне Горе у западну Србију, четнички покрет настоји да снажније политички делује у народу, јер је свима пос-

тало јасно у којој мери тај покрет служи окупаторским циљевима. Ипак, такво четничко опредељење наилази на отпор окупатора, а посебно његових слугу: недићеваца и љотићеваца. Немци су, заправо, желели, и у том правцу деловали, да обезбеде доминантну позицију колаборациониста типа Недића и Љотића, па им је четничка тежња да поправе свој положај у народу сметала.

И управо из тог угла морају се и посматрати све чешћи сукоби између Недићеве Српске државне страже и, наравно, бугарских јединица са четницима. Управо, средином лета 1943. године, предузете су опсежније акције против четничких формација у овом делу Србије. Сукоби су били нарочито жестоки око Пожеге и Ариља, где је „оперисао“ и Четврти батаљон српског добровољачког корпуса, али су делимично захватили и Драгачево.

У јеку тих сукоба, и бугарске јединице у Чачку, Краљеву, Ивањици и Пожеги стављене су у стање приправности, а делимично су, заједно са љотићевцима, учествовале и у оружаним акцијама.

Најжешћи окршаји вођени су око Ариља, које су четници, наравно без успеха, покушавали и да „заузму“ 12. августа. На Вироштаку они су тада напали на добровољце, ухватили деветорицу и заклали. Пресрели су и један камион, у коме се, осим путника, налазило и седам Бугара. Поуздано се зна да су четници четворицу бугарских војника заклали, а није јасна судбина преосталих. Добровољци и Бутари из Ариља тражили су и појачања, па су им, из Пожеге, кренули у помоћ, осим Бугара, и Немци. И они су нападнути од стране четника код села Богојевића. Један немачки и један бугарски војник су погинули, неколико их је рањено, а двадесетак бугарских војника је заробљено. Следећег дана, мањи окршај поново је био на Вироштаку, а код Милићевог Села, убијен је један добровољац.⁴⁸

У овим сукобима и оружаним окршајима учествовала је и четничка јединица под командом Милутина Јанковића, четничког команданта из Дљина, који је био познат по убиствима припадника НОП-а и недужних грађана и по завођењу најцрњег терора, посебно у доњем Драгачеву.

Наравно, после губитака које су претрпеле, бугарске јединице су припремиле одмазду.

Четници су се једноставно склонили, а на удару се нашло цивилно становништво. Погром, који је наступио, заиста није запамћен у Драгачеву.

Тих првих дана августа, иначе, бугарски војници, посебно они из Чачка, упадали су у села на јужним падинама планине Јелице с циљем да пљачкају вредније ствари. Тако је, 13. августа, у Зеоке стигла једна њихова тројка, похарала неколико сеоских кућа, а потом се пребацила у суседно село — Граб, где је свратила у фамилију Јовичићи на некакво подушје. Намеравали су ту да једу и пију, а потом да се врате у Чачак. У близини се налазила мања четничка јединица под командом Луке Матијашевића из Ђераћа. Нека жена у зеочкој школи, где је Матијашевић стигао са својом групом, прекорела је четнике говорећи им да они нису никаква војска када дозвољавају да бугарски војници раде шта хоће по селима. Да би „доказали“ да то није истина, четници су препли у Граб, напали пијане Бугаре и једног убили, док су остала двојица успели некако да умакну преко планине Јелице. Да ли по наређењу, или пак, самоиницијативно, плашећи се одмазде, Стојка Јовичић из Граба је увече натоварила леш бугарског војника на волујска кола, одвезла га у Вуковића дубоки поток у атару села Јездине и ту оставила.⁴⁴

Већ сутрадан, бугарске јединице из околних гарнизона ступиле су у акцију. Изгледа да је убиство бугарског војника у селу Грабу само убрзало њихове намере — да спроведу широке акције чишћења у овом делу западне Србије. Под овим „чишћење терена“ подразумевало се не само хватање наоружаних четника и њихово разоружавање, већ и паљење кућа и убијање свих способних мушкараца — да би се створили застрашујући примери.

Да је то тачно, види се и из чињенице да су убиства од стране бугарских војника почела неколико дана раније од „случаја у Грабу“. Јер, Мирко Штављанин из Толишнице убијен је 8. августа, а Драгомир Штављанин, такође из Толишнице, два дана касније у Јелен-долу.⁴⁵

Према планини Јелици упутила се из Чачка, 14. августа, колона бугарских војника. Видевши је, мештани су почели панично да беже од својих кућа плашећи се одмазде. Изненадно, бугарски војници су скренули у Јездину и почели да пале сена и зграде. Очевици кажу да се у њиховој униформи кретао и неко ко је познавао прилике у селу и показивао која домаћинства треба попалити. Осим похара и паљевина, војници су напастовали и више жена. Запаљене су куће и зграде Стојана Ранђића, Тихомира Марковића, Јездимира Марковића, Милуна Лазовића и подрум Миљке Митровић.

Представници општинске управе из Јездине затражили су одмах заштиту од бугарског команданта Чачка и овај је постао на-

ређење да се обуставе паљевине, пљачке и напастовања. Уједно мешатни су позвани да се врате кућама, а та вест брзо је стигла и до становника пријеличких драгачевских села.

Све је то, ипак, била само варка.

Бугарска казнена експедиција је затим кренула према Драгачеву. Војници су залогоровали на планини Јелици.

Сутрадан је у Јездину и Придворицу стигла нова бугарска казнена експедиција и почела да убија грађане и пали куће и остале економске зграде. У Јездини су тада убијени: Милија Вуковић, Драгослав Вуковић, Вељко Вуловић, Живорад Вуловић, Мијаило Вуловић, Радосав Грујовић, Милутин Даниловић, Будимир Драшковић, Милун Лазовић, Аксентије Марковић, Јездимир Марковић, Тихомир Марковић, Стојан Ранђић и Миленко Цветић. Стрелана су и четири човека из Придворице: Добривоје Маринковић, Раденко Обрадовић, Војимир Тајсић и Живко Томашевић. Чаславу Вуловићу су у Придворици попаљене све зграде, а његовим земљацима Љубиши Василијевићу и Милошу Василијевићу куће. Кућа је запаљена и Ристу Томашевићу у Бељини, а убијена му је супруга Милијана.⁴⁶

На интервенцију Срећка Симеуновића — Хаоса, тадашњег председника Чачка, иначе истакнутог љотићевца, у Јездини и Придворици (која је родно село овог зликовца), прекинута је акција Бугара, па су обе њихове колоне прешле преко планине Јелице и стигле у Граб и Зеоке.

Практично, пошто су покренуте и остале јединице из суседних гарнизона, бугарска војска блокирала је цело Драгачево и на читавом подручју започела репресалије. Куће и економске зграде су паљене, људи хватани и убијани, стока и ствари од вредности пљачкане.

Стрелања мирних грађана започета су првог дана, истовремено са паљевинама и пљачком. Део становништва био се склонио у планине и забита места и то је вероватно утицало да масакр буде мањи него што би био.

У Грабу и неким другим селима бирана су домаћинства над којима треба извршити погром. Прво су на удару биле куће припадника НОП-а или људи који нису припадали ни једном покрету. У Грабу и Зеокама и данас се верује да су паљевине и убиства вршени на миг Чеда Вујовића, познатог агента, четничког главешине и доказаног сарадника окупатора, који се, и у таквој прилици, обрачунавао са својим бившим политичким и другим противницима још из времена од пре рата. Слично се поновило и у Ртарима, где се

зна да је у погрому, који је за седам дана два пута поновљен, учествовао и агент Божо Радосављевић Величковац, који је, иначе, са Вујовићем био у родбинским везама.⁴⁷

Истина, репресалије нису биле исте жестине у свим селима. У неким од њих Бугари нису вероватно имали непосредне помагаче, па и нису много бирали домаћинства. Једноставно су хватали људе, убијали, палили грађевине, пљачкали.

Највише су страдали становници Граба, Зеока, Рогаче, Турице, Тијања, Пухова, Ртара Лиса, Горње и Доње Краварице, Вирова, Церове и Миросаљаца, мада нису поштеђени ни остали.⁴⁸

Убиства су почела готово једновремено у више насеља.

Тако је Лука Радојичић из Дучаловића, стрељан 15. августа, када је иста судбина задесила и Драгишу Даниловића из Горње Краварице, који се нашао у Јездини. Сутрадан, 16. августа, у Грабу су убијени: Велимир Васовић, Антоније Вујовић, Живко Вујовић, Милојко Јелушић, Светозар Рајичић, Катарина Шипетић и Милисав Шипетић, сви родом из овог села, као и Стојко Видојевић и Марко Вукаловић, који су као избеглице живели у Грабу. Млађен Бројић ухваћен је и убијен у Јездини, док су у Зеокама животе изгубили: Радивоје Крљанац и Станко Крљанац, а у Лукама Радојица Миленковић. Наредног дана Бугари су убили: Милована Симовића, такође из Лука, а 18. августа стрељани су: Бранко Недељковић и Милутин Недељковић из Доње Краварице, Драгутин Сретеновић и Михаило Илић из Турице, да би наредног дана живот изгубио и њихов земљак Никола Марић, затим Светислав Босић из Лиса, Душан Ђорђевић, Велимир Кнежевић, Милан Кнежевић, Радосав Милекић и Бранко Недељковић из Доње Краварице. У Турици је 22. августа убијен Богосав Васиљевић. Миљку Пеливановић — Будић из Церове бугарски војници су претукли, па је умрла 22. августа. Рањена је Милена Петровић из Пухова, која је умрла 23. августа у Чачанској болници.

Упоредо са убијањем људи, Бугари су хватали углавном мушкарце, злостављали их, а затим их спроводили према Чачку. Одатле су неки пуштени, и то углавном они који су откупљени потплаћивањем бугарских официра, а остали су спроведени у Бањички логор. Ту су, као и остали логорашци, мучени и злостављани на друге начине. Мало их је пуштено. Једна група је одведена у Маутхаузен или на рад у рудницима, док је већина осуђена на смрт и стрељана.

Драгачевско „августовско робље“ стрељано је у Бањичком логору 1. октобра 1943. године.

Убијени су: Косинка Лазаревић из Белог Камена, Милисав Илић, Милоје Јелушић, Божидар Јовичић, и Владимир Џикић из Граба, Војислав Божанић, Десимир Новаковић и Миладин Станић из Гуче, Божидар Кочовић из Лиса, Славко Јаћимовић и Вукосав Митровић из Пухова, Милован Вукосављевић, Милутин Вукосављевић, Јаков Живковић и Милосав Ковановић из Рогаче, Михаило Раденковић и Адам Скелић из Ртара, Милутин Гавриловић и Тодор Зељовић из Тијања, а из Турице: Божидар Васиљевић, Десимир Васиљевић, Дмитар Васиљевић, Драгољуб Лазаревић, Милисав Лазаревић, Милојко Лазаревић, Никола Лазаревић, Вељко Пајовић, Периша Пајовић, Петроније Пајовић, Радомир Пајовић, Вукашин Проковић, Гвозден Пантовић, Милоје Проковић, Влаисав Радоњић, Радосав Сретеновић, Аксентије Тимотијевић, Војин Тимотијевић, Селимир Тимотијевић, Милан Чворовић и Милун Чворовић.⁵⁰

Тај 1. октобар 1943. године био је трагичан дан и за групу Гучана коју су, као припаднике НОП-а, бугарске јединице још 5. фебруара 1943. године ухватиле и одвеле у Бањички логор. Стрелјани су: Борисав Гавриловић, Душан Рајић, Благоје Рајић, Ратко Новаковић и Славо Дуњић.⁵¹

Од оних који су похватани од стране Бугара августа 1943. године и одведени у Бањички логор, па у Маутхаузен, нису се вратили својим кућама: Јанко Вујичић из Белог Камена, Милан Божанић, Радосав Ђуровић и Драгомир Ђуровић из Гуче, Мирко Васиљевић, Светозар Лазаревић, Милић Симеуновић и Радич Пајовић из Турице, Милутин Јовичић и Михаило Јовичић из Граба.⁵²

Тиме није „сведен“ трагични „биланс“ људских жртава у Драгачеву после масакра од стране бугарских јединица трагичног августа 1943. године. Јер, последице су се дуго осећале, а годину дана прни су се барјаци злослутно виорили на спаљеним крововима драгачевских кућа.

Тога августа бугарски војници нанели су огромне материјалне штете драгачевским селима. Паљене су куће и друге економске зграде, уништавана летина, уништаване пољопривредне машине и алатке, спаљивано или одношено покућанство и намештај, пљачкан готов новац и хартије од вредности.

Ми ћемо, да би илустровали величину причињене материјалне штете, изнети само податке о спаљеним, уништеним или делимично теже оштећеним кућама и другим економским зградама:

Бугарски војници су у Ртарима спалили 22 куће и 69 осталих зграда, у Горњој Краварици шест кућа и 27 зграда, у Вичи 14 кућа

и 16 осталих објеката (делимично су овде палили и Немци), у Турици 37 кућа и 84 остале зграде, у Лису шест кућа и 60 других економских објеката, у Грабу укупно 133 објекта, у Рогачи 22 зграде, у Тијању и Пухову 267 грађевина, у Доњој Краварици 25 кућа и преко 100 осталих објеката, у Лопашу 14 кућа и шест других зграда, у Вирову 22 куће и више од 60 других грађевина, у Котражи Бучковици, Белом Камену и Пшанику 16 објеката (у овом времену ту су Немци спалили 14 грађевина), у Миросалџима 36 објеката, а у Зеокама 21 кућу и више од 250 осталих грађевина. . .⁵³

Страдала су и нека друга села: у Живици је запаљено седам кућа и других економских грађевина, у Губеревцима 23, у Горачићима девет, у Церови готово половина домаћинства.⁵⁴

Док су трајале ове акције Бугара, сви путеви на прилазима Драгачеву били су блокирани. У Лиси, Каони, селима око Лучана и Ариља заведен је и прави полицијски час у непрекидном трајању, тако да за тих неколико дана практично нико није могао ни да уђе у Драгачево нити, пак, да из њега изађе.⁵⁵

Четничке групе ни у једном селу нису ни покушале да се супротставе бугарским јединицама и евентуално заштите голоруко становништво. Поновило се оно што је народу Драгачева поодавно постало јасно — да је лаж четничка пропаганда о томе како се они боре против окупатора и да је истина да му они служе. Спорадичне чарке, којих је било, у суштини су биле део те пропаганде, а после сваке наступали су црни дани за недужне људе.

По одласку Бугара четници су наставили свој терор. Непрекидно су на удару биле куће припадника НОП-а . . .

Година 1943. остаће забележена у историји народноослободилачког рата у Драгачеву као време жестоког терора, казнених експедиција Немаца и Бугара, убијања и одвођења у логоре, злостављања недужних људи, бежанија, паљевина, пљачке и отимачина.

Не зна се ко је више злостављао народ — Немци или Бугари, недићевци или четници. Свима је био исти циљ: уништити припаднике НОП-а, спречити сваки покушај пружања отпора и борбе, стварати застрашујуће примере који ће да унесу страх у кости свакоме оном ко не жели да служи фашистима и њиховим помагачима — четницима и осталим издајницима.

Највећи погроми у Драгачеву били су у доба боравка немачке јединице Ханса Биргера у Гучи и за време бугарских акција, у току августа месеца, у великом броју насеља.

Било је то уистину трагично лето.

Ипак, и у таквим условима, партијски радници и припадници НОП-а гајили су у народу веру у коначну победу над фашистима и домаћим издајницима.

НАПОМЕНЕ И ОБЈАШЊЕЊА

1. „Чачански крај у НОВ — пали борци и жртве”, спомен-књига, Чачак, 1977, одељак „Драгачевци”.
2. Историјски архив у Чачку (у даљем тексту ИАЧ), Народни одбор среза драгачевског 1945—1946, Преглед поплаћених домова, заробљеника, интернираца убијених и материјалних штета, 766. Делимитично је оштећено у току 1943. године још неколико стотина кућа и других грађевина.
3. Исто, прегледи по НОО.
- 3а. ИАЧ, Непријатељска активност на терену Драгачева у периоду 1941—1945. године, рукопис.
4. ИАЧ, Милинко Кокотовић, У Драгачеву под Немцима, рукопис.
5. Архив Војноисторијског института, Београд (у даљем тексту ВИИ), извештаји Окружног начелства из Краљева шефу српске државне безбедности из тог времена.
6. ИАЧ, Непријатељска активност на терену Драгачева у периоду 1941—1945. године, рукопис; збирка сећања и изјава коју су сакупили аутори овог рада, приватно власништво.
7. Подаци из извештаја Окружног начелства шефу српске државне безбедности, за које нисмо нашли потврду у матичној књизи умрлих у Каони.
8. Збирка сећања и изјава коју су сакупили аутори овог рада, приватно власништво.
9. Као под 1.
10. Исто.
11. ВИИ, Недићев фонд, к. 30, рег. бр. 8/1—2.
12. Исто.
13. Исто, извештај Окружног начелства бр. 16903 од 14. јула 1943. године.
14. О томе је писао и један емигрант у посебној књизи објављеној у Лилу 1949. године, која је ауторима стављена на увид.
15. Као под 1; збирка сећања и изјава коју су сакупили аутори овог рада.
16. ВИИ, Архива ДМ, С — V 164/1, препис у ИАЧ.
17. ИАЧ, Раде Јованчевић, Негришорска хроника, рукопис; збирка сећања и изјава коју су сакупили аутори овог рада.
18. Исто; ИАЧ, Данило О. Белић, Хроника Лучана, рукопис.
19. Као под 1.
- 19а. ВИИ, Недићев фонд, извештај Окружног начелства из Краљева од 16. јула 1943. године.
20. Исто.
21. Исто.
22. ИАЧ, Раде Јованчевић, наведено дело.
23. ВИИ, Недићев фонд, више извештаја Окружног начелства из тога времена.
24. ИАЧ, Раде Јованчевић, наведено дело.
25. Исто.
26. ВИИ, Архива ДМ, С — V — 166.
27. Као под 1.

ЗЛОЧИНИ ОКУПАТОРА У ДРАГАЧЕВУ ТОКОМ ЛЕТА 1943. ГОДИНЕ

- 27а. Исто.
- 27б. Изјава Адама Грујовића из Чачка ауторима овог рада.
28. „Чачански крај у НОБ — хронологија догађаја”, Чачак, 1968, страна 276.
- 28а. Изјава Нате Лазаревић из Београда и Наде Ружић из Гуче ауторима овог рада.
29. Исто.
30. Исто; ВИИ, Недићев фонд, извештај Округног начелства шефу српске државне безбедности од 3. августа 1943.
31. Исто.
32. Као под 1; збирка сећања и изјава коју су сакупили аутори овог рада.
33. Исто.
34. Исто.
35. ВИИ, рег. бр. 54/6 — 1, кутија 22 — извештај Округног начелства из Краљева шефу српске државне безбедности од 19. марта 1943.
36. Матична књига умрлих месне канцеларије у Каони.
37. Чачански крај у НОБ — хронологија догађаја, Чачак, 1968, стр. 257.
38. Исто, стр. 267.
39. ИАЧ, Народни одбор среза драгачевског, Преглед попаљених домова, заробљеника, интернираца, убијених и материјалних штета, 766.
- Тада и касније је у Горњем Дубцу спаљено или оштећено Стевану Стевановићу 20 грађевина, Војмиру Стевановићу три, Јовану Мисићу две, Јеротију Драгићевићу шест, Младену Дукићу две, Срећку Милинковићу пет, Видосаву Гиловићу три, Гојку Милутиновићу пет, Боривоју Мијаиловићу три, Тодору Радовићу осам, Јулки Стругаревић једна, Милићу Јовановићу три, Љубисаву Мијаиловићу 12, Велимиру Јовановићу четири, Војмиру Луковићу пет, Милики Петровић 14, Добринки Рудинац две, Драгојли Милинковић осам, Даци Милинковић осам, Редомиру Радовићу 11, Милосаву Гиловићу три, Јаниму Рудинцу девет, Срећку Раденковићу 10, Милоју Рудинцу 10, Витомиру Драгићевићу једна, Славку Радовићу три, Видоју Маринковићу осам, Милићу Рудинцу шест, Станку Гиловићу 10, Живку Богдановићу четири, Михаилу Стевановићу 11, Миломиру Стевановићу 11, Младомиру Радовићу пет, Велисаву Радојичићу шест, Раденку Стевановићу пет, Сави Стевановић шест, Александру Милутиновићу 10, Славку Стевановићу осам, Тиосаву Стевановићу осам, Добросаву Радовићу пет, Божидару Раденковићу девет, Симеуну Мијаиловићу шест, Јеротију Јовановићу 24, Десимиру Томовићу шест, Срећку Јовановићу четири, Марку Рудинцу девет, Добросаву Пантелићу једна, Исакију Сарићу четири, Стевану Дукићу једна, Младену Јовановићу пет, Драгиши Јовановићу једна, Челки Пантелић пет и Јаники Сарић једна грађевина; у Доњем Дубцу: Драгиши Караџићу 17 грађевина, Драгутину Војиновићу шест, Драгиши Котуровићу шест, Исидору Божићевићу четири, Ђурђу Божићевићу једна, Миладину Котуровићу четири, Александру Божићевићу једна и Сретену Котуровићу једна, а из Толишнице — Хрестивоју Котуровићу седам грађевина, Вељку Милетићу две, Симеуну Радовићу шест, Маргити Николић три, Радојку Николићу једна, Драгиши Рудинцу три, Данојли Милетић три, Андрији Дмитровићу једна, Владети Николићу пет, Милу Драгићевићу три, Миљојку Сарићу девет, Стојки Сарић три, Владану Дмитровићу две, Драгомирки Драгићевић седам, Александри Милинковићу три и Тривуну Дукићу четири грађевине.
40. Изјава Милутина Јовановића ауторима овог рада; ИАЧ, Непријатељска активност на терену Драгачева у периоду 1941 — 1945. године, рукопис. Интересантно је, овде, напоменути и чињеницу да су четници после одласка Немаца једног човека из Вучковице осудили на двадесет година робије „због сарадње са Немцима”, с тим што казну треба да издржи „после рата”. На тај документ указао је Томислав Протић у Хорници Драгачевског батаљона, рукопис у ИАЧ.
41. Исто; збирка изјава и сећања коју су сакупили аутори овог рада.
42. ВИИ, Недићев фонд, к. 30, рег. бр. 8/1—2.
43. ВИИ, разна документа у Недићевом фонду из тог времена.

44. Изјава Гојка Вујовића ауторима овог рада. О томе нешто више има забележено и у Хроници Јездине Недељка Јешпића, Чачак, 1975, одељак о 1943. години.

45. Као под 1.

46. Као под 44; изјава Драгољуба Станковића из Чачка ауторима овог рада.

47. Изјаве Гојка Вујовића из Београда и Милисава Недовића из Ртара ауторима овог рада. Стављајући му ово „на душу“, четници су агента Величковца ликвидирали.

48. ИАЧ, Народни одбор среза драгачевског 1945—1946, Преглед попаљених домова, заробљеника, интернираца, убијених и материјалних штета, 766.

49. Као под 1.

50. Исто.

51. Исто.

52. Исто.

53. ИАЧ, Народни одбор среза драгачевског, ратна штета, 1945 — 1946, Преглед попаљених домова, заробљеника, интернираца, убијених и материјалних штета, 766.

У Ртарима тада су попаљене, уништене или знатно оштећене куће и друге економске зграде Светиславу Недовићу, Будимиру Недовићу, Николи Крунићу, Раниславу Томовићу, Тихомиру Томовићу, Примиславу Томовићу, Чедомиру Мирковићу, Борики Скелић, Павлији Стојановић, Светиславу Мирковићу, Јовану Мирковићу, Војину Радосављевићу, Милићу Мићовићу, Редомиру Мићовићу, Крстомиру Стојановићу, Цветку Раденковићу, Светозару Обрадовићу, Војину Вранићу, Павлу Милошевићу, Новици Милошевићу, Радомиру Милошевићу, Будимирки Милошевић, Бранку Милошевићу, Тихомиру Милошевићу, Вукићу Милошевићу, Средоју Обрадовићу, Мири Обрадовић, Сретену Обрадовићу, Милоју Обрадовићу, Радосаву Обрадовићу, Новици Недовићу, Јездимиру Тодоровићу, Добривоју Крунићу, Љубомиру Мирковићу, Драгиши Стојановићу, Љубу Скелићу, Вучку Петровићу, Авраму Петровићу, Милићу Крунићу, Павлу Крунићу, Вељку Томовићу и Радомиру Томовићу; у Горњој Криварици: Вукадину Рајковићу, Пантелији Перовићу, Светолику Перовићу, Миладину Перовићу, Живојину Перовићу, Милану Перовићу, Војину Богђевићу, Милији Богђевићу, Богдану Илићу, Петронију Илићу, Стојани Баралић, Сретену Митовићу, Милуну Томашевићу, Петру Радичевићу, Александру Кокотовићу, Драгутину Радичевићу; у Вичи и Кривачи (делимично и немачке паљевине): Недељку Милекићу, Радисаву Милекићу, Радосави Милекић, Милунки Милекић, Миленки Милекић, Гвоздену Милекићу, Обраду Розгићу, Добросаву Мирковићу, Исезилу Ђокановићу, Тихомиру Ђокановићу, Милојку Ђировићу, Будимирки Ђировић и Луки Мирковићу; у Турици: Раду Срегеновићу (п.т. објекта), Милоју Проковићу (2), Вукашину Проковићу (4), Душану Илићу (4), Милану Илићу (3), Љубомиру Милинковићу (3), Владимиру Милинковићу (3), Сретену Милинковићу (2), Гвоздену Пантовићу (3), Стевану Веселиновићу (1), Богољубу Ристићу (1), Бранисаву Достанићу, (1), Добривоју Јанковићу (1), Данилу Марићу (1), Средоју Марићу (1), Средоју Пајовићу (1), Војину Тимотијевићу (1) Млађену Тимотијевићу (2), Љубиши Тимотијевићу (3), Љубисаву Тимотијевићу (1), Винки Пајовић (1), Драгану Пајовићу (1), Радичу Пајовићу (1), Миту Пајовићу (2), Миливоју Пајовићу (1), Душану Пајовићу (1), Мијалку Пајовићу (1), Миловану Пајовићу (1), Вићентију Васиљевићу (2), Мирку Васиљевићу (2), Десимиру С. Васиљевићу (3), Владимиру Васиљевићу (2), Милосаву Васиљевићу (2), Десимиру Б. Васиљевићу (5), Милосаву Радоњићу (1), Добривоју Радоњићу (2), Радојку Илићу (4), Илији Илићу (3), Милоју Чворовићу (3), Николи Лазаревићу (2), Милисаву Лазаревићу (2), Радосаву Ђорђевићу (1), Ранку Ђорђевићу (1), Гојку Лазаревићу (1), Недељку Милићевићу (6), Милану Лазаревићу (2), Драгану Чворовићу (2), Славку Сретеновићу (3), Рајку Сретеновићу (1), Миладину Радоњићу (3), својини села Турице (1), Вукоману Петрићевићу (1), Димитрију Васиљевићу (4), Дмитру Васиљевићу (1), Василију Васиљевићу (1), Светозару Белобрковић из Гуче (7), Миодрагу Шушићу из Гуче (1) и Љубомиру Петрићевићу (1); у Лису: Владану Лазовићу (један објекат), Недељку

ЗЛОЧИНИ ОКУПАТОРА У ДРАГАЧЕВУ ТОКОМ ЛЕТА 1943. ГОДИНЕ

Нешовановићу (2), Гвоздену Ђоковићу (2), Љубисаву Аврамовићу (2), Влаиславу Милићевићу (1), Велисаву Јовичићу (3), Симу Димитријевићу (2), Радоју Стевановићу (4), Милошу Јовичићу (1), Светозару Суруровићу (8), Милојку Шапоњићу (1), Драгиши Караџићу (1), Живку Босићу (2), Јовићу Босићу (2), Недељку Босићу (1), Живојину Јовичићу (1), Стаменку Гавриловићу (1), Милошу Босићу (1), Рајки Босићу (1), Косани Радовановићу (1), Славку Јовичићу (1), Петру Стевановићу (4), Милији Димитријевићу (2), Богосаву Стевановићу (4), Драгу Савићу (1), Милоју Гавриловићу (2), Миљку Оцокољићу (3), Срећку Стевановићу (4), Владимиру и Станји Димитријевић (5), Милошу Ђоковићу (1) и Богосаву Цветићу (1); у Грebu: Пантелији Рајчићу (3 грађевине), Благомиру Рајчићу (1), Радојци Рајчићу (2), Стојану Рајчићу (3), Војину Рајчићу (2), Милану Рајчићу (3), Драгићу Васовићу (2), Радовану Зимоњићу (5), Светозару Васовићу (1), Богдану Ковачевићу (2), Миливоју Ковачевићу (1), Јакову Јовичићу (1), Пери Јовичић (1), Рајку Јовичићу (6), Станојки Илић (6), Видоју Илићу (4), Милутину Илићу (4), Арсенију Илићу (4), Велимиру Илићу (1), Драгићу Илићу (3), Милијанки Вујовићу (5), Станимиру Вујовићу (4), Десириу Вујовићу (3), Ивану Цикићу (5), Дмитру Бугарчићу (5), Андрији Шипетићу (2), Стојану Шипетићу (1), Саву Шипетићу (1), Драгићу Шипетићу (6), Мићи Шипетићу (2), Станојлу Андрићу (2), Боју Тошићу (1), Крстомиру Илићу (3), Драгутину Илићу (8), Стојки Јовичић (4), Радојци Јовичићу (4), Мићи Јовичићу (1), Милораду Радовановићу (1), Милуну Цикићу (1), Станку Бајчетићу (2), Бранку Бајчетићу (5), Зорки Вујовић (1), Цмиљи Јовичић (1), Јеремији Рајчићу (2), Раћу Шипетићу (1), Младомиру Шипетићу (1), Милији Шипетићу (1), Јеремији Ковачевићу (1), Крстини Бабић (1), и Илинки Васовић (3 грађевине); у Рогачи: Михаилу Милинковићу (3 објекта), Ранку Милинковићу (2), Милвану Милинковићу (3), Радомиру Милинковићу (3), Душану Радоњићу (2), Миловану Милинковићу (3), Радомиру Милинковићу (3), Душану Радоњићу (2), Димитрију Радоњићу (2), Мијалку Николићу (1), Гвоздену Живковићу (1), Божидару Живковићу (2), Тихомиру Живковићу (1), Божидару Пропадовићу (1) и Ольги Ковановић (1); у Тијању и Пухову: Вучку Поповићу (8 грађевина), Милошу Милутиновићу (2), Светиславу Митровићу (2), Добросаву Митровићу (5), Зорки Поповић (1), Стевану Поповићу (2), Властимиру Икодиновићу (7), Ранку Јовковићу (5), Борисаву Гавриловићу (2), Драгиши Гавриловићу (2), Радовану Милићевићу (3), Винки Филиповић (4), Станики Ружић (1), Милији Милинковић (2), Анђелији Поповић (1), Василију Кулашевићу (7), Николи Пантелићу (7), Селомиру Пантелићу (1), Борисаву Митровићу (7), Драгомиру Зеловићу (2), Радичу Поповићу (1), Милораду Милојевићу (2), Петру Милојевићу (4), Милији Кулашевићу (4), Добросаву Милутиновићу (3), Стојану Видојевићу (2), Александру Димитријевићу (1), Ђулисаву Милованковићу (2), Светозару Димитријевићу (2), Борисаву Јевремовићу (2), Драгомиру Полуги (2), Данилу Милојевићу (1), Павлу Васовићу (5), Душану Поповићу (4), Тихомиру Петровићу (3), Милисаву Полуги (6), Милији Филиповићу (4), Чедомиру Гавриловићу (2), Борисаву Кулашевићу (3), Добросаву Поповићу (6), Милојку Поповићу (10), Вучку Достанићу (3), Добривоју Милутиновићу (2), Милоју Јаћимовићу (2), Ранисаву Јаћимовићу (1), Спасоју Јаћимовићу (6), Милораду Благојевићу (3), Славку Јаћимовићу (2), Љубиши Благојевићу (2), Тихомиру Тајсићу (6), Ранку Тајсићу (4), Недељку Матовићу (5), Владимиру Тодоровићу (10), Редовану Јаћимовићу (4), Драгутину Тајсићу (3), Љубини Јаћимовић (3), Војмиру Матовићу (2), Андрији Јаћимовићу (6), Милији Јаћимовићу (3), Филипу Јаћимовићу (2), Добривоју Благојевићу (5), Милуну Јаћимовићу (6), Светолику Благојевићу (3), Рајку Благојевићу (5), Лазару Благојевићу (2), Ивану Благојевићу (2), Радојци Тајсићу (2), Гвоздену Тајсићу (5), Мићу Благојевићу (4), Драгомиру Тајсићу (2), Велисаву Тајсићу (6), Срећку Тајсићу (4), Милићу Јаћимовићу (3), Милуну Тајсићу (5), Радомиру Јаћимовићу (1), Станојли Митровић (2) и Милисаву Јелићу (1 грађевина); у Доњој Крварници: Ђурђу Красићу (3 зграде), Драгиши Василићу (3) Радичу Бркићу (2), Милинку Бојановићу (3), Живку Бојановићу (4), Драгојлу Бркићу (1), Милуну Илићу (1), Добривоју Бакићу (1), Живораду Бркићу (3), Аксенију Бркићу (2), Обрену Бркићу (2), Средоју Бркићу (3), Драгутину Бркићу (1), Боривоју Сусуровићу (4), Милуну Богдановићу

(1), Совронију Богдановићу (1), Ненату Томашевићу (1), Бранку Томашевићу (6), Витору Томашевићу (2), Спасоју Томашевићу (1), Ђурђу Томашевићу (4), Цветку Томашевићу (1), Станоју Томашевићу (1), Славку Томашевићу (1), Филипу Томашевићу (2), Периши Томашевићу (1), Љубисаву Р. Томашевићу (2), Живки Томашевићу (1), Драгутину Томашевићу (1), Љубинку Томашевићу (3), Василију Томашевићу (1), Гини Т. Томашевић (2), Живојину Томашевићу (1), Крстомиру Томашевићу (2), Борисаву Кнежевићу (4), Драгомиру Кнежевићу (1), Љубомиру Кнежевићу (3), Ворики Кнежевић (1), Филипу Кнежевићу (2), Лепосави Бркић (1), Миодрагу Василићу (1), Милошу Милекићу (2), Драгу Ковачевићу (3), Милојку Симовићу (3), Милутину Радичевићу (1), Велимиру Ђудићу (4), Милосаву Милекићу (1), Радовану Милекићу (1), Миленку Василићу (1), Добривоју Милекићу (4), Срећку Милекићу (1), Светозару Милекићу (5), Миљку Милекићу (2), Десимиру Милекићу (3), Раду Кнежевићу (3), маси пок. Драгомира Милекића (4), Ненади Милекићу (2), Доњокраваричкој кредитној задрузи (2), дому Набављачке задруге (1), Доњокраваричкој општини (5), Пери Мутавчић (1) и Милораду Мутавчићу (све грађевине) у Лопашу: Дмитру Росићу (2 зграде), Милутину Божовићу (4), Војиславу Попадићу (2), Миладину Божовићу (1), Велимиру Божовићу (1), Обраду Војићу (1), Богосаву Танасијевићу (1), Милутину Голубовићу (1), Миловану Мијаиловићу (1), Драгутину Мијаиловићу (1), Драгомиру Росићу (1), Стојану Љубичићу (1), Милојку Росићу (1), Живку Тодоровићу (1), и Вујани Божовић (1); у Вирову (где су палили делимично и Немци): Мирку Ђирјаковићу (2 грађевине), Средоју Ђирјаковићу (1), Љубинку Пајићу (1), Борисаву Дамљановићу (2), Живки Пајић (1), Раденку Бошковићу (1), Станоју Бошковићу (2), Будимиру Ђирјаковићу (2), Живојину Пајићу (3), Лени Ђирјаковић (3), Радојки Ђирјаковић (1), Вучку Милинковићу (1), Драгиши Ђирјаковићу (1), Радичу Недељковићу (3), Владиславу Чекеревцу (1), Живку Недељковићу (4), Рајки Марић (све грађевине), Милу Недељковићу (1), Милици Шендековић (1), Ђули Шендековић (3), Петронији Ђирјаковић (1), Војину Гачановићу (3), Петру Гачановићу (1), Ненату Гачановићу (1), Стаменку Крљанцу (1), Јелени Ђирјаковић (3), Браниславу Шендековићу (1), Дамљану Дамљановићу (3), Властимиру Милинковићу (1), Бранку Ђирјаковићу (2), Радојку Шендековићу (3), Драгињи Вералић (1), Миломиру Недељковићу (2), Ангелини Недељковић (1), Радосаву Недељковићу (1), Станојки Недељковићу (2), Милошу Недељковићу (2), сеоски салаш (1), Рајку Недељковићу (1), Миодрагу Милинковићу (1), Василију Недељковићу (1), Љубиши Тодоровићу (1), Новиту Ђирјаковићу (1), Јездимиру Вујичићу (1), Ђорђу Недељковићу (1), Јелени Недељковић — Нери (3), Крсти Недељковићу (3), Радојку Р. Недељковићу (1), Браниславу Недељковићу (1) и Велизару Ђирјаковићу (3 зграде); у Котражи, Вучковици, Пшанику и Белом Камену: Сретену Пртењаку (1 грађевина), Радоју Филиповићу (1), Крсти Доловићу (1), Мики Бујошевићу (4), Авраму Радојевићу (1), Петронију Миливојевићу (1), Станоју Чакаревићу (1), Миломиру Пртењаку (1), Ацку Јовичићу (1), Властимиру Милинковићу (1), Миодрагу Милисављевићу (1), Стојану Вујовићу (1) и Драгославу Дмитрићу (1); у Миросалцима: Војиславу Милосављевићу (2), Ранку Шеловићу (8), Млађену Чакаревићу (2), Милану Ђукићу (1), Дојчилу Ђукићу (1), Борки Ковачевић (1), Драгутину Радичевићу (5), Станоју Милинковићу (4), Миленку Милојевићу (2), Рајку Милинковићу (4), Милији Јовановићу (1), Петку Мићићу (2), Драгану Миковићу (1) и Павлу Николићу (2), а у Трешњевици Мәрку Миливојевићу (1 грађевина); у Зеокама: Радисаву Јовковићу (2 грађевине), Милутину Симовићу (1), Филипу Обреновићу (2), Станку Кувелићу (4), Крстомиру Ранђићу (4), Миловану Кувелићу (5), Љубу Ранђићу (6), Обраду Борђевићу (3), Василију Кувелићу (1), Борисаву Рисимовићу (4), Радомиру Јокићу (1), Радмили Ђуракић (1), Ранку Јовановићу (1), Јовку Јовковићу (1), Продану Ђаловићу (1), Милојки Јанковић (4), Милији Ђаловићу (1), Будимиру Крљанцу (1), Војиславу Пајовићу (1), Богосаву Мићићу (1), Драгићу Савићу (9), Николији Ђокић (1), Гини Рисимовић (1), Милану Петровићу (1), Добросаву Кувелићу (4), Мирку Јокићу (5), Јовану Ранђићу (5), Сретену Кувелићу (4), Миодрагу Радовановићу (3), Велисаву Кувелићу (5), Боривоју Кувелићу (3), Светолику Кувелићу (4), Љубици Јевремовић (2), Благоју Вуковићу (4), Добривоју Рисимовићу (7), Љубињи Пајовић (4), Лазару Аврамовићу (2), Будимиру Рисимовићу (1), Мити Јовановићу (1), Радомиру Јанковићу (3),

ЗЛОЧИНИ ОКУПАТОРА У ДРАГАЧЕВУ ТОКОМ ЛЕТА 1943. ГОДИНЕ

Тихомиру Ђокићу (3), Јездимиру Ђуракићу (1), Драгутину Рисимовићу (5), Мијаилу Милојевићу (4), Радоју Кувелићу (5), Милоју Ранђићу (6), Андрији Пајовићу (8), Петру Ранђићу (3), Добросаву Рисимовићу (5), Богосаву Рисимовићу (1), Милану Н. Николићу (1), Радисаву Василијевићу (5), Милораду Крљанцу (2), Миодрагу Јевремовићу (1), Ристу Милојевићу (1), Милосаву Пејовићу (4), Станимиру Ђокићу (9), Зеочкој земљорадничкој набављачкој задрузи (1), Миодрагу Топаловићу (3), Раденку Петровићу (1), Авраму М. Јевремовићу (1), Радисаву Јевремовићу (1), Драгутину Симовићу (1), Раденку Крљанцу (1), Десимиру Гавриловићу (1), Милосаву Јевремовићу (12), Ђорђу Ђаловићу (1), Властимиру Милојевићу (1), Славомиру Јанковићу (1), Десимиру Гавриловићу (3), Љубиши Пајовићу (4), Станимиру Аврамовићу (2), Боривоју Тупајићу (3), Тихомиру Ђужићу (1), Радосаву Кувелићу (6), Велибору Ренђићу (2), Радовану Јевремовићу (8), Радисаву Ђуновићу (неколико зграда), Василију Јевремовићу (2), Драгутину Каровићу (4), Љубоју Јевремовићу (3), Велимиру М. Јанковићу (5), Радисаву Николићу (1), Миломиру Ђуновићу (1), Срећку Г. Аврамовићу (5), Бошку Топаловићу (6), Дринки Караклајић (3), Гвоздену Ђорђевићу (3) и Радовану Ђорђевићу (3 грађевине).

54. Исти извор; ИАЧ, документа ДМ, Ф IV, СВ, Други равногорски корпус.

У Живици су Бугари по једну зграду запалили Војимиру Брановићу и Бошку Зечевићу, али и неким другим грађанима. У Губеревцима су поплаћене грађевине, највише штале и кошаре и неколико кућа: Димитрију Цогољевићу (3), Милосаву Плазанићу (1), Драгољубу Плазанићу (1), Цветку Плазанићу (1), Драгомиру Цогољевићу (1), Живку Ђенедићу (1), Милутину Вујичићу (1), Николи Цогољевићу (1), Михаилу Цогољевићу (1), Миливоју Д. Плазанићу (1), Добривоју Вуксановићу (1), Ристу Плазанићу (1), Драгославу Клисарићу (1), Витомиру Зечевићу (1), Милану Н. Плазанићу (1), Бошку Басарићу (1), Милораду Вујиновићу (3), Илији Ракићевићу (1) и Ђорђу Ракићевићу (1), а у Горачићима: Макрени Петровић (дућан), Гвоздену Петровићу (дућан), Велимиру Зимоњићу (кућа) и Видоју Филиповићу (зграда), уз неколико мањих економских објеката.

55. Збирка сећања и изјава коју су сакупили аутори овог рада.

LES CRIMES DES OCCUPANTS DANS LA RÉGION DE DRAGAČEVO AU
COURS DE L'ÉTÉ 1943

Pour la région de Dragačevo, située dans le bassin de la Belica, en Serbie occidentale, l'année 1943 fut celle des plus rudes épreuves. Les fascistes allemands et bulgares, en collaboration avec les traîtres du pays torturaient et massacraient la population ou l'arrêtaient et la déportaient, incendiaient les maisons, étables et autres constructions, ainsi que les bâtiments publics. Y étaient exposés surtout les familles et les biens des combattants du mouvement de libération nationale, les membres des comités qui étaient formés en 1941 sur territoire libéré et tous ceux qui soutenaient la lutte des partisans, mais aussi les citoyens non-engagés qui désapprouvaient les façons d'agir des occupants fascistes et la terreur à laquelle se livraient ceux-ci, aidés par les traîtres du pays.

Au cours de l'année 1943, année de massacres et de persécutions, mais aussi celle de ravages, périrent 66 combattants et 28 sympathisants du mouvement de libération nationale, tandis que 254 habitants de la région tombèrent victimes de la terreur fasciste. Près de 1500 bâtiments furent incendiés, détruits ou gravement endommagés, alors que le nombre total de bâtiments incendiés et détruits au cours des quatre ans de la guerre, depuis 1941 jusqu'à 1945, s'élevait à 1651. Furent saccagés les vergers et les forêts, les champs et les maisons. Furent pillés les bestiaux, la récolte, les vivres, les trousseaux de jeunes filles et toute sorte d'objets de valeur.

Pour la population de la région de Dragačevo et de toute la Serbie occidentale l'année 1943 fut une période d'insécurité absolue. Mais c'est surtout l'été de l'année en question qui fut le moment des souffrances les plus atroces. Après le séjour dans la région d'une unité d'information de l'armée allemande qui a tué un grand nombre de personnes et qui a presque exterminé la population des villages de Negrišori et de Lisice, ce fut le tour d'une expédition punitive bulgare. Celle-ci bloqua la région vers mi-août, massacra une partie de la population et en déporta une autre. En même temps, les tchetniks, fidèles serviteurs de l'occupant, tuèrent et torturèrent non seulement ceux qui adhéraient au mouvement de libération nationale, mais aussi des citoyens non-engagés.

Ce fut, en vérité, un été tragique pour la population de Dragačevo.

Cet ouvrage en expose la triste chronique en donnant la liste des personnes tuées et des bâtiments incendiés.

Radovan MARINKOVIĆ et Tomislav PROTIĆ

Сл. 1. Придворица августа 1943. године: Часлав Вуловић са мајком међу спаљеним грађевинама

Списак

Људскога народа је стрељано у Краљеву од стране Нацистичке
 ора и његови сапутници са територије овог одбора

9	име и презиме	број	породица	старије	иман	пол
1	Вуковић	Брајерова	Саласе	средње	нема	муш
	Љовица	нема	Саласе	старије	има	муш
2	Савановић	нема	Саласе	старије	има	муш
	Василија	нема	Саласе	старије	има	муш
3	Симић	нема	Саласе	старије	има	муш
	Зорница	нема	Саласе	старије	има	муш
4	Вуковић	нема	Саласе	старије	има	муш
	Милуца	нема	Саласе	старије	има	муш
5	Симић	нема	Саласе	старије	има	муш
	Уљана	нема	Саласе	старије	има	муш
6	Симић	нема	Саласе	старије	има	муш
	Милуца	нема	Саласе	старије	има	муш
7	Симић	нема	Саласе	старије	има	муш
	Бориса	нема	Саласе	старије	има	муш
8	Симић	нема	Саласе	старије	има	муш
	Љовица	нема	Саласе	старије	има	муш
9	Симић	нема	Саласе	старије	има	муш

у овом списку на другом крају у вези
 људи који су били у вези од стране окупатора
 људи и породице

Сл. 2. Списак грађана села Драгојевца стрељаних од окупатора у Краљеву. (Факсимил прве стране документа)

МЕСНИ НАРОДНИ ОДБОР
СРЕДНА ДРЖАВНИ
Бр. 915
4-а Д - 194 год.
ДОНА ПРАВАРИЦА

Име и Презиме	Одделение	Име на селото	Колку	Име на селото	Колку	Име на селото	Колку	Име на селото	Колку	Име на селото	Колку	Име на селото	Колку
Борислав Штеревски	Втора	1. Бр. 7	X	6 м. Селото	Средно	100%	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото
Тодорче Стојковски	1-а	1. Бр. 7	X	5 м. Селото	Средно	50%	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото
Терка Штеревски	1-а	1. Бр. 4	X	4 м. Селото	Средно	100%	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото
Тодор Мухоморовски	1-а	1. Бр. 8	X	5 м. Селото	Средно	50%	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото
Параскева Мухоморова	1-а	1. Бр. 8	X	6 м. Селото	Средно	50%	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото
Михаило Мухоморовски	1-а	1. Бр. 7	X	5 м. Селото	Средно	50%	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото
Борислав Штеревски	1-а	1. Бр. 7	X	5 м. Селото	Средно	80%	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото
Михаило Штеревски	1-а	1. Бр. 5	X	7 м. Селото	Средно	80%	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото
Тодорче Стојковски	1-а	1. Бр. 3	X	4 м. Селото	Средно	50%	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото
Терка Штеревски	1-а	1. Бр. 4	X	4 м. Селото	Средно	50%	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото
Тодор Мухоморовски	1-а	1. Бр. 5	X	4 м. Селото	Средно	50%	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото
Тодор Мухоморовски	1-а	1. Бр. 4	X	4 м. Селото	Средно	100%	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото
Тодор Мухоморовски	1-а	1. Бр. 5	X	4 м. Селото	Средно	100%	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото
Тодор Мухоморовски	1-а	1. Бр. 4	X	4 м. Селото	Средно	100%	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото	Име на селото

Обединети Републики на Македонија

Секретар М. П. О
Симеон Стојковски

Председател М. П. О
Михаило Стојковски

Ст. 3. Список граѓана села Ново Кладовице којима су поделене и подумени куќа он с.р.ане Непица и Бугаза

РАДОМИР СТАНИЋ

НОВЕ СТУДИЈЕ О НАШОЈ КУЛТУРНОЈ БАШТИНИ

Др Здравко Кајмаковић, ГЕОРГИЈЕ МИТРОФАНОВИЋ, Сарајево,
„Веселин Маслеша“ — библиотека Културно наслеђе, 1977.

„... Не да се лако данашњим речима описати она загоњена, дисциплинована озбиљност нашег сликарства XVII века, које је потцењено пре него што се ико потрудио да га схвати и да га осети.

Ако се нарочито обрати пажња на естетске вредности тога, скоро безименог, неоправдано потцењеног сликарства, може се лако уочити колико је тај привидно мртви организам још имао у себи живота, разноликости и прилагодљивости.

Та уметност, одавно одвојена од живота и природе, располагала је богатим уметничким искуствима...“

(др Светозар Радојчић: „О естетској вредности нашег сликарства XVII века“)

Научно интересовање за српску уметност под турском окупацијом везује се својим првим почецима за Вука Караџића, који је већ 1820. године, описујући Овчарско-кабларске манастире, закорачио у сасвим тамне просторе једне богате, потпуно непознате и слојевите културне баштине. Вук није имао свог настављача у земљи, али су зато учени руски дипломати, конзул и историчари, са полетом и радозналости, приступили откривању и проучавању сведочанства наше културне прошлости, првенствено се задржавајући на рукописима. Романтичарски настројени, поједини наши истраживачи у XIX веку, недовољно оспособљени за квалификовано проучавање старе уметности, више су испољавали племениту тежњу и искрени занос, него што су давали трајнији допринос бољем познавању уметности турских времена.

Можда би се могла означити извесном прекретницом у националном покрету око истреживања културних вредности појава Михаила Валтровића

и Драгутина Милутиновића, европски обрезованих и учених људи, који су од седамдесетих година XIX века па све до краја живота, несебично и свестрано радили на испитивању и проучавању старина, поставивши темеље српској историји уметности. Сликаство и архитектура турских времена у њиховом опусу заузели су одговарајуће место, управо онолико колико су они могли у то време пионирских научних покушаја да схвате њихову вредност.

Проучавање сликарских вредности турске епохе готово наједном и изненадно наћи ће, на почетку друге деценије овог века, у личности Владимира Р. Петковића правог заступника тезе да је уметност турских времена својим иконографским и ликовним вредностима достојна да се барабар са класичним лепотама српске уметности XIII и XIV века истражује и изучава. Зато ће његова студија „Српски споменици XVI—XVIII века“ (Старинар, н. р. VI за 1911, св. 1—2, Београд, 1914, стр. 165—203), означити ново раздобље у проширивању и учвршћивању научног интересовања за тековине ликовног стваралаштва XVI и XVII века. Не мале заслуге у даљој афирмацији научне проблематике сликарског наслеђа турског доба имају Лазар Мирковић, Милан Кацанин, Радослав Грујић, Ђорђе Мано-Зиси Ђурђе Бошковић, Ђоко Мазалић, Радивоје Љубинковић, Мирјана Ђоровић — Љубинковић и други.

Међутим, појавом Светозара Радојчића, који у проучавање старе српске уметности уноси нове методолошке и естетске вредности и квалитете, његовим педагошким и научним радом везаним за катедру Историје уметности на београдском Филозофском факултету, стварају се знатно бољи и повољнији услови за истраживање и проучавање уметничке баштине, настале после нестанка српске независности. Уочавајући несумњиве вредности закаснелих облика уметничког изражавања, за чије се истраживање посебно залаже, он своје следбенике непосредно упућује у откривање ове још увек непознате заоставштине. Уласком у свет научне активности његових најдаровитијих ученика: Дејана Медаковића; Војислав Ј. Ђурића, Сретена Петковића, Здравка Кајмаковића, Анике Скобран, Мирјане Шакоте и других историчара уметности, сликарство турских времена дефинитивно долази готово у средиште њихове пажње или је бар равнoprавно ушло у круг тема које их интересују.

Одиста, у послератних тридесетак година неупоредиво је више урађено на плану испитивања и научног изучавања сликарске уметности под турском окупацијом, него за читав период од Вука до другог светског рата. Неколико научних синтеза о нашој старој уметности, чији је аутор професор Светозар Радојчић, српско сликарство од XV до XVII века сагледале су у основним развојним токовима и дале значајан подстицај за даље изучавање. Зидно сликарство ће у једној синтези др Сретена Петковића, данас најангажованијег и најистакнутијег истраживача уметности ове епохе, бити научно солидно фундирано и у даљим испитивањима усмерено у капиталним правцима, а иконопис, још недовољно и нецеловито сагледан, у једној студији др Војислава Ј. Ђурића биће чврсто научно постављен и у свим важнијим стилским струјањима захваћен.

Упркос значајним резултатима, који су нарочито последњих петнаестак година постигнути, што су присутна све интензивнија изучавања најзначајнијих уметничких раздобља и најмаркантнијих стваралачких појава и што смо добили неколико драгоцених студија, не можемо да будемо сасвим задовољни, особито кад се имају у виду научна достигнућа у овој области у другим земљама. Чини се да у изучавањима и истраживањима сликарске уметности под Турцима још увек нема довољно система, ни континуитета.

Па ипак, необично охрабрују остварења неколико наших истакнутих истраживача, којима пружају изванредан допринос дубљем познавању ове уметничке епохе. Међу њима се нарочито истиче др Здравко Кајмаковић, марљиви виши научни сарадник Републичког завода за заштиту споменика културе из Сарајева. Пажњу научне и културне јавности он је раније скренуо низом објављених студија, расправа и прилога који су третирали нека важна питања стилско-иконграфске природе или су доносили потпуно нова открића са терена са занимљивим и за науку корисним тумачењима, која су се често одликовала оригиналношћу. Да је стасао у сасвим озбиљног научног радника

НОВЕ СТУДИЈЕ О НАШОЈ КУЛТУРНОЈ БАШТИНИ

и историчара широког замаха и захвата, посведочила је његова свестрана и врло информативна књига „Зидно сликарство у Босни и Херцеговини“ (Сарајево — „Веселин Маслеша“, библиотека Културно наслеђе, 1971). Ово дело обухватило је сва очувана остварења у области фреско-сликарства на подручју ове Републике, које је највећим делом настало у времену турске владавине. Већ овом необично корисном књигом са обележјима синтезе и карактеристикама незаобилазног и фундаменталног дела за даље проучавање ликовне баштине не само територије коју обрађује, већ и знатно шире, Кајмаковић се сврстао међу наше најистакнутије и водеће истраживаче уметничког наслеђа из периода XVI и XVII века.

Активно се бавећи конзерваторским пословима и непосредно радећи на заштити фреско-сликарства (он је био аутор пројекта и руководилац свих послова на преносу манастира Добрићево са обале Требишњице у село Орах, једног од наших пионирских и најзначајнијих конзерваторских подухвата), имао је прилике да се дубље и свестраније упозна са природом и бићем фреске, а као изузетан теренски радник и осетљиви истраживач, стекао је веома велико искуство и обогатио своја сазнања више него било који други историчар уметности који се бави научним проучавањем наше старе уметности и објављивањем тих резултата.

Наша уверења о Кајмаковићу као научном раднику, чија је зрелост достигла завидан степен, снажно су потврђена појавом његове нове књиге „Георгије Митрофановић“ која је, уствари, докторска дисертација овог историчара, успешно одбрањена на Филозофском факултету београдског Универзитета. Књига је, уистину, монографска студија, посвећена једном од наших најзначајнијих уметника XVII века. Кад се имају у виду околности у којима је писац радио на овој књизи, односно кад се зна да је о животу и делу ове занимљиве и знамените уметничке личности сачувано веома мало података, онда се стварно можемо запитати: како је уопште било могуће написати књигу од преко 400 страна великог формата? Другим речима, зар није била изванредна храброст усудити се да се о Георгију Митрофановићу, несумњиво великом сликару своје епохе, пише исцрпна монографија студијског карактера кад још увек немамо ни једну пристојну синтезу о целини уметничких токова и појава не само његовог времена, већ читавог раздобља под Турцима. Кајмаковићев задатак је био још тежи и сложенији кад се зна да на нашем језику није написана ни једна монографска студија о једном уметнику између бројних српских сликара у времену од XII до XVII века који су се изражавали облицима византијског стилског схватања. Није, дакле, имао никаквог узора. Прихватио се једног посве пионирског посла у чији се успешан исход с правом могло сумњати, без обзира колико је била позната његова истраживачка упорност и истрајност и изразити смисао, можда и среће, за откривањем непознатих дела. Још више је овакве сумње могла да подгрејава чињеница да је убога оскудица података и извора о животу и раду овог зографа и иконописца била изразито присутна и да је причињавала непремостиве тешкоће.

Аутору се мора веровати када у уводу каже да ће трагање за биографским подацима Георгија Митрофановића бити „ход по помрчини у којој свјетлуца само понеки несигуран жиљак“. Јер, довољно је, на пример, имати на уму да се за Митрофановића не зна ни када је рођен, ни када је умро; од укупно двадесет и два атрибуирана дела у области зидног сликарства и иконописа потписао је само шест; спису је било могуће да Митрофановићем сликарски ред прати само у хронолошком раздобљу мањем од десет година (1615 — 1623), у коме је настало његово прво и последње потписано и датовано дело. Иако овај сликар није никакав изузетак у погледу недостатка података за потпуније сагледавање његовог животописа и уметничке активности, јер су многи од њих, углавном, полуанонимне личности, за које њихови савременици готово да никакво интересовање нису показали, ипак се чини да је Митрофановић, без обзира на неке податке које је на својим делима забележио, мање погодан и захваљан за монографско-студијску обраду од неких других. То Кајмаковићу није сметало да се прихвати изузетно сложен и тешког задатка, који је, одмах се мора рећи, изванредно успешно обавио. Шта

се, уосталом, може више очекивати од једног аутора кад од готово ничег поузданог и сигурног, без података за којима је требало трагати, без чињеница које је требало утврђивати и у некакав редослед и логичан систем постављати, без откривених дела које је требало откривати и тумачити, направи књигу са чврсто успостављеном сликом о уметничком животу и делу, са поузданим судом о његовим вредностима, у коју унесе мноштво светлости којом се обасјава уметникова епоха и кад све то искаже уверљиво, надахнуто, акрибично и веома читљиво. Таквој књизи и њеном трудољубивом писцу одаће признање сви, па чак и они који се као добри познаваоци српске уметности XVII столећа можда неће са неким Кајмаковићевим поставкама сложити.

Опредељење да за предмет докторске тезе узме дело Хиландарца Георгија Митрофановића потиче још од времена када Кајмаковић, као руководиоца пројекта преноса манастира Добричево са фрескама, чији је аутор овај сликар, стиче прилику да се дубље упозна са овим његовим остварењем и када му постепено постаје јасно да је у питању изузетно занимљива личност, која је дала снажно обележје и оставила дубок печат на читаву једну епоху у познијем раздобљу старе српске уметности. До тог тренутка у Митрофановићу као уметнику, који је подједнако успешно сликао фреске на зидним површинама и иконе на дрвеној подлози, знало се релативно доста у односу на друге мајсторе, не само овог времена, јер је према њему доста рано испољено научно интересовање и доста давно су у науку ушла нека његова монументална дела, као што је, на пример, живопис у трпезарији манастира Хиландара. Захваљујући нучним радовима Светозара Радојчића, Војислава Ј. Бурића, Сретена Петковића, Анике Сковран и других историчара, представа о уметничкој делатности овог сликара добила је нове димензије, али све то није било довољно да се, без двоумљења, приступи писању монографске студије. Очигледно да је Кајмаковић са много оптимизма полагао наде у своја предстојећа теренска и друга истраживања, на основу којих би ушао у траг непознатих и неидентификованих дела и тако установио целокупан очуван опус овог фрескомајстора и иконописца. У том погледу није се преварио, јер је успео да, у току петогодишњег теренског истраживања, открије и утврди још шест Митрофановићевих дела и то пет икона и један фреско-ансамбл, не рачунајући остатке још једног ансамбла (Горња испосница св Саве код Студенице) који је несумњиво његово дело. Тако је за сада сачињен списак од двадесет и два очувана дела, на којима је писац поставио и градио своју студију о стваралаштву једне од наших најзначајнијих фигура у уметничком животу под Турцима. Није неоснована претпоставка да се у богатом и још недовољно испитаном и проученом ликовном наслеђу може пронаћи још које Митрофановићево дело, јер је његова плодност била очигледна, а територија на којој је деловао изванредно пространа: од Хиландара до Крупе и од Студенице до Завале.

Књига се састоји од осам поглавља: Историографија, Кратак осврт на епоху, Живот и рад, Дјела (описи и иконографска анализа), Стил, Техника, Савременици и ученици и Мјесто Георгија Митрофановића у историји домаћег сликарства — закључна разматрања. Свако од њих представља малу расправну студију, а сва су повезана у једну кохерентну целину и својом комплементарношћу и међусобном зависношћу образлажу и исказују на уверљив начин основне тезе и поруке.

После увода, у коме се сасвим сажето саопштавају проблеми пред којима се аутор нашао приступајући истраживању и обради теме, долази поглавље Историографија, у коме је писац хронолошки систематизовао све оно што се до нашег времена збивало на плану проучавања Митрофановићевог дела, почев још од руског путописца Василија Григоровича Барског из друге четвртине XVIII века, преко нашег Димитрија Аврамовића, који је у првој половини прошлог века посетио Хиландар и оставио једно занимљиво дело, али у коме скоро неће ни споменути овог уметника, па све до савремених домаћих историчара уметности, који ће педесетих и шездесетих година управо дати најзначајније резултате својих испитивања ове истакнуте уметничке индивидуалности. Ово поглавље, уствари, садржи праћење „постепеног прелаза од углавном путописних историјских и историјскокњижевних сту-

дија, у којима се Георгијево име помиње случајно и спорадично, до скоро монографских расправа посвећених само овом уметнику, у којима се истражују и уметничке и стилске вриједности његовог дјела“. Занимљиво је да Кајмаковић, који даје углавном потпун преглед оног што се о хиландарском монаху до сада писало, није улазио у овом поглављу у детаљнија разматрања. Он ће то учинити у другим деловима књиге, у којима се говори о животу и раду, о делима, стилу, савременицима и ученицима и о месту овог уметника у историји домаћег сликарства. Па ипак, овако исцрпна монографија која пледира на потпуност, могла је, на основу досадашњих богатих методолошких искустава, да овом поглављу обезбеди више места са потпунијим освртима на поставке и исходе досадашњих изучавања, јер би се тако постигла већа прегледност и систематичност у обради појединих питања која захвата оквир теме. Историографска питања историјско-уметничке науке, без обзира на њену младост, постају све значајнија.

Сасвим лапидарно поглавље Кратак осврт на епоху, неоптерећено сувишним подацима о збивањима и догађајима у последњим деценијама XVI и првој четвртини XVII века, уводи читаоца у најважније токове историјских прилика, при чему су наглашене преломне и судбоносне ситуације, које су имале пресудне утицаје на уметнички живот овог раздобља. Оштроумним и духовитим запажањима, ослоњеним на историјска научна сазнања, Кајмаковић је извео неке врло занимљиве закључке о појединим догађајима који су условили одговарајуће промене у политичким и уметничким односима. Служећи се записима на уметничким делима, као недовољно коришћеним историјским изворима, он је још више поткрепио уверење и учврстио гледишта о улози херцеговачких митрополита на консолидацији политичких и уметничких прилика, а нарочито о великом значају мачастира Мораче, у коме се најважнији политички послови све чешће одигравају. По његовом сасвим исправном мишљењу, планински предели на тремећи данашње Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине, некада на периферији српске државе, постаје у овом раздобљу средишњи и да управо ту бију жиле куцавице поробљеног народа. На овом подручју и настају најзначајнији српски споменици (Завала, Добрићево, Пљевља, Мореча) и у њима ће Георгије Митрофановић урадити своја врло значајна уметничка дела.

Трагични и жалосни неспоразуми између старих сликара и њихових савременика, или, боље рећи, непостојање правих интересовања и дужних поштовања оновремених угледних и друштвено утицајних људи према уметницима и несвесности о сопственим вредностима и значају својих вештина имају, очигледно, данас погубне и тужне последице и проузрокују несавладиве тешкоће при покушају успостављања објективне слике о њиховом животу и раду. То што они ни њихови савременици нису остављали писане трагове о свом раду и животу, толико је осиромашило историју уметности да се то, вероватно, никада не може надокнадити. Митрофановић, на жалост, није представљао никакав изузетак. Све што се о овом сликару зна, црпи се из седамнаест ауторских или ктиторских записа које је овај зограф својом руком исписао на својим остварењима. Стога може бити потпуно јасно с каквим се проблемима Кајмаковић сусретао пишући поглавље Живот и рад. Извори ћуте о години рођења, о његовом завичају, о месту школовања, о години смрти и о низу других важних појединости из плодног живота. Сва умешност аутора и изванредна обавештеност о епоси којој је овај сликар припадао, нису помогли да се напише Митрофановићева биографија, јер се, уистину и није могла написати. Сасвим су основане претпоставке о његовом вероватном херцеговачком пореклу, о томе да је рођен осамдесетих година XVI века, да је своје сликарско образовање стекао у некој од хиландарских или светогорских радионица, при чему је удео домаћих српских мајстора био изузетно велики, и да је, по свој прилици, умро у Хиландару после 1622. године, од када се не спомиње ни у једном извору. Међутим, претпоставке остају хипотезе, које се, на жалост, осим у неким случајевима, због непостојања података, нису могле доказати.

Веома су занимљива и врло уверљива разматрања проблема датације Митрофановићевих дела, где је писац показао изврсно познавање не само

целокупног његовог опуса, већ и велику вредност комбиновања писаних података са стилским анализама, из чега су произашла оправдана и убедљива опредељења за успостављање једне доста сигурне хронологије настајања уметникових радова. У покушају реконструкције стваралачког Митрофановићевог пута, писац полези од претпоставке да је уметник свој уметнички чин отпочео пре 1615. године — када је насликао царске двери у Хиландару и једну икону коју је покљонио пљевљанском манастиру. Мислимо да је овде сасвим у праву, јер тешко је веровати, макар колико он био талентован сликар, да су му ове две тако квалитетне иконописне творевине најранији радови. Осим тога, није могуће да се његова активност свела на период од непуну деценију и по, кад је, као што из књиге видимо, већина уметника деловала више од двадесет година. У најранија његова дела он ставља добрићевски живопис, супротно ранијем мишљењу да је он савременик фреско-декорације у Завали, насталих од стране овог сликара 1618/19. године. Треба веровати његовим новим поставкама, до којих је дошао свестрано анализирајући добрићевске фреске током сложених конзерваторских операција приликом преноса цркве са живописом, када је имао јединствену могућност да се упозна, поред осталог, и са техничким проблемима овог сликарства, али се ослонци за овакво опредељење тешко могу заснивати на стилским анализама овог врло неуједначеног а, уз то, и јако оштећеног и по укупној генези доста загонетног фреско-ансамбла. Остаје некако природније веровање у то да су фреске у Добрићеву настале непосредно пре или после завалског живописа — за време тог, можда јединог, боравака у овом делу Херцеговине. Сматрамо да је датовање осталих дела овог фрескописца и иконописца довољно аргументовано и да се ту нема шта оспоравати.

Посебно треба истаћи Кајмаковићеву опсервативност у атрибуцији фресака у Доњој испосници св. Саве код манастира Студенице. Сигурним и осетљивим оком правог и доровитог истраживача, он је одмах, након публикаовања овог доста оштећеног али драгоценог ансамбла, открио руку Георгијева. Митрофановићев боравак у Студеници око 1618. године и сликање испосница аутор зналачки повезује са тежњом Хиландараца да се у овој царској цркви живот организује по обрасцу манастира Хиландара, међу чијим се мисионарима, поред Аверкија који у Доњој испосници преписује Студенички типик, налази и Георгије, али вероватно не само у улози сликара, с обзиром на његову изванредну теолошку ученост, широко образовање и оденост средњовековним традицијама. Тачно су уочене стилске сродности, па чак и подударности, између фресака у Доњој испосници и зидних слика у Завали, насталих 1618/19. године.

Најопсежније и најсадржајније поглавље у књизи, насловљено називом Дјела (описи и иконографска анализа), представља, чини нам се, највећи домет научно-истраживачке мисли аутора и, истовремено, оличава његов огроман труд и есенцијални резултат који ће, несумњиво, бити од највеће користи за науку. Иако понекад засмета преопширност, а који пут и неизбежно извесно понављање, ваља рећи да се у овом делу књиге налази прави мајдан података и сазнања који импресионирају не само богатство, већ и систематичношћу излагања, а посебно дубином понирења у најсложенија иконографска и иконолошка питања, која нису била уобичајена у научним пословима ове врсте. За свако Митрофановићево дело аутор је дао потпуну и прегледну дескрипцију са исписима свих текстова, цртежа или цхематичне скице распореда фресака са доста великим бројем репродукција. Међутим, оно што чини изузетну научну вредност овог поглавља, то су изванредне и веома студиозне иконографске анализе, које изненађују својом свестраношћу суптилношћу и сјајном ауторовом обавештеношћу и упућеношћу у овај аспект истраживања. Он је посебно анализирао иконографију фресака у храмовима, затим сликарства на морачкој фасади и у припрати, зидних слика у хиландарској трпезарији и иконописних дела. Ниједна тема, ниједна сцена, готово ни један значајнији лик, представљен у виду фреске или иконе, није измакао Кајмаковићевој анализи, у коју је укључио паралелна разматрања, систем аналогича и све остале проверене и у науци познате методе, чијом је применом и инвентивношћу закључака показао сву ширину

НОВЕ СТУДИЈЕ О НАШОЈ КУЛТУРНОЈ БАШТИНИ

приступа и велико познавање ове проблематике. Не зна се шта је драгоцене материје: да ли помне и комплетне анализе великих празника, циклуса Христовог страдања, Богородичиног циклуса, ратника, мученика, столпника и монаха у храмовима, преко којих је утврдио и изворе и предлошке којима се сликар служио, или пак, духовита и смела разматрања тематског и иконографског садржаја на морачкој фасади, или можда, необично студиозна и акрибична расправљања о Богородичним екатистима и илустрацијама биографије Светог Саве у хиландарској трпезарији? Заиста се тешко одредити. Далеко би нас одвео ако би, макар и сумарно, приказали резултате до којих је писац дошао, али треба рећи да је до танчина захваћен сложен иконографски организам Митрофановићевог дела и да је писац успео да на светлост дана изнесе мноштво интересантних доказа о несвакидашњој сликаревој теолошкој учености, његовој неочекиваној обавештености о савременим тематско-иконграфским обрасцима и великој зависности од искустава старе српске и византијске уметности XIII и XIV века. Ни једна до сада објављена књига о нашој старој уметности није тако широко и студиозно захватила проблем иконографије као што је ова. У тим својствима, поред осталих врлина, видимо њен особити квалитет.

Можда се у научним круговима неће прихватити Кајмаковићев покушај занимљивог тумачења тематског садржаја фресака на фасади цркве манастира Мораче и довођење у везу са наводним борбено-патриотским и политичко-слободарским расположењима Георгија Митрофановића, односно остварењем националног проблема борбе за ослобођење српског народа од Турака, као што ће, на пример, вероватно, без резерве бити сагласни са закључцима до којих је дошао критички анализирајући илустрације житија Св. Саве у хиландарској трпезарији, при чему је са респектом и упадљивом опрезношћу оповргао нека неодржива гледишта ученог и уваженог научника Владимира Р. Петковића. Али, остаје као неоспорна чињеница да је Кајмаковић вишезначношћу својих успешних иконографских и иконолошких проучавања не само темељно захватио целокупно Георгијево дело и до краја пробудио досадашња сазнања, већ је научну мисао изванредно обогатио новим открићима. Најзад, савременици, који се баве изучавањем српске уметности турских времена, нарочито оне из XVII века, могу бити срећни што је овеј вредни и узнемирени истраживач обавио један огроман, готово пионирски, посао, написавши исцрпну и потпуну иконографску и иконолошку студију о делима једног уметника, који ће због своје свеобухватности бити узор и полазна основа за сва слична научна истраживања и проучавања. Није претерано рећи да је Кајмаковић овим доста учинио за лепшу будућност домаће историје уметности.

Када се успешно изрони из компликованих проблема тематско-иконграфског студирања, која су не само много ангажовала аутора, већ и захтевала широко познавање проблематике и сигурна научна искуства, онда се са размакнутијим видицима и новим обогаћењима може приступити разматрањима стилских и уметничких особености дела. То се запажа у поглављу Стил, где је као одличан познавалац дела овог уметника, са лакоћом и сигурношћу исказао своја запажања и оцене о генези уметничког и стилског схватања. Премда понекад варљиве, па и субјективне, и често у зависности од сензибилитета и естетског образовања оних који те анализе врше — у овом случају се ради о врло упућеном, осведоченом и искусном зналцу, који са поузданошћу и уверљивошћу предлаже и доказује постојање трију стилских фаза, кроз које је Георгије Митрофановић као сликар фресака и икона прошао. Такозваном тврдом стилу припадају Богородица Млекопитателница из Хиландара, Деизнисни чин из Студенице, Деизнисни чин из Мораче, добрићевске фреске и зидне декорације цркве манастира Крупе. Из ових остварења може се изузети добрићевски живопис, јер, у неким својим деловима, показује стилска обележја врло блиска такозваној прелазној фази којој припадају фреске у Доњој испосници, декорације на фасади Мораче и живопис у Зевали, а затим иконе Богородица из Мораче, Сабор арханђела и Јован Крилати из Хиландара — све дела која су настала између 1616. и

1619. године. У оквир зрелог стила Кајмаковић уврштава, с правом, дела настала после 1619. године, међу којима посебно својим уметничким квалитетима доминирају фреске-декорације хиландарске трпезарије. Све поставке у домену стила писац поткрепљује лепим запажањима и правилним судовима о: композицији, цртежу, фигури, боји, фактури, перспективи, светлости, пејзажу, орнаментици и другим ликовним и стилским елементима и мотивима.

До значајних открића у техници Митрофановићевог рада на фрескама аутор књиге је дошао током рада на преносу манастира Добрићева. Део тих резултата је раније објавио и они су, у знатној мери, подигли степен наших сазнања о овом питању. Ово поглавље је необично садржајно и документовано занимљивим подацима који доказују систематичност Митрофановићеве стваралачке личности.

Паралелно са изучавањем дела хиландарског сликара, Кајмаковића су интересовали, сасвим природно, сви значајнији токови и појаве у овом раздобљу. Нека значајна питања, на која је покушао да да нове одговоре, директно су произашла из проблема који су се тицали Митрофановићевог дела. Стога је поглавље Савременици и ученици веома интересантно управо по обиљу тих питања од којих је нека сасвим решио, а нека приближио правом одговору. Неке раније недовољно аргументоване оцене и понекад на брзину донете судове и закључке, новим подацима и свестраним тумачењима у светлу непосредних и важних открића, или је озбиљно пољуљао или сасвим оповргао. Новим сазнањима, убедљивим и документованим тезама, које је јасно и сугестивно образложио, довео је, на пример, у питање постојање неких уметничких личности које је наука раније регистровала, или је, пак, с правом, посумњао у идентитет неких веома познатих стваралаца. Тако је, изгледа, сасвим сигурна његова претпоставка да уопште не постоји сликар Авесалом Вујичић, до сад познат као аутор две изврсне иконе у манастиру Морачи. По њему, ова два одлична дела сликао је прилично подцењивани мајстор Радул, о коме се као сликару може засновати повољнији суд, а Авесалом Вујичић „постоји само као добар платиша и нешто лошији дипломата, а никако као сликар“ — како каже писац. Знатно је компликованије и деликатније питање уметничког идентитета једног од најспособнијег сликара XVII века, који је по, једном доста загонетном и недовољно образложено протумаченом тајнопису, ушао у науку под именом Козма. Кајмаковић је изразио сумњу у име овог уметника, изједначавајући га са мајстором Јованом, исто тако даровитим и у неуди веома уважаваним и високо оцењеним уметником. Део истраживања сигурно ће пружити доказе о томе да ли је у праву или није.

Књига садржи нове и драгоцене погледе на нека уметничка струјања у области иконописа овог раздобља, који доприносе јаснијој научној слици о овом стваралаштву. Уопште узевши, између корица овог дела сваки истраживач уметности турских времена наћи ће толико нових података, лепих запажања, проиљивих оцена, а понекад и сасвим оригиналних тумачења, да ће бити незамисливо да се ова врсна студија у било којој прилици, када је реч о нашој уметности познијих времена, мимоиђе. У научна истраживања нашег уметничког наслеђа она уноси једну нову светлост, за којом смо само могли да пожелимо.

Слободно се може рећи, а ова мисао је врло блиска пишчевим констатацијама: Георгије Митрофановић је највећи српски уметник свог времена. Мада ослоњено на српско сликарство XIII и XIV века, на искуствима његових непосредних претходника, посебно еминентног мајстора Лонгина, затим на евидентним утицајима руске уметности и, до извесне мере, на делима критских мајстора XVI века на Атосу, Митрофановићево сликарско дело садржи у себи довољно оригиналности и самосвојности да се може уврстити међу најаутентичније остварења наше старе уметности. Као изузетно снажна и даровита индивидуалност, он је извршио знатан утицај на своје савременике. Његова уметничка схватања следили су најистакнутији сликари XVII века, као што су Козма, Јован, Радул, Андрија Раичевић, Василије и други по имену непознати мајстори.

НОВЕ СТУДИЈЕ О НАШОЈ КУЛТУРНОЈ БАШТИНИ

Поред тога што је овом књигом исцрпно и свестрано осветљено занимљиво и узбудљиво сликарско дело овог уметника, што није учињено ни са једном другом уметничком личношћу нашег средњег века, њен аутор је део изванредан научни прилог потпунијем сагледавању и бољем разумевању не само сликарског стварања XVII века, већ читаве уметности турских времена. Са ознакама правог и комплетног научног дела, у коме врлине далеко надмашују извесне, у оваквим случајевима неизбежне, недостатке који се готово могу занемарити, може се очекивати да ће књига учинити прекретнички подстицај у приступу и развоју даљих научних истраживања и проучавања неке старе уметности, посебно оне из периода од XV до XVII века. Штета што ова књига, писана полетно, амбициозно и инспиративно, јасним и лепим стилем даровитог писца истраживача, није опремљена бољим и уједначенијим илустрацијама, што се нарочито односи на цртеже и колор-репродукције. Да је ту досеђут очекивани квалитет, монографска студија „Георгије Митрофановић“ била би у самом врху најкомплетнијих остварења и најрепрезентативнијих издања ове врсте. Па ипак, то јој неће сметати да нађе свој пут до читалаштва, нарочито код проучавалаца и љубитеља наше културне и уметничке прошлости. Пошто је сребрена регистрима и резимеом на француском језику, омогућена јој је комуникација у иностраном научном и културном свету, што је, свакако, од великог значаја. Уз сва признања аутору, не смемо заборавити заслуге издавача („Веселина Маслеше“), који истрајно и узорно, својом изузетном библиотеком Културно наслеђе, стално обогаћује савремене научне тековине, разоткривајући богату и слојевиту културну и уметничку баштину народа Босне и Херцеговине.

ИСТОРИЈА ПРИМЕЊЕНЕ УМЕТНОСТИ КОД СРБА, I ТОМ,

издање Музеја примењене уметности, Београд 1977.

Научна мисао о развоју наше примењене уметности доста дуго је чекала да се осамостали и да добије пуно право на свој сопствени исказ. Општа усмерења на проучавање дела ликовне уметности спонтано су полискивала усамљена настојања да се успостави слика о развоју уметничких заната код Срба. Али, упоредо са изучавањем фресака и монументалних архитектонских дела наше прошлости, све се више афирмисало интересовање за примењену уметност. Упорност и истрајност појединих истраживача да се дубље проникне у историју накита, намештаја, керамике, стакла, тканине и других облика примењених вештина, досезали су до драгоцених исхода, који су, временом, добијели фундаментални значај.

Међутим, прави и организовани вид истраживања и проучавања примењене уметности настаје тек оснивањем Музеја примењене уметности у Београду. Полазећи од већ постигнутих резултата, остварених истраживањем у оквиру одређених установа или заслугом појединаца, ова институција је, пре свега, однеговала свој властити кадар, који је сазревао заједно са њеном активношћу и којим је остварила праве основе да се подухвати једног великог пројекта: писања прве историје примењене уметности код Срба. Треба рећи да је овом добро организованом послу претходио читав низ значајних акција, оличених кроз бројне тематске изложбе, кроз издавање солидних каталога, посебних књига и редовно излагање Зборника, где су објављени најзначајнији радови, засновани на удубљеном и систематском изучавању појединих области примењене уметности.

Да би се написала историја примењене уметности једног народа која претендује на непролазност своје вредности, неопходно је достићи висок степен научних сазнања и поседовати значајна искуства, и у истраживању и у публиковању постигнутих резултата. Кад је реч о нашој историји, може се рећи да су сви ти предуслови остварени, јер „наша национална наука има своју литературу о делима примењене уметности, посебне књиге о одређеним, често широким темама“, које су, управо, изашле из пера аутора првог тома Исто-

рије примењене уметности код Срба, чију појаву можемо означити културним и научним догађајем првог реда.

Ова опсежна и драгоценна синтеза дело је једанаест веома истакнутих историчаре уметности, данас свакако најбољих познавалаца појединих области српске примењене уметности. Уводни текст је написао академик др Светозар Радојчић, који је, проучавајући стару српску уметност, изузетно допринео ширем познавању оквира у којима се развијала и примењена уметност. Реализована на бази амбициозног научног пројекта, чији је носилац др Бојана Радојковић, писац многих студија и неколико врло цењених књига, први том Историје примењене уметности код Срба конципиран је као заједничко дело, које није намењено само уском кругу научника и стручњака, већ и ширем читалаштву, заинтересованом за уметност прошлих времена. Отуда се и може објаснити изостављање научног апарата, који, сигурно, многи неће прихватити са одобравањем. Тежња да књига допре до што већег броја читалаца, није ниуколико утицала на ауторе да своје текстове ослободе научности. Напротив, писани критичким методом и на основу богате документације, највећи број текстова досеже висок ниво најширих сазнања, презентованих модерно, али доступно и разумљиво за много већи број читалаца, него што књиге из ове области могу да рачунају.

Засновани, у највећој мери, на очуваном историјском и археолошком материјалу и њиховој научној обрађености која је предходила овом подухвату, текстови аутора ове историје одликују се извесном неоразмером научних достигнућа, али и очитим настојањем њихових писаца да се, у недостатку извора на домаћем тлу, што дубље захвате поуздани исходи извршених истраживања у ширим областима, који су могли бити прихваћени као основе за нова сазнања стечена методом компарације и аналогije.

Општи хронолошки оквир који овај том захвата односи се на период од раног средњег века па до нестанка српске независности. Два у историјском и стилском погледу сасвим различита раздобља (рани и зрели средњи век) условљавали су потребу да о истим творевинама пишу два аутора (керамика, мерал, кост и рог, стакло), чиме се може објаснити тежња и став уредништва да ужа стручна и научна опредељеност и омеђеност могу само допринети квалитету синтезе. То се и обистинило у већини случајева, мада понекад засмета разноликост и неуједначеност ауторових методских приступа, научних поставки и излагања. Зне се да је код оваквих заједничких дела честа и упадљива појава хетерогености, која се као извесна слабост тешко могла избећи. Чини нам се да је она овде добрим делом и у главним токовима ипак савладана, јер су готово сва поглавља настајала на начелима општег јединства, извесне међусобне повезаности, тако да је књига као целина остварила неопходну кохерентност.

Поред Радојчићеве уводне студије, у којој је широким потезима, сажето и језгровито, указао на основна и битна обележја примењене уметности код Срба и истакао значај ове монументалне књиге, у сложеном организму овог дела уочавају се поједина поглавља, која целином и уверљивошћу својих поставки заслужују посебну пажњу. То се у првом реду односи на текст *Керамопластични украс*, који је написао Гојко Суботић. Ово је први целовит приказ ове декоративне вештине код нас заснован на широком познавању пре свега византијских искустава. Доноси обиље потпуно нових и изванредно систематизованих сазнања, која су изузетно обогатила досадашњу представу о овом сасвим успутно проучаваном уметничко-декоративном изразу. Бојана Радојковић (*Средњовековни метал*), Бурђица Петровић (*Оружје*), Јованка Максимовић (*Камен*), Верена Хан (*Средњовековни кост и рог и средњовековно стакло*) и Мирјана Љубинковић (*Дрво, Раносредњовековни метал и Стакло*), као писци посебних књига у своје текстове у првом тому Историје примењене уметности код Срба уградиле су сигурне знања, допуњена погоњим истраживањима и дефинисана неким новим, занимљивим и прилагођеним одређењима. Наш најбољи познавалац тканице и веза Добрила Стојановић и заслужни истраживач Загорка Јанц (*Орнаменти на зидном сликарству и Књига*) написали су поглавља достojна њиховог научног репомеа. Талентована Гордана Марјановић-Вујовић (*Ра-*

НОВЕ СТУДИЈЕ О НАШОЈ КУЛТУРНОЈ БАШТИНИ

носредњовековна керамика и Раносредњовековни кост и рог) потврђује се зрелошћу истраживача и поузданошћу закључивања. Свој удео у овој књизи дали су Марија Бејаловић — Хапи—Пешић (Средњовековна керамика) и Добрила Поповић — Гај (Новац). Посао одговорног уредника савесно је обавила Нада Андрејевић — Кун, која има несумњиве заслуге у организовању и остваривању овог значајног подухвата.

Међу малобројним синтезама из наше историје уметности, ова свакако заузима посебно место. За разлику од већине, она је колективно дело наших најистакнутијих научника, којима је проучавање примењене уметности преваходна преокупација. Њу прожима интегрална научна мисао, која, можда, није увек на највишем нивоу, али која указује на чињеницу да се у оваквој организацији ипак могу остварити најцеловитији пројекти. Искуства у стварању првог тома биће драгоцене у припреми другог, при чему се морају отклонити неки пропусти. Радује чињеница да је писање другог тома, као саставни део истог пројекта, посао који је увелико одмакао и да се ускоро може очекивати да угледа светло дана.

Појава ове садржајне, богато илустроване и солидно ликовно-технички опремљене књиге чини част њеном издавачу, а култури нашег народа изузетан допринос. Њоме се сврставамо међу народе који узбудљиве лепоте свог уметничког стварања прошлих времена откривају темељно и на прави начин.

ДР ДИНКО ДАВИДОВ.

СРПСКА ГРАФИКА XVIII ВЕКА

Нови Сад, Матица српска, 1978.

За разлику од других ликовних дисциплина, српска графика XVIII века релативно рано је уведена у свет научног проучавања и истраживања. Интересовање према њој испољено је, пре свега, у оквиру широкх настојања за успостављањем слике о историским, културним и књижевним развојним токовима XVIII века. У том контексту учињени су први научни приступи и дати пионирски судови и оцене о овој вештини, за које нарочите заслуге имају Димитрије Руварац, Радослав Грујић, Никола Редојчић, Алекса Ивић, Мита Костић, а посебно историчари књижевности Јован Скерлић и Тихомир Остојић. Аутономији изучавања развоја ликовних уметности овог раздобља, тиме и српске графике, необично је допринело једно опште дело Вељка Петровића и Милана Кашанина. Носиоци продубљеног научног занимања за поједине проблеме у историји српске графике, које се у континуитету наставља, данас у Миодраг Коларић и Павле Васић, а нарочито Дејан Медаковић, који је једном необично значајном синтезом сагледао сва дела и појаве старијег раздобља и успешно наставио проучавање личности и њиховог стваралаштва у области српске графике века просвећености.

Последњих двадесет година плодног рада на изучавању ове гране наше уметности доминира активност др Динка Давидова, историчара уметности, који се истакао низом објављених студија, чијом појавом су разјашњене многе загонетке у развоју српске графичке уметности XVIII века. Он је данас несумњиво водећи истраживач у овој области уметничког стварања нашег народа и један од најбољих познаваоца уметности XVIII века у Војводини и другим крајевима у којима су стварали српски ликовни уметници. Као круна његовог вишегодишњег и истрајног истраживања и научног проучавања дрворезно-бакрорезне вештине, појавила се волуменозна и изузетно слојевита књига — право дело „Српска графика XVIII века“ у издању Матице српске поводом 150. годишњице њеног оснивања, у оквиру познате серије Студије за историју српске уметности, као њена осма књига.

Српска графика у XVIII веку испољавала се кроз две основне технике: дрворез и бакрорез. За њену појеву и процват од одсудног су значаја биле одговарајуће политичке, културне и друштвене прилике које су чиниле њене историјске оквири. Аутор је после изванредно читљивог и прегледног дела текста посвећеног историографији, у коме је презентовао све значајније исходе

рада на изучавању ове ликовне гране, управо осветлио те преломне историјске моменте, који су имали снажан утицај на уметничко схватање овог времена и који су допринели рађању и развоју графичке уметности. Два необично важна догађаја: прва сеоба Срба 1690. и друга из периода после аустро-турског рата 1737—1739. године пресудно су одредиле судбину уметничког стварања српског народа у областима Угарске, а самим тим и графичког развоја. Овде, у туђини, под окриљем Карловачке митрополије, где се стицајем историјских околности сабрао највећи део српског живља који је снажном самосвешћу испољавао надчовечанске напоре да сачува свој идентите, борећи се за своју етничку, политичку, друштвену и културну егзистенцију, зачала су се уметничка схватања из којих су произашле потребе за графичким стварањем.

Разматрајући место и улогу графике у укупном исказивању српског народа у ово судбоносно време, Давидов је истакао неке врло уверљиве поставке, које објашњавају ову уметничку активност са културолошког и социолошког становишта. По њима, графика није само уметничка ликовна прекупација Срба, већ, исто толико, средство којим се исказивала вишеслојна духовна садржина, па и најзначајније политичке тежње и идеје. Будући да Срби никада нису могли да добију одобрење за оснивање штампарије, графика је кроз читав XVIII век са својствима једноставног распростирања и као илустрација могла својим пропагандним дејством да остварује фундаменталне циљеве идејне, друштвене и политичке природе. Отуда се, како аутор истиче, графика може узети као поуздано сведочанство преображаја и раста српске културе XVIII века.

Дрворезна графика, за разлику од бакрореза, имала је другостепену улогу и тешко се ослобађала старих традиционалних узора и образаца. Како је била намењена ширим слојевима друштва са ретким ктиторским меценаштво црквених и световних великодостојника, ова уметност, без обзира на свој значај и мисију коју је остваривала, никада није досегла ниво бакрорезних творевина; није успевала да ухвати корак са савременим европским стилским схватањима, нити је имала тако даровите и свестране ствараоце као у области бакрореза. Давидов је, међутим, стекао овом књигом изванредне заслуге што је, објективно оцењујући дрворезна остварења и њихове анонимне и по имену познате ауторе, јасно указао на све сложености услова и путева у којима је ова вештина егзистирала и кретала се да би нам предочио потпуну слику њеног развоја колико дирљиву у својој изражајној немоћи, толико и задивљујућу по својој виталности и улози коју је имала. Наравно, оваква оцена заснива се на поређењу са звезданим дOMETИМА европског, нарочито немачког, дрвореза, бременитог сазвоном и онагом утицаја. Широко захваћено и помно истражено, али оскудно очувано, дрворезно уметничко наслеђе од стране аутора и других посленика, понудило му је сјајну шансу за зрела научна расуђивања, коју је он умно и даровито искористио. Можда би систематичнија трагања за преосталим плочама и отисцима у унутрашњости Србије, која, ипак, нису спроведена као у Војводини, употпунила сазнања и о квантитету окрњене дрворезне бештине и о могућности прецизнијих судова о целини њеног уметничког организма.

Када се говори о нашем бакрорезу, мора се имати на уму да ни једна уметност није у толикој мери задржала у сферу идејног и политичког деловања као ова техника. Ношени идејном борбом за сопствено самоодржање у крајевима јужне Угарске, црквени великодостојници, од чијих је способности и лукавости често зависила судбина читавог народа, имали су довољно заноса и жера да непогрешивом интуицијом најпре одаберу а затим тематски и идејно усмере талентоване уметнике, као што су, на пример, били Христифор Жефаровић и Захарије Орфелин и да их ставе у службу ванредно значајне националне, верске, културно-уметничке и друштвене еманципације народа који су предводили. Већина бакрорезаца који су својим делом постали уметничке индивидуалности, формирали су се или на графичким схватањима бечких мајстора, али су неки од њих, недовољно школовани, испољили и друга интересовања, на основу којих су изградили свој особени израз. Ишавши у корек са актуелним савременим захтевима клијентеле и мецена, српска графика је стилска закашњења, у односу на графичке токове у

НОВЕ СТУДИЈЕ О НАШОЈ КУЛТУРНОЈ БАШТИНИ

свету, успевала да трансформише у облике које су били израз укуса наручиоца, поштујући, при том, строге тематске оквире који су они постављали. Изражена црта комплиментарности са другим уметничким дисциплинама, нарочито са књижевним, историјским и другим штивима у својству илустративне улоге, допринела је да бакрорезна графика у доба просвећености добије широке просторе за свој израз, које је у областима где су Срби живели већто искористили и достигла завидан ниво. У опсежном, надахнутом и полетно писаном тексту о бакрорезном стварању, које Давидов данас несумњиво најбоље познаје, исцрпно су разматрана сва значајнија дела и расправљена сва питања која у кључном смислу речи објашњавају све важније појаве и тенденције и која их уоквирују у једну уверљиву синтетичку целину.

Драгоцену врлина ове књиге, поред обухватности и систематичности, јесте њена ретка читљивост, јер је писана талентовано, топло и зналачки. Стога ће сигурно, упркос уобичајеним особинама научних студија, постати штиво које ће лакше и брже наћи пут до читаоца, у чији ће круг ући не само познаваоци и љубитељи наше културне и уметничке баштине, већ и многи поштоваоци добре литературе.

Осећај пуноће и потпуности, који се јавља при склапању корица Српске графике XVIII века, производи, пре свега, њен есенцијално научно-студијски део који је управо чини синтезом. Али, онај толико користан у брижљиво сачињен каталогски део, са коректним и сажетим описима и библиографијом и са обиљем беспрекорних репродукција с којим се, вероватно, исцрпљује инвентар свих очуваних српских дрвореза и бакрореза овог века, представља, исто тако, драгоцену додатуку без које би књига имала осетну празнину.

Појава ове значајне књиге, на најбољи начин, потврђује чињеницу да наша национална историја уметности као млада научна дисциплина све сигурније утире свој пут и постаје једна од водећих хуманистичких наука, која савременим методама снажно открива вишеслојне вредности нашег уметничког наслеђа, приближавајући га радозналом и узнемиреном човеку нашег времена.

Д. БОГДАНОВИЋ, В. Ј. ЂУРИЋ, Д. МЕДАКОВИЋ

ХИЛАНДАР

Издање Републичког Завода за заштиту споменика културе, Југословенске ревије и „Вука Караџића“, Београд, 1978.

Од XVIII века, када се заснива прво научно занимање за древне ризнице манастира Хиландара, па све до данас, готово непрекидно, ова велика левра наше историје, културе и уметности налази се у средишту пажње многих домаћих и страних истраживача. С неједнаким исходима и дометима, појављивале су се студије, расправе, књиге и друга дела о овом манастиру, које су несумњиво обогатиле не само научну мисао, већ и допринеле ширим и општијим сазнањима о овом старом и слојевитом културно-историјском споменику наше прошлости.

Драгоцену открића, до којих је дошла читава плејада руских, српских, француских, грчких и бугарских научника, нарочито у нашем веку, осветлила су многе сложене историјске, културне и уметничке токове којима је источник био Хиландар. Међутим, овај неисцрпни и изузетно богати старовременик, који је у разгранатом стаблу наше културе и уметности био и најдубљи корен и најбујнији део његове круне, и даље остаје један од најинтересантнијих и најзначајнијих научних проблема у изучавању наше свеколике прошлости. У наше време, захваљујући све бројнијим истраживачима, стално се множе све поузданија сазнања о овом нашем највећем музеју историје, културе и уметности. Ушли смо у нову етапу свестранијег, интензивнијег и продубљенијег бављења овим спомеником, у чијем бићу све више црпимо, препознајемо и откривамо незаменљиве податке за истину о себи и свом идентитету.

Научну радозналост о Хиландару до сад су делимично задовољавале бројне студије посвећене појединим питањима које су, нарочито оне из послед-

њих неколико деценија, са много обавештености саопштавале драгоцене и преломне појаве из живота овог аутентичног сведока наше прошлости. Општу културну, па и туристичку, заинтересованост за Атос и Хиландар успевали смо да утолимо преко неколико сажето писаних монографија. Међутим, све до појаве овог сјајног издања, ми нисмо имали књигу о овом изванредном споменичком ансамблу, у коме су сконцентрисана дела архитектуре, зидног сликарства, иконописа, старе књижевности, повеље и остали историјски извори, која ће на целовит начин, критички и с научном поузданошћу, али доступно за шири круг читалаца, предочити све најважније историјске, културне и уметничке вредности.

Према свим својим узбудљивим древним лепотама, откривеним и још недовољно осветљеним изворностима многостраног сведочанства минули и судбоносних времена, овај споменик је управо заслужио да добије овакву репрезентативну монографију, која ни по чему не изостаје од најбољих светских издања ове врсте. Писана од стране данас несумљиво најбољих познавалаца овог најугледнијег споменика српске старе уметности и културе, са предговором др Павла Савића, председника САНУ, уводним текстом академика др Светозара Радојчића и са изванредним фото-илустрацијама Миодрага Б. Ђорђевића, књига Хиландар улази у ред оних издања којим се на најбољи начин задовољавају културне и друштвене потребе и којим се сазнања о врхунским делима наше баштине подижу на највиши степен. Свим својим изразитим врлинама комуникативног и слојевитог дела хиландарска монографија широко и раскошно отвара тајанствене и величанствене ризнице наше старе културе и уметности. Она нас води путевима којима су се кретали и укрштали многострани пејмарски и стваралачки утицаји, кроз просторе где су се рађали, витално одржавали или умиралли они уметнички импулси и одсјаји од којих ће у многоме зависити судбина архитектонских, сликарских и књижевних дела у матичном поднебљу српског народа. Јер, иако ван граница његове отаџбине, Хиландар је вазда био довољно снажан и утицајан духовни, културни и уметнички центар да је у многим раздобљима наше историје био мерило и инспиратор развојних културних и уметничких токова. Као интегрални део баштине нашег народа и као утемељивач и родоначелник многих непревазиђених и фундаменталних културних и уметничких тековина, овај светогорски древник ће заувек остати најсигурнији казивач наше прошлости. Јавност ће се преко ове прелепе књиге упознати са једним чудесним светом који нам је био мало познат, али чије ће откриће обогатити нашу преставу о његовим непролазним вредностима.

Конципирана тако да читаоца обавести о заиста најзначајнијим својствима овог споменика, у чијем сложеном организму историјског, архитектонског, сликарског, књижевног и другог карактера још живе стара и првобитна ткива са наслагама дугвременог битствања, књига је на изненађујуће кохерентан начин успела да успостави јединство свог саопштавања кроз свој текстуални исказ, али и преко савршену обрађене документације као илустративних прилога.

У подухватима овакве врсте, чија је реализација везана за више аутора, увек постоји опасност од неуједначености. Овде је она сасвим превазиђена, јер је остварена пуна мера целовитости и комплементарности, тако да се стиче утисак да је дело једног аутора. Слично јединство постигнуто је и код колор-репродукција, иако им није аутор само Миодраг Б. Ђорђевић.

Удео сваког аутора у грађењу овакве целине тамај је толики да се могла саздати комплетна, прегледна и обухватна књига, која зналачки и компетентно обавештава свет сажетим синтетичким изразом о капиталним културно-уметничким слојевима овог споменичког комплекса. Д. Богденовић, широко обавештеносту и уверљивошћу изврсног познаваоца историје православља, писмености и књижевности наших древних времена, изложио је, у мери топле и занимљиве читљивости, обиље драгоцених поставки о Хиландару као многоструком исходшту оних струјања која су допринела формирању културне физиономије нашег средњег века и познијих времена.

Уметност Хиландаре (зидно сликарство, иконопис, градитељство, минијатуре, дела примењене уметности) од његових почетака до краја XVII века

НОВЕ СТУДИЈЕ О НАШОЈ КУЛТУРНОЈ БАШТИНИ

била је тема коју је В. Ј. Ђурић презентовао у једном изванредно сугестивном суштински сагледаном прегледу, упознавајући нас са најзначајнијим појавама, личностима и делима која чине овај споменик највећом галеријом наше средњовековне уметности, без обзира колико су јој страдалништва одузела од својих вредности и лепота. Ђурићев текст је утолико значајнији што доноси нека нова научна опредељења која су потврда његовог непрекидног истраживања и надахнутог студијског односа према још непроученом уметничком наслеђу овог највећег средњовековног споменика нашег народа.

Упознавајући нас са историјским, културним и уметничким збивањима у Хиландеру током XVIII и XIX века, Д. Медаковић је, на основама резултата до којих је дошао ранијим истраживањима, изложио све значајније чињенице које одликују ову епоху. Посебно се истичу његова тачна и суптилна запажања о делима хиландарског сликарства XVIII века, о којима закључује: „Та дела, заједно са архитектуром, сведоче о истрајности хиландарских монаха да очувају и уметнички континуитет и према укусу свога времена украсе манастир. У бојеном шаренилу хиландарских параклиса испречене су просто срдачно, наивно и искрено и многе учене теолошке мисли ранијих векова. Управо је на зидовима манастирских параклиса добрим делом протумачена и духовна култура ових монаха у XVIII веку“. Књигу је веома обогатио Медаковићев текст *Истраживања Хиландера* којим је прегледно и сажето изнео све најважније исходе непрекидних научних интересовања која трају скоро два века. Драгоцен прилог представља опсежна библиографија, а недостатак резимеа на страном језику сигурно ће донекле умањити комуникативност овог дела у иностраном културном свету.

Истакнути ликовни уметник фотографије М. Б. Ђорђевић, својим изванредним и уједначеним колор-фотосима, обезбедио је онај прави ризничарски кључ којим је суштински отворио хиландарске одаје и изнео на светло дана највеће ликовне и историјске вредности давши им печат своје даровите личности. Остали сарадници као што су Жељко Шкаламера, Соња Богдановић, Илдико Печвари и др. могу бити поносни што су учествовали у остваривању овог подухвата који служи на част нашој генерацији и култури.

ДЕЈАН МЕДАКОВИЋ,

МАНАСТИР САВИНА, ВЕЛИКА ЦРКВА, РИЗНИЦА, РУКОПИСИ

Београд, Институт за историју уметности, 1978.

Институт за историју уметности Филозофског факултета у Београду определио се да од почетка свог рада издаје две серије својих публикације: једну под називом „Грађа“, а другу насловљену са — „Монографије“. Значајније резултате управо је остварио у објављивању монографије, од којих је већ шест угледало светло дана. Иако за друге области то, можда, не представља импозантан број, за нашу историју уметности као младу научну дисциплину, која је на свом развојном путу морала да се бори са многим тешкоћама, појава шест монографских студија у релативно кратком раздобљу чини част овој научној установи, а за историју уметности нашег народа несумњиви допринос обогаћењу праве и савремене научне мисли. Кад се, при том, има у виду да су готово све књиге у овој едицији у сваком погледу узорна издања, онда се тим пре може закључити да Институт за историју уметности радом на објављивању оваквих дела обавља фундаментални и далекосежни посао који има дубоки друштвени, научни и културни смисао. Уколико су већ објављене књиге заиста произашле из организованог научно-истраживачког рада Института, а у то не треба сумњати, оне му могу бити истински подстицај за истрајнију и дубљу ангажованост на овом плану, при чему би се, можда кроз дугорочније планирање, требало систематичније и доследније опредељивати за релевантне научно-истраживачке теме, из којих ће произаћи објављене монографске студије првостепеног научног и културног интереса и значаја. Другим речима, било би целисходно да се теме које се у оквиру истраживања и научног проучавања Института одабирају и утврђују захтевају сагласно са ширим научним

интересовањима и кроз укључивање научних радника у реализацију таквих пројеката и ван круга непосредних институтских сарадника. Тиме би се створила могућност да се Институт као значајна научно-истраживачка организација шире отвори према друштву и успостављеним научним токовима, али и обезбедили услови за адекватнији и прави избор тема на основама једне сигурније концепције.

Као своју шесту књигу из едиције „Монографије“ Институт је објавио дело Дејана Медаковића „Манастир Савина, велика црква, ризница, рукописи“. предајући тако културној и научној јавности још једну драгоцену књигу о једном од најзначајнијих културно-историјских и уметничких споменика у Црној Гори.

Манастир Савина, изванредно очуван споменички комплекс, релативно је мало познат нашој научној јавности, иако је о њему писао читав низ историчара, историчара уметности, културних радника, путописаца и књижевника. Према је у стручну литературу ушао пре сто четрдесет година и готово непрекидно био предмет проучавања широког круга разнородних истраживача (о Савини су са различитог становишта писали: Ђ. Стратимировић, М. Црногорчевић, Г. Јуришић, Ј. Томеновић, Н. Ружичић, С. Накићевић, Д. Миковић, П. Шеровић, А. Јовићевић и др.), право научно интересовање за овај манастир отпочиње тек у новије време. Оно, по прилици, започиње од Лазара Мирковића, који се пред последњи рат бавио проучавањем црквеног текстила из савинске ризнице. Продубљује се преко еминентног Круна Пријатеља, који је о Савини расправљао сажето са историјско-архитектонског становишта тежећи да „еклектичну архитектуру велике цркве уклопи у шире токове уметности у Делмацији у XVIII веку“. Тако „од добронамерног, родољубивог, аматерског писања, потеклог из дубоке романтичне основе, Савина је коначно привукла научнике који су о њој писали критички“.

Широки и модерни земах научно-истраживачке заинтересованости карактерише бављење овим спомеником академика др Војислава Ј. Ђурића, који је пре неколико година написао прву савремену монографију о Савини. Са истим врлинама одликује се вишегодишњи рад Д. Медаковића на проучавању главне савинске цркве, ризнице и рукописа, који је резултирао овом занимљивом и вредном књигом. Тако је овај споменик, заслугом двоју угледних истраживача, по први пут за научни свет постао откривен у свој својој слојевитости. Његовом пуном и целовитом открићу још више ће допринети Ђурићева студија о малој цркви из XV века и новооткривеном живопису мајстора Ловра Добричевића из Котора, која се очекује.

Као најбољи познавалац наше уметности XVIII века, Д. Медаковић је несумњиво био најпозванији да напише књигу о великој цркви, грађевини која је као значајно архитектонско остварење истакнутог корчуланског градитеља Николе Форетића настала од 1777. до 1799. године. Модерним научним прилазом, он је о овој грађевини исказао релевантне и уверљиве погледе на проблем историје, при чему је шире захватио прошлост читавог манастирског комплекса, и затим на архитектонску структуру и њене стилске карактеристике, као и на сликарска дела оличена иконостасом. Посебно, не мање интересантно, поглавље представља Ризница са којом неразлучни део чини Инвентар рукописа манастира Савина, који је савесно и зналачки урадио Димитрије Богдановић. Мада Савина као интегрални манастирски комплекс чини недељиво споменичко јединство, мислимо да је овакво опредељење при њеном научном тумачењу исправно. Наиме, специјалистички приступ при истраживању и проучавању једног вишеслојног споменичког организма, као што је Савина, води правом исходу, тј. обезбеђује компетентност судова, самим тим и њихово трајање. Према томе, ако В. Ј. Ђурић обређује малу цркву и њене фреске — теквину епохе коју овај научник најбоље познаје, а Д. Медаковић велику цркву, дело XVIII века, онда се Савина као споменик разноликог креативног садржаја, преко истраживања двојице специјалиста, презентује свеколикој јавности у потпунијем светлу и на поузданијим основама.

Свој задатак Д. Медаковић је успешно обавио. Међутим, његова књига, као плод искусног и врло темељног истраживања и као остварење које је могло да се очекује са обиљем врлина које су иначе карактерисале његове

раније књиге, изазвала је, због једног дела у поглављу о историји, спорна гледишта, превасходно у политичким круговима наше републике. Наиме, аутору је оштро замерено због некритичног коришћења једног извора у коме се, сходно времену из кога тај извор потиче и сходно израженој ноти националне свести тог доба, упадљиво наглашава српско порекло и припадност овог споменика. Реч је, заправо, о књизи посетилаца манастира Савине која је успостављена 1854. године и у којој су своје утиске, уверења и осећања бележили бројни и истакнути људи XIX века и с почетка нашег столећа. Ово питање свакако заслужује посебну пажњу, без обзира у којој мери је став аутора допринео чињеници да се над његовим делом наднесе једна непотребна и непријатна сенка.

У амбициозно писаном поглављу Историја Медаковић је, користећи све важније архивске и друге изворе, настојао да свестрано осветли прошлост овог споменика. Међу њима књига „побожних посетилаца“ наметала се као једно од привлачних врло података о томе колико је овај манастир својим угледам, ризичким богатством и дугом прошлошћу кроз читав XIX век, па и у првим деценијама XX столећа, био у средишту пажње многих не само културних и јавних радника Црне Горе, већ и много шире. Природно је да се такав извор, што се научног метода тиче, не може заобићи нити занемарити, али је, исто тако, разумљиво да се он мора критички размотрити у светлу данашњих идејних поставки које су карактеристика нашег времена и друштвеног система, како би се избегао неспоразум и одређене импликације. Ауторова неопрезност што је обилато користећи, кроз цитате, белешке посетилаца у којима је са романтичарским заносом наглашавана српска припадност Савине, препуштајући их без коментара, допринела је да се његова књига стави под луцу и да се због тога скоро доведе до проскрипције. Мислимо да се ова непријатност могла избећи уз већу будност аутора, иако сматрамо да не може бити речи о шишчевој тенденцији, нити о било каквим националистичким позицијама. Такође је тешко прихватити став о ненаучности књиге, иако остаје спорно место о коме је било речи, нарочито када се има у виду аспект идејне интерпретације и политичке процене. Уосталом, књигу и њена својства треба посматрати као целину. У том погледу она недвосмислено припада свету аутентичне историјско-уметничке научне дисциплине, чије је захтеве потпуно испунила.

У прилог оваквој констатацији иду делови монографије који се односе на архитектуру и сликарство. Пажљивом и удубљеном анализом архитектонских својстава велике цркве на основама компаративних метода, Медаковић је дошао до врло значајних констатација.

Као „дело ненаметљиве, смирене монументалности, које делује лепо израђеним и међусобно усаглашеним пропорцијама“, велика црква је конципирана као романо-готска грађевина изникла на традицијама далматинског градитељског искуства и знања. Вештом сибизмом готичко-романичних облика, овај објекат, са појединим детаљима барокног карактера, саздан је са осећањем за ненаметљиви и смиренни склад архаичних црта, са рационалношћу и достојанственошћу форми. Пред нама је једно архитектонско остварење строге монументалности, вешто прилагођено захтевима ортодоксне средине, а креативно инспирисано делима западног градитељства. Велика савинске црква представља сасвим особен споменик у историји наше архитектуре, који је настао на начелима да монументалност грађевине не зависи од њене величине, већ од способности мајстора да једну чисту концепцију обликовно и просторно доведе до хармоније. Корчулански неимар Никола Форетић, како истиче. Д. Медаковић, успео је да овим делом пружи доказе о својој даровитости и способности да своје градитељско схватање трансформише и прилагоди захтевима наручиоца, оставши веран тековинама дуговеког далматинског неимарства.

Савински иконостас, дело Симеона и Алексија Лазовића, сликарске породице према којој је аутор књиге већ одавно исполио научно интересовање и изрекао одређени суд, нашао је одговарајуће место у монографији. Сигурним познавањем њиховог опуса, он је, заснивајући своја запажања добрим делом и на иконостасу велике цркве, заокружио, употпунио и до краја дефинисао њихово дело, сврставајући га у оно ликовно наслеђе које „стоји као помало

усамљено сведочанство о једном уметничком укусу који се одржао на пространом подручју у унутрашњости Балкана, о стилу који је, најзад, својим ликовним језиком избио и на Приморје, наметнувши се, поред импорта са Леванта, и као верни израз ортодоксије.“

Манастирска ризница, која се вековима формирала, састоји се из три веће целине: предмета из некадашње ризнице манастира Милешеве, реликвија из ризнице старог Тврдоша и драгоцености које су се у самој Савини стицале. Највећи број уметничких предмета ризнице одржавају све оне везе и додире које је манастир успостављао на разним странама света. Хиландарске иконе или руске иконе, на пример, сведоче о контактима овог манастира са Атосом и Русијом. Међу ризничким драгоценостима, поред лепих икона чији су аутори руски, грчки, итало-критски и домаћи познати или непознати мајстори, истичу се вредни предмети примењене уметности. Чини нам се да би леп и прегледан текст општије природе о ризници магао бити знатно употпуњен једним каталожским прегледом свих предмета у ризници, као што је то већ учињено са старим рукописима, заслугом Димитрија Богдановића.

У ризници се чува близу четрдесет рукописних књига, које сачињавају: четворојеванђеља, октоиси, служабници, требници, акатисници, каноници, зборници, апокрифни зборници, молитвеници, поменици и сл. Они потичу из временског раздобља од XIV до XVIII века. Сажети инвентар обухвата неопходне елементе као што су: наслов рукописа, време њиховог постанка, материјал на коме су писани, број листова, повез, писар, језичка редакција, правопис, орнаментика, садржај и регеста записа. Инвентар омогућава основни научни увид у збирку савинских рукописа, која представља једну од наших значајнијих колекција ове врсте.

У закључку, којим Д. Медаковић дефинише укупну валоризацију овог културно-историјског споменика, каже се да „својом занимљивом историјом, изузетним драгоценостима које су овде сабране кроз два века, својим јединственим гдадитељским облицима и вредним сликарством, манастир Савина заузима угледно место... Она је далеко прерасла значај једног локалног светишта, поставши у много чему узбудљиво сведочанство стваралачке моћи наших предака“. Овом констатацијом изречена је суштина о бићу савинског споменичког комплекса, чију укупну вишеструку вредност особито подиже мала црква као најстарији објекат у коме је очуван значајни сликарски ансамбл, чијим се присуством знатно обогаћује уметничка баштина Црне Горе.

Сва издања Института за историју уметности одликују се беспрекорном ликовно-техничком опремом Медаковићева књига у том погледу заузима најистакнутије место, захваљујући, у првом реду, извршним фотосима Душана Ташића и изванредним техничким цртежима арх. инж. Војислава Матића. Не мали удео у том смислу имали су Драган Тодоровић, аутор опреме, и Живојин Лазаревић, технички уредник овог издања. Књига је снабдевена опширним резимеом на немачком језику, који ће олакшати њено коришћење у иностраном научном свету, а савесно урађен индекс чини је комплетним и приступачнијим издањем.

ГОРДАНА ЦВЕТКОВИЋ—ТОМАШЕВИЋ,

РАНОВИЗАНТИЈСКИ ПОДНИ МОЗАИЦИ

Институт за историју уметности, Београд, 1978.

Институт за историју уметности Филозофског факултета у Београду афирмисао се као издавач бројних научних дела из националне уметности. У оквиру своја два издања *Монотрафије* и *Грађа* изашло је више књиге које представљају драгоцене прилоге проучавању уметничких споменика и стваралаца наше прошлости. Поред часописа *Зограф*, који спада међу водеће периодичне научне публикације за средњовековну уметност овог дела Европе, Институт је своју издавачку делатност проширио покретањем новог издања —

Студије. Као прва у овој едицији појавила се занимљива књига др Гордана Цветковић — Томашевић „Рановизантијски подни мозаици у Дарданији, Македонији и Новом Епиру“, свакако јединствено и прво целовито дело ове врсте на нашем језику.

Ова студија произашла је из дугогодишњих истраживања и проучавања овог истакнутог археолога, организованих ван Института, а која су имала, поред осталог, циљ „да се објасни природа и суштина слика на ранохришћанским подним мозаицима, да се ближе одреди место којим припада у историји уметности, а за балканске примере и време када су били израђени“.

Кад се има у виду да су подни мозаици античког и рановизантијског света скоро једино сликарско сведочанство тог доба и да представљају драгоцен извор за упознавање тадашње уметности, јер су ове остварења избегла судбину страдања мозаичких и фреско-декорација на зидовима секралних и профаних грађевина које су порушене, онда се може схватити од коликог је значаја изучавање овог културног наслеђа. Упркос овоме, шира и потпунија научна сазнања о ранохришћанским мозаицима још увек не постоје, доб им делом и из разлога што је о њима преовлађавало мишљење да су то дела мале уметничке вредности у односу на римске мозаике латинског Запада, о којима је написано више дела. Стога је подухват Г. Цветковић — Томашевић од изузетног научног значаја, а судећи према његовим исходима — може се рећи да представља не само несумњиву прекретницу у научном односу према овој баштини, већ и да изванредно обогаћује досадашњу представу о њој новим открићима и потпуно новим поставкама и тумачењима појединих капиталних питања. Преко лепих резултата ове студије наша научна мисао се непосредно и достојно укључује у водеће савремене европске научно-истраживачке токове о овој проблематици.

Студија обухвата резултате свестраног испитивања 92 мозаика из Дарданије, Македоније и Новог Епира — старих историјско-географских целина које се данас налазе у саставу Албаније, Грчке, Југославије и Бугарске, а упоредним истраживањима захваћени су мозаици откривени у азијским провинцијама Византијског царства, које су данас у саставу Турске, Сирије, Либана, Јордана, Израела и Палестине.

Између бројних проблема које је аутор с пажњом и удубљеношћу разматрао и сасвим их приближио прихватљивим решењима, нарочито се истиче питање које се односи на значење слика, односно мотива и композиција садржаних у подним мозаичким декоративним представама. Тематски и иконографски репертоар ових слика, за разлику од представа на паганским мозаицима које су се одликовале јасноћом и препознатљивошћу садржине, сачињавали су својеврсну тајну која је мучила многе истраживаче. Различити покушаји да се овај необични декоративно-илустративни систем разјасни, само су делимично успевали. Писац ове студије дошао је до врло занимљивих резултата. Она је утврдила да подно-мозаичке слике симболишу космос и да представљају самосвојно сликовно писмо, преко кога се открива досад непозната стана природе ових дела. Ова своја открића, која у неким аспектима још увек остају у сфери претпоставки, али интересантно и уверљиво образложених, чине сасвим нови прилог настојањима да се разреше све сложености при тумачењима фигуралних и геометријских композиција и мотива, врло необично конципованих и изведених. Веома импонују студиозни покушаји да се објасни порекло и прототип, генеза, развој и крај овог сликовног писма, који су на основама садашњег научног сазнања скоро сасвим прихватљиви. Свакако ће даља изучавања овог сложеног питања потврдити или оповргнути уверљиве поставке овог нашег еминентног археолога. Посебно се истиче поглавље Природа и стил слика — симбол Космоса, у коме је инвентивним и суптилни запажањима протумачен апстрактан, симболичан и имажинативан свет представљен на рановизантијским подним мозаицима. Не мањи допринос књига је пружила у успостављању поузданијих хронолошких граница и оквира у којима су настали бројни балкански мозаици у периоду од средине V до краја VI века. Њихово прецизније датовање омогућено је паралелним изучавањем подних мозаика са записаном годином који су откривени на источним обалама Средоземног мора. Импозантан је труд који је Г. Цвет-

ковић — Томашевић уложила у савлађивању проблема с којима се сусретала током обимних упоредних истраживања и проучавања у пространим областима у којима су очувани и откривени подни мозаици.

Ова богато илустрована књига представља фундаменталну студију, која ће бити незаобилазна у даљем истраживању и научном проучавању не само мозаика, већ и осталих грана ликовне уметности у раздобљу када је уметност хришћанства утемељавала идејне и стилске концепције, на којима ће касније израсти један изузетно сложен и слојевит свет византијског стваралаштва средњег века, у коме су и корени наше средњовековне уметности.

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

ЈЕЛИЧКЕ ЛЕГЕНДЕ

Чачак, Чачански глас, 1977.

Ни једна научна хуманистичка дисциплина није се са таквом сигурношћу ослањала на истраживања аматера, као што је то одувек чинила етнографија. Она је заснивала многе тезе и са успехом их одржавала као веродостојне научне поставке на исходима марљивог и заљубљеничког рада оспособљених прегалаца — аматера фолклориста, који су читав свој век посветили страсном трагачком делању на сабирању народног блага. Родоначелник етнографске науке Вук Стефановић Караџић имао је већи број сарадника, који су следили његова упутства и апеле у прикупљању народних умотворина, а велики Јован Цвијић, утемељивач модерних европских научних истраживања у области географије и етнологије код нас, својим огромним ауторитетом иницирао је и организовао читаву школу скупљача народне баштине и обрађивача наслеђа у српским крајевима, покренувши једну од најзначајнијих научних едиција САНУ — „Насеља српских земаља“.

Данашња етнографска мисао, у дубљој кризи него што се могло очекивати и живећи од славе великих претходника, тешко се утква у свет младе генерације. Сасвим су изузетне појаве младих истраживача организованих да колективно истражују баштину својих предака као што је, на пример *COLLEGIUM HISTORICUM* из Александровца. Исто тако, ретки су појединци који се са заносом баве истраживањем и прикупљањем умотворина. У западној Србији, међутим, ситуација је нешто повољнија. У редове радозналих заљубљеника у наше духовно народно наслеђе укључују се образовани и сензибилни људи, који настављају традицију XIX века. Међу њима се посебно истиче Радован М. Маринковић, врстан новинар, песник и фолклориста.

Његова књига **ЈЕЛИЧКЕ ЛЕГЕНДЕ — НАРОДНА ПРЕДАЊА И ЗАВЕШТАЊА** само је један део од оног што је овај активни и марљиви сакупљач свег што је дух народа посејао, открио и забележио. Стога, овој зборник легенди више би могао бити повод за реч о Р. М. Маринковићу као човеку који се већ двадесет година бави једним послом са страшћу и евидентним зналаштвом и у методолошком и у креативном смислу речи. Са изразитим осећањем за трагачство по слојевима богатог духовног наслеђа нашег народа и са изванредном опсервацијом да златна зрна издвоји и преточи у мозаик мудрости и лепоте, Р. М. Маринковић успева да у руднику са наслагама драгоцене руде пронађе ону жицу коју су открили и својевремено црпили његови велики предходници, али који су у дубинама њених извора још оставили неоткривеног блага. Образован и наоружан знањем модерног истраживача, а уз то испуњен посебним надахнућем песника и опредељен односом страстника према савременом и минулом свету, он са ентузијазмом и дубоком стваралачком узнемиреносћу посао сакупљача народних духовних творевина схвата као комплексну делатност, засновану и на темељима савременог етнографског приступа, и на основама једне чисте и аутентичне завичајне заљубљености и везаности. Када се ова два изузетно важна предуслова стекну у вишеструко даровитој и радозналој личности, какав је Р. М. Маринковић, онда исходи

НОВЕ СТУДИЈЕ О НАШОЈ КУЛТУРНОЈ БАШТИНИ

свих послова на истраживању и проучавању културне баштине могу да претендују на трајност и будућност.

Има једна срећна околност која иде на руку овом посленику. Он је потекао из краја у коме је присутан неисцрпни мајдан слојевитог духовног наслеђа и где су трагови материјалне културе минулих времена сугестивна и снажна знамења и сведочанства о богатству и виталности тих древних времена. Човек овог поднебља, макар колико био сатиран невољма ropства и неслободе, увек је лепоту и смисао живљења изражавао кроз творевине свог духа. Легенде, предања, скаске, завештања, песме, приче и други искази његовог духа имали су извориште у слојевитој прошлости и вазда су се везивали за ликове и догађаје стварносног незабораве, интонирани иреалном и имативном сликом света и сновиђења. У том судару реалног и нестверног управо су изаткивани најлепши ћилими народног приповедања и умовања.

Разгрћући по рудокопу старих истраживача, Маринковић је отворио нова окна и на светло дана изнео особена, драгоцена и мало позната народна предања и завештања везана за топониме чачанске и драгачевске области, насловивши их Јеличким легендама.

На први поглед тешко би се могло претпоставити да са овако тематском узгоношћу и омеђеношћу ове умотворине носе толико архаичних лепота и толико топлих и романтично-поетских порука, које се могу упоређивати са најлепшим исказима епских народних песама. Међу преко 140 легенди, сабраних у овој невеликој али драгоцену књизи, увршћен је извештај број оних које, својим садржајем, лепотом казивања и изразом, спадају међу праве драгуље ове врсте наших народних умотворина. У такве се свакако могу сврстати: Змајевац, Велица, Рти, Златна ткаља, Градина и ковчег, Булина стјена, Јелење и Миревина, Златна, Каона (I), Морава, Љубић, Мојсиње, Прељина, Криваја, Русавице, Кадињача, Жаочани, Придворица и друге.

Једноставне, простодушне, лапидарне, језгровите и сочне, ове легенде, забележене језиком на који је наднесена патина прошлости, чине један мење познати самосвојни део наше богате народне књижевности, који треба деље изучавати. Знајући за Маринковићеву удубљеност у овај посао, не сумњемо у то да у њему имамо изванредног истраживача, који нам је већ овом књигом размакао видике и представу о разуђености и ширини основе на којој је народ усменим стваралаштвом изражавао свој немир и осмишљавао тежњу да свој етнички и духовни идентитет сачува и афирмише. Преко ове прелесе књиге, која ће како у топлим и надахнутом предговору рече наш познати музиколог и такође фолклорист Драгољуб Д. Јованчевић, бити „драгоцену друштвеницу тежаку и ђаку, лекару и историчару, ливцу и наивцу, просветару, штампару, војном и цивилном службенику, попу и ковачу, старом и младом“, сазнајемо како су наши преци дубоко и снажно утемељили свест о непролазности живота и како су стваралачки размишљали, осећали и расуђивали о крајевима и људима који су део њихове односно наше прошлости.

Књига се чита са осећањем достојанства и поноса оним што нам је народ предао у наслеђе и са дужним поштовањем према Р. М. Маринковићу, који се потрудио да ова златна зрна сакупи и да их уобличи у мозаик мудрости и бескрајне лепоте. Ликовнај пуноћи и упечатљивости легенди у многоме доприносе занимљиве илустрације Драгана Ђирковића и Грујице Лазаревића.

Новинско-издавачкој кући „Чачански глас“ у Чачку треба одати признање и захвалност што се подухватила да изда ову књигу и што је, на тај начин, допринела да се шира јавност упозна са делом богате народне баштине наших крајева.

ИЗЛОЗИ СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА

(Истраживања српске средњовековне уметности 1871—1884),
Београд, САНУ, 1978.

Стицајем срећних околности, Историјски музеј СР Србије, ангажована и радознала културна установа, успела је да откупи заоставштину Михаила Валтровића и Драгутина Милутиновића, наших првих модерних истраживача српске средњовековне уметности. У тој заоставштини најзначајнији део сачињавала је документација ових двају истраживача који су је прикупили радећи на испитивању терена, односно снимању културно-историјских споменика, у времену од 1871. од 1884. године. Документација је извесно време била у Музеју на сређивању и проучавању. Када су обављене све потребне припреме, приређена је изванредна изложба откупљене грађе у Београду, у Галерији САНУ, уз коју је објављен изврстан каталог.

Ова по много чему јединствена и изузетно значајна манифестација представља, бесумње, прави догађај у културном и научном животу Београда. Не сећамо се да је наш главни град последњих година био сведок особеније и самосвојније изложбе, која је с толико радозналости и пажње прихваћена од свеколиког света и која је истовремено с неизмерном сугестивношћу и сјајном уверљивошћу допринела стицању сасвим нових сазнања не само о ликовима двају родоначелника научних истраживања наших старина, већ и о једном времену у коме је Србија испољавала огромне и страстне тежње за укључивањем у европске токове културног и научног развојка. Преко ње је велики број гледалаца могао да успостави улечатљиву слику о многим аспектима једне непоновљиве епохе у културној и научној еманципацији Срба, који су кроз вишевековно ропство изгубили корак са остелим народима, али који су у другој половини XIX века храбро и без комплекса одредили и утврдили главне правце своје етничке, културне и научне револуције. Необични експонати ове изложбе вишеструко су обавештавали посматрача: о богатству културно-историјског наслеђа које су ова два посленика открили; о њиховој изванредној стручној спреми и научној оспособљености и амбициозности Српског ученог друштва; о почецима прве модерне научне мисли о нашој културној и уметничкој баштини; о импресивним плановима и програмима истраживања и проучавања споменика наше древности које је држава, упркос другим фундаменталним потребама и захтевима, обилато помагала; о бујним почецима националне историје уметности... Најзад, око 280 експоната у виду цртежа М. Валтровића и Д. Милутиновића, који данас имају прворазредну музејску вредност, представљају изворну грађу без које се не може ни замислити проучавање наше старе градитељске баштине. Посебан значај и незаобилазну улогу има Валтровићева и Милутиновићева документација у изради студија, елабората и пројеката за конзерваторско-рестаураторске интервенције на споменицима културе. Њена досадашња недоступност у знатној мери је у досадашњој конзерваторској пракси отежавала избор адекватних захвата у техничкој заштити споменика. Стога се може, без двоумљења рећи да је откуп и обелодањивање ове документације од несagleдиве користи за развој и унапређивање наше конзерваторске мисли.

Прегледности, јасноћи и сигурности поставке изложбе веома је допринела инвентивна и чиста концепција приређивача. Аутор изложбе је Љиљана Мишковић — Прелевић, кустос Историјског музеја СР Србије, која има највеће заслуге за идентификацију, систематизовање и стручну изложбену обраду цртежа. Кад се томе дода исцрпни каталог, који је она израдила, и текст „Рад Драгутина Милутиновића и Михаила Валтровића на снимању средњовековних споменика у Србији“, чији је такође аутор, онда се може закључити да је њен рад произвео маркантне резултате.

Галерија САНУ уз сваку своју изложбу, а њих је било не мали број, припрема врло квалитетне и исцрпне каталоге, који, поред каталогског дела са репродукцијама, садрже један или више студијских текстова. Већина каталога доносила је опширне студије монографског или расправног карактера, што је непосредно зависило од теме коју су изложбе обрађивале.

НОВЕ СТУДИЈЕ О НАШОЈ КУЛТУРНОЈ БАШТИНИ

Каталог ове изложбе, не само да није изневерио већ устаљену праксу САНУ, већ је, управо, досегао изванредан ниво, нарочито присуством студије „Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић као истраживачи српских старина“, коју је написала Соња Богдановић, сарадник Института за историју уметности Филозофског факултета у Београду.

Све до појаве ове студије наша знања о М. Валтровићу и Д. Милутиновићу, а нарочито о проучавању српских средњовековних споменика, била су фрагментарна, непотпуна и несигурна. Прилично занемарена историографска истраживања пионира наше историје уметности само су наговештавала и делимично осветлила делатност ове две необично заслужне личности. Кад се, међутим, прочита текст Соње Богдановић, који је синтетички и доста целовито захватио оно прекретничко доба у коме је, што се испитивање наше културне и уметничке баштине тиче, појаве М. Валтровића и Д. Милутиновића била грандиозна, испуњава нас непријатно осећање што су нам представе о њима биле тако непотпуне и фрагментарне. Наравно, то осећање убрзо потисне задовољство што нам је марљива и даровита Соња Богдановић као резултат својих проучавања пружила и што је укупношћу својих открића, поставки, закључака и објективних оцена о делу ова два научника надокнадила све оно што је у нашем веку пропуштено.

Разуме се, не може се рећи да су наша радозналост и интересовање за допринос ова два истраживача наших старина била потпуно одсутна, али она, на жалост, никада нису достигла такав степен који би обезбеђивао удубљење и компетентније понирање у њихову делатност и уобичавање суда о њиховом значењу и улози у развоју наше историјско-уметничке мисли. Ваља се, ипак, подсетити да је било занимљивих покушаја и да су они у суштини били само то, мада неколико написа релативно исцрпљују оно што се може рећи о појединим облицима њиховог реда (М. Грбић: Михаило Валтровић, Први српски археолог и музеолог, Летопис Матице српске 355 (јануар-фебруар 1941, 97—102). Прави, међутим, приступ и однос према њиховом делу засновала је С. Богдановић проучавајући њихову активност на истраживању српских старина на бази исцрпних и систематских архивских и других испитивања.

Знатно пре појаве М. Валтровића и Д. Милутиновића интересовање за српске средњовековне старине индентификовало се са борбом против националне, друштвене, политичке и културне дезинтеграције српског народа. Брига о старинама испољавана је као императив времена у коме је требало доказивати и бранити национални идентитет. У осврту на епоху која је претходила овој двојици истраживача, С. Богдановић је истакла све важније личности које су својом активношћу на испитивању српских старина допринеле познавању наше баштине. Почевши још од Захарија Орфелина, па преко Лукијана Мушицког, Георгија Магарашевића, Јоакима Вујића, Димитрија Давидовића, Вука Караџића, Јована Стерије Поповића па до Димитрија Аврамовића, испитивање и објављивање наших старина имало је родољубиво-романтичарски и аматерски карактер, али са племенитим циљем да се спасу и сачувају за потомство.

Прва научна истраживања наших културно-историјских споменика започињу странци, међу којима се посебно истичу Александар Гилфердинг и Феликс Каниц. Овај други је изузетно много допринео не само упознавању европске јавности са културним наслеђем српског народа, већ и буђењу интересовања за српске старине код младих нараштаја, из чијих редова све већи број одлази на школовање у европске центре. Друштво српске словесности, у програмима своје свестране активности, проучавање споменика прошлости узима као један од приоритетних задатака. Српско учено друштво са знатним искуством овом задатку одређује изразитији карактер систематичности и научне озбиљности.

У окриљу Српског ученог друштва управо и започиње рад М. Валтровића и Д. Милутиновића на испитивању српских споменика. Преко архивских докумената, С. Богдановић је помно пратила све акције овог друштва у организовању рада на снимању и проучавању старих грдителских објеката. До танчина је осветлила резултате свих Валтровићевих и Милутиновићевих експе-

диција, које су, са извесним прекидима, трајале од 1871. до 1885. године, а и касније.

Они су, наиме, 1871. најпре посетили манастире Балговештење и Вољевчу код Страгара, затим Врећешницу, Драчу и Жичу. Следеће године били су у Смедереву и Каленићу, а 1873. само се М. Валтровић латио теренског рада, када је шест недеља провео у Жичи, а једну обилазећи споменике у крушевачком крају. Године 1874. обојица истраживача су редили на снимању Руденице, Дренче и једно време манастира Жиче. Након четворогодишњег истраживања Валтровић и Милутиновић су могли да стекну потпунији увид у баштину и да чвршће поставе програм свог будућег рада. Одлучују се да од 1875. године отпочну испитивање најстаријих споменика Немањинке епохе, па су у јулу и августу ове године снимали и описали Жежевицу и Овчарско-кабларске манастире: Ваведене, Сретење, Благовештење, Јоване, Никоље и Тројицу. После тога су посетили и снимали Белу цркву каранску, Ариље, Придворицу и Градац. Због српско-турског рата 1876. године, снимања су прекинута да би их следеће године наставили у студеничком крају. Врло ангажован рад Валтровића и Милутиновића, организован у новоослобођеним крајевима јужне и источне Србије, обављен је 1878. године. Најзначајнијим споменицима, разуме се, посветили су највише пажње. Тако су Студеницу и Жичу више година снимали и проучавали.

Јавност је имала редовно увид у резултате рада и једног и другог архитекте на тај начин што су они своје цртеже и осталу документацију излагали пред београдском публиком. Интересовање за њихов рад било је веома велико. Валтровић је одржао више предавања о старој српској уметности, која су привлачила особиту пажњу и била веома посећена.

Упркос томе што су више година радили на испитивању и снимању српских споменика, Валтровић и Милутиновић нису могли да упознају и изуче већи део наше баштине. Стога и нису располагали са довољно компаративног материјала на основу кога би могли да изврше потпуно и дефинитивно хронолошко и стилско разврставање. Међутим, располагајући са довољно стручне спреме и научне радозналости, они су, ипак, могли да уоче неке најважније карактеристике у развоју српске средњовековне сакралне архитектуре, поставивши тако основе на којима се почетком овог века могло наставити научно проучавање српског средњовековног градитељства. Оба научника испољили су интересовање према пластичној декорацији наших споменика, брижљиво је снимајући. Успели су да уоче две најважније стилске и хронолошке целине у српској средњовековној скулптури. Њих је, такође, веома интересовао живопис, при чему је, уствари, Валтровић испољавао неупоредиво веће научно занимање. Милутиновића је претежно зеокупљала орнаментика. Сазнања у XIX веку о нашим фрескама била су оптерећена предрасудама и извесним произвољностима кад су у питању њихове естетске и уметничке вредности, па је Валтровић био пред веома сложеним задатком да превазиђе постојеће заблуде. Међутим, он је, у односу на архитектуру, и у стилском и у хронолошком смислу, у проучавању живописа имао мање успеха. Често је погрешно датовао настанак фреска, али је умео да осети њихову уметничку вредност, па су неки његови закључци о стилским целинама и групама били тачни и занимљиви. Интересантно је да је Валтровић припремао целовитију студију о нашем средњовековном зидном сликарству, али је никада није објелоденио.

Посебну пажњу Валтровић и Милутиновић су обраћали на предмете примењене уметности. Валтровић је, наиме, своје интересовање претежно везивао за тежњу да се савремени уметнички занати ослањају на средњовековну примењену уметност. Нису за занемаривање његови чланци који се односе на старе уметничке занате.

Оцењујући резултате Валтровићевог и Милутиновићевог истраживачког рада, С Богдановић закључује: „Валтровићев и Милутиновићев рад на изучавању српске средњовековне уметности дао је несумњиво врло одређене и важне научне резултате, али је, без обзира на њих, за нашу науку значајно и то што се у XIX веку изучавању српске средњовековне уметности приступило са јасним идеолошким погледима који су захтевали да сваки споменик буде схваћен као израз једне целовите епохе у којој се преплићу и међусобно

НОВЕ СТУДИЈЕ О НАШОЈ КУЛТУРНОЈ БАШТИНИ

условљавају чиниоци друштвеног, економског, политичког и културног живота... Методологија Валтровићевог и Милутиновићевог истраживачког рада је научно зрела, шта више модерна у нашем смислу речи. То је управо интердисциплинарни прилаз споменицима прошлости, уз врло широка прожимења између појединих региона или културних средина, односно између појединих епоха.“ Захваљујући студији С. Богдановић, ми данас имамо савремену критичку оцену Валтровићевог и Милутиновићевог пионирског научног исхода, без које смо много мање знали о утемељењу наше модерне и историјско-уметничке мисли.

Наглашено је већ да су врло истакнути резултати Љиљане Мишковић — Прелевић на организовању изложбе и обради материјала заступљеног на њој. Исто тако, заслужује пажњу њен сажет и врло прегледан текст „Рад Драгутина Милутиновића и Михаила Валтровића на снимању средњовековних споменика у Србији“, који је унеколико комплементаран са студијом С. Богдановић. „Радећи на научно-историјском расветљавању наше уметничке, посебно градитељске баштине и њеном практичном примењивању у време настајања нове уметности, Милутиновић и Валтровић оставили су нам, сваки на свој начин, доказе раног укључивања обновљене Србије у токове културних збивања Европе“ — закључује, сасвим исправно, Љ. Мишковић — Прелевић, која је саставила и Хронологију снимања споменика и врло исцрпан и комплетан каталог изложених цртежа.

„Излози Српског ученог друштва“ — значајна изложба особеног материјала и каталог са студијом С. Богдановић и текстовима Љ. Мишковић — Прелевић требало би да буде подстицај не само у продубљивању историографских проблема истраживања старе српске уметности, већ и у даљем научном проучавању наше баштине. Очувана Валтровићева и Милутиновићева документациона грађа о српским споменицима и њена доступност треба да обезбеди нови квалитет у конзерваторском третману и осмишљавању нашег старог градитељског наслеђа.

ПРОТА МАТИЈА НЕНАДОВИЋ И ЊЕГОВО ДОБА,

Београд, Галерија САНУ, 1978.

Од како је Српска академија наука и уметности преко своје Галерије у Кнез Михаиловој улици почела да приређује изложбе, ликовни живот нашег главног града и читаве Републике постао је знатно богатији и садржајнији. С обзиром на тематску разноврсност тих презентација, које често излазе из области ликовног, изложбе Галерије САНУ у најбољем смислу речи доприносе обогаћењу културног и научног живота. Кад се томе дода чињеница да су све до сада организоване изложбе приређиване студиозно, комплексно и у научном погледу критички и савесно, онда се може закључити да свака, на свој начин, представља истински догађај. Свака изложба је пропраћена издавањем исцрпног каталога, који, по свом садржају, може да послужи као узор и пример. Већина до сада објављених каталога сачињава капитална издања о темама које су биле предмет приређених презентација.

Једна од веома запажених изложби, коју је Галерија САНУ у сарадњи са Народним музејом и Историјским архивом Србије из Београда организовала, јесте она, под називом ПРОТА МАТИЈА НЕНАДОВИЋ И ЊЕГОВО ДОБА. Широко конципирана са тежњом да прикаже не само живот и дело ове изузетне личности која је била и књижевник, и историчар, и дипломата, и политичар, и ратник, већ и да, колико је то могуће, осветли епоху у којој је Матије живео, нарочито у погледу културних и уметничких збивања, она, с обзиром на ограниченост простора Галерије у којој је приређена, није могла у потпуности да одговори свом задатку. Треба, међутим, нагласити да су поједини ове манифестације ипак могли да остваре пун увид у изузетност појаве овог човека у преломно и судбоносно доба историје српског народа и да се увере у свеколики значај и улогу коју је он својом свестраном активношћу

одиграо у формирању младе српске државе и да при том осете пуну људскост и племенитост његовог лика. Оно што је у својим Мемоарима забележио, говорећи о себи са скромношћу и дубоком честитошћу, могло се заиста осетити у пуној мери: „Ја сам служио и господарио, поповао и војводио путовао по народном послу далеке путове и код куће мирно седио и у мојој башти воће калемлио; војевао сам опасне ратове и уживао благодет општег мира; с царевима говорио сам слободно, а каткад збунио ме је говор простог кмета; гонио сам непријатеље и бежао од њи; живио у сваком благу и изобилију и опет долазио до сиротиње; имао сам лепе куће и гледао иг из шуме спаљене и срушене; пред мојим шатором вриштали су у сребро окићени арапски хатови и возио сам се у својим некованим таљигама; војводе ишчекивали су заповести из моји уста и опет судба ме доводила да пред онима што су били моји пандури на ноге устајем“. Изложба је, такође, пружила доказа за све оно што је Радован Самарџић у свом тексту о овој личности написао у каталогу, а нарочито за следеће речи: „Он у устанку није био један од многих него један од првих. Он није описао претежно догађаје којима је био сведок него највише оне које је сам стварао. Он није дао своја причања о устанку него мемоаре у пуном значењу те речи. Говорећи о себи колико и о другима, Прота је ушао у ред оних малобројних Срба који су снагом своје личности стварали историју и о њој се потрудили да посведоче посматрајући је кроз призму свог деловања“.

За нас је од значаја чињеница да је ова изложба остварила занимљив покушај да публици предочи основне тенденције и тековине у ликовном животу Србије у доба Проте Матије Ненадовића. Чини нам се да је овај свој задатак мање успешно остварила експонатима, а много више студијама које су објављене у катлогу: Бранко Вујовић, Ликовна култура у време Проте Матије Ненадовића (1777 — 1854) и Никола Кусовац, Доба Проте Матије Ненадовића, портретско сликарство у Србији (1824 — 1854). Стога ћемо се управо задржати на њима, не занемарујући изванредне текстове Војислава Ђурића, који је обрадио Протин значај за српску књижевност и културу, и Радована Самарџића, у коме су са историографским становишта садржане оцене о целини Протине личности и његовог дела.

Бранко Вујовић, историчар уметности који се више година успешно бави проучавањем ликовне уметности периода који је у нашој науци прилично подцењиван (1791 — 1839), један је од истраживача који је својом књигом „Црквени споменици на подручју града Београда“, Београд 1973, и низом других стручних и научних радова, веома допринео проширењу сазнања о ликовним збивањима у Србији у XVIII и XIX веку. Бавећи се систематским теренским истраживањима, нарочито у београдској области, успео је да открије низ непознатих имена и дела из области сликарства и архитектуре, а пратећи изучавања уметности ове епохе који су вршили његови предходници и којима се данас баве припадници његове генерације, био је у могућности да компетентно и врло солидно обави задатак кога се прихватио пишући студији за каталог ове изложбе.

После сажетог историографског осврта на досадашња истраживања и проучавања овог ликовног раздобља, у коме је истакао најмаркантније резултате старијих историчара уметности и подвукао нове доприносе активних млађих истраживача, Б. Вујовић је концепцијски свој рад врло прегледно и систематично поставио. Са поглављима „Градитељство у предустаничко време (1791 — 1804)“, „Градитељство у Карађорђево доба (1804 — 1813)“, „Карађорђев утврђени град у Тополи“, „Градитељско доба кнеза Милоша (1815—1839)“, „Архитектура конака“ и „Архитектура 40-тих и 50-тих година XIX века“, он је убличио у једну целину сва најважнија сазнања о архитектонској делатности у Србији овог доба. Већ насловима поглавља Вујовић је определио и утврдио хронолошко-стилско разврставање тачно исказујући и дефинишући особености и карактеристике тих уочених мањих целина у укупности градитељског израза овог доба. Мислимо да је управо највећи допринос овог дела студије у томе што је аутор успео да градитељску баштину овог периода целовито сагледа коректно запажајући најзначајније етапе и групе у њеној генези и развоју. Разлоге незахватању неких творевина у сакралној архитектури, нарочито у

унутрашњости Србије, треба тражити у недостатку простора. И поред тога што је било успешних покушаја да се систематизују знања о нашем градитељству овог времена (М. Коларић, Грађевине и грађевинари Србије од 1790. до 1839. Зборник Музеја првог српског устанка, 1, Београд, 1959, 1 — 28 и исти: Класицизам код Срба, 1—2, Београд, 1966), Вујовићев текст је први ове врсте који потпуније, али лапидарно и прилагођено карактеру једног каталога, систематичније и прегледније предочава сва значајнија збивења на плану градитељске делатности у Србији у времену о коме је реч. Зато се он може сматрати зрелом и поузданом основом за деља дубља истраживања, нарочито оних токова који овом приликом нису могли бити сагледани.

Други део студије, посвећен сликарству у Србији крајем XVIII и у првој половини XIX века, поседује иста својства комплексности и одржава у пуној мери Вујовићево познавање сликарских прилика у Београдском пашалuku и у осталим крајевима ослобођене Србије. Он је уочио и пажљиво пратио сва она главна струјања, конзервативна и прогресивна, тумачећи их условљеношћу друштвених, економских и културних чинилаца. Хронолошки следеће личности и појаве, он се најпре осврнуо на „домаћу традицију сликања икона и зидних декорација која се жилаво одржавала и поред изузетно неповољних политичких и економских прилика“. Сликарство Раванице, Драче, Враћевшнице, Горњака и других црква, настало у првој половини XVIII столећа, представљало је, по његовом мишљењу, превазиђени начин уметничког изражавања, али он је „био не само ближи и разумљивији, већ у неку руку чини се и неопходнији — као средство одбране од туђински духовних и политичких аспирација“. Ново раздобље у развоју црквене ликовне уметности (1791—1839) носи сасвим друкчија обележја. Упоредо са конзервативном сликарском струјом, која тежи, по сваку цену, да очува старе превазиђене поствизантијске образце и узор, јављају се упадљиве тенденције које се по стилском и иконографском саватању постепено приближавају и прилагођавају савременим европским уметничким токовима. Градитељска ренесанса, која, на изврстан начин, отпочиње после свиштовског мира, а нарочито за време прве владе кнеза Милоша, условила је велике потребе и захтеве за сликањем иконостаса и других сликарских творевина, чиме су се отворили нови простори за ангажовање уметника са стране, поред домаћих иконописаца који су, у почетку, чврсто ослоњени на касновизантијске традиције, углавном задовољавали клијентелу скромних економских могућности и уских културних видика. Са разних страна стичу се у Србији сликари врло различитих стилских и идејних схватања. Врло брзо се међусобно, диференцирају, тако да се преко преостале сликарске баштине тог времена данас могу доста јасно уочити одређене припадности. Вујовић је добро уочио занимљиво присуство сликара Симеона и Алексија Лазовића из Бјелог Поља, чија је плодна делатност била распрострањена на широком подручју Санџака, студеничког, ужичког и чачанског краја. Они су, бесумње, били особена појава у ликовном животу Србије, који ће се даље развијати углавном у два правца. Један се везује за стварање више сликара у оквиру уметничког круга у чијем је средишту Хаџи Рувим, а други се идентификује са делатношћу зографа — иконописаца придошлих из јужних крајева, који су били заступници најконзервативнијих ликовних убеђења. Посебну, пак, групу сачињавали су сликари из Аустрије, који су, самоиницијативно или на позив поручилаца, прелазили Саву и Дунав и сликали иконе, иконостасе, зидне слике и портрете.

О свакој од ових група Бранко Вујовић је изрекао, најчешће сасвим прихватљиве, поставке. Најисцрпније је обрадио уметнички круг Хаџи Рувима, који се и одликује релативно најконхерентнијим стилским и иконографским схватањем. Неким индивидуалностима из овог круга посветио је одговарајућу пажњу, давши појединим од њих несразмерно више простора (Јеремија Михаиловић) у односу на неке друге личности које у опште ни по чему не заостају иза њих. При овом мислимо на познатог драгачевског сликара Јанка Михаиловића Молера, чије је дело готово у целини идентификовано и реконструисано, захваљујући последњим истраживањима. Он је својом плодном активношћу у чачанском и ужичком крају обележио период од тридесетак година прве половине XIX века. Заједно са својим мање познатим сином Сретенком

Протићем, задовољавао је све захтеве наручилаца на широким просторима овог дела западне Србије, одвајајући се у знатнијој мери својим сликарским поступком и формом од осталих припадника ове сликарске радионице. Иако је несумњиво прве сликарске поуке стекао у окриљу овог круга, Јанко Михаиловић, не много даровит ни ликовно образован, неговао је оно сликарско схватање које је представљало извесну симбиозу између концепција уметничког круга Хаџи Рувима, сликарства зографа па и иконописног искуства Симеона и Алексија Лазовића. У његовом делу има више конзервативног него напредног. Локалне иконописачке радионице, међу којима се драгачевска истиче особеношћу, захтевају дубље изучавање да би се у целини могао утврдити њихов допринос, а самим тим успоставити потпуна слика о свим, па можда и не тако важним, ликовним струјањима у првој половини прошлог века. Ове радионице ипак чине упадљив део битних обележја црквеног ликовног живота тадашње Србије.

Што се тиче сликарства зографа — иконописаца махом цинцарског порекла, који су једно време били изузетно протежирани, макар колико не представљало онај креативни део у комплексу уметничког схватања овог доба, оно још није постало предмет озбиљнијег научног проучавања. Подцењивано и олако схватано као најминорнији део наше сликарске баштине XIX века, остало је недовољно документовано, скоро потпуно незаштитено, а још мање објективно валоризовано. Премда се не може ништа битно мењати у досадашњем суду о овим сликарима, а њега с правом заступа и Б. Вујовић, неопходно је да се што пре прикупи комплетна документација и да се изврше архивска и друга истраживања, како би се стекла целовита слика о обиму и садржају овог наслеђа и тек на основу тога утврдити не само објективне оцене о правој вредности, већ и реконструисати све међусобне утицаје и узајамна прожимања која су била несумњива и евидентна у укупној уметничкој активности овог времена, а чији су били носиоци и још неидентификовани сликари.

Занимљиво поглавље ове студије сачињава допринос српских сликара из Аустрије. Нема никакве сумње да је ово питање једно од најзначајнијих у проблематици проучавања српске црквене уметности Кераџорђевог и Милошевог времена. Досадашња истраживања нису била довољна да би већ сада имали праве одговоре на то каде су и који су то сликари из „Прека“ који су први дошли у Србију. Има озбиљних индиција да су, на пример, Никола Апостоловић и неки други сликари долазили и радили у Србији и пре првог српског устенка. Вујовић, који се и сам овим питањем бавио, у свом тексту углавном резимира досадашња сазнања, указујући сасвим исправно на њихов допринос следећим закључком: „Оцењујући њихове изузетне заслуге у подизању ликовне културе кнежевине Србије, морамо констатовати и чињеницу да без њиховог доприноса ликовна уметност у Србији морала би да превали неизмерно дужи и тежи пут од конзервативног и сасушеног сликарства домаћих зографа и неуких иконописаца до ликовних схватања савремене европске уметности“.

У завршном делу свога рада он се дотиче оних уметничких личности које су својим делом највише придонеле отпочињању процеса европеизације нашег сликарства. Међутим, на прагу ове трансформације збивања у ликовном животу у унутрашњости Србије била су извесно време остварења једне добро проучене личности (захваљујући неуморном истраживачу Павлу Васићу). Та личност је био Живко Павловић из Пожаревца, који се веома много, али углавном неуспешно, трудио да свој сликарски израз, у суштини конзервативан и традиционалан, прилагоди модерним схватањима. Вештији и пословнији, а у сликарском прилагођавању новим схватањима ефикаснији и успешнији, али не и много креативан, био је Милија Марковић Распоп. Међутим, правим догађајем са изузетним значајем у даљем развоју српске уметности Вујовић је означио настанак иконостаса 1840. године у саборној цркви у Београду, чији су аутори били вајар Димитрије Петровић и сликар Димитрије Аврамовић. „Као што је Димитрије Петровић при украшавању ентеријера саборне цркве применио најсавременија стилска пластична решења, тако је и Димитрије Аврамовић при сликању својих композиција употребио најновија остварења и сликарска схватања бечких назарена, прилагодивши их локалним

потребама и традицији српске уметности“ — закључује аутор разматрајући прекретнички тренутак у развоју српског сликарског схватања XIX столећа који је везан за дело ова два уметника. У црквеном зидном и иконописном сликарству Србије марљиво и доследно нова сликарска схватања практично је спроводио у живот плодни и пословни Димитрије Посниковић.

Заслуге Бранка Вујовића нису само у томе што је целински сагледао уметничку делатност у времену када је живео Прота Матија Ненадовић, већ нарочито у томе што је његов текст изванредна подлога са које се новим импулсима могу даље истраживати и дубље проучавати сакрално и профано градитељство и црквено сликарство овог необично интересантног раздобља у историји наше уметности.

При писању свог текста „Доба Проте Матије Ненадовића, портретско сликарство у Србији (1824 — 1854)“, Никола Кусовац је имао једноставнији задатак од Бранка Вујовића. Портретско сликарство у Србији овог времена знатно је боље истражено и дубље проучено, него уметност која је везана за цркву. То се исто може рећи и за споменике градитељства. О сликарима који су се претежно бавили портретским сликарством, па и о оним у чијем је делу портретисање као уметничка активност било само делимично заступљено, данас имамо објављене књиге (П. Васић, Урош Кнежевић, Опово, 1975; исти: Димитрије Аврамовић, Београд, Галерија САНУ, 1970; Н. Кусовац, Јован Поповић, сликар, Опово, 1971, и др. а да не говоримо о вишетомном делу „Класицизам код Срба“ у издању Народног музеја из Београда, које целовито пружа слику додуже о свим облицима ликовног изражавања Срба у овом раздобљу) и бројне студије, од којих су неке специјално посвећене портретском сликарству (Љ. Симић — Константиновић, Историјски портрет у српском сликарству XIX века, Београд, Галерија САНУ, 1972), као и једно сасвим ново синтетичко дело изузетне вредности (М. Јовановић, Српско сликарство у доба романтизма, Нови Сад, Матица српска, 1976). Према томе, о већ сагледаним и углавном осветљеним токовима у области портретског сликарства, међу чијим носиоцима данас већ имамо потпуно истражене индивидуалности, Кусовац није морао да предузме посебна истраживања, иако ни она очигледно нису изостала. Као добар зналац оне епохе и активни истраживач наше уметности XIX века, он је написао веома занимљив рад, који се одликује обиљем нових запажања и лепих закључака, заснованих на сопственим открићима или, пак, на исходима изучавања других историчара уметности. Уочљиво је да је кроз његов рад више живела мисао о делу и утицају Проте Матије Ненадовића на своју епоху, у чијем контексту је настојао да открије његове доприносе, посредног или непосредног карактера, на развој и живот портретског сликарства. То што није имао више неопходних архивских и других података да ближе одреди место ове личности у ликовним збивањима у Србији, није утицало на његова настојања да умесне предпоставке и привлачне опсервације саопшти на прихватљив и логичан начин. Очевидно је да је у том правцу, више него Вујовић, инсистирао покушавајући да у структури тадашњих друштвених, економских, политичких и културних односа колико-толико осветли Протин удео у обезбеђивању услова за прихватање нових уметничких схватања и тенденција. Многа питања још дуго ће остати без одговора, јер смо свесни чињенице колико је погубно одсуство историјских и других извора. Стога никако не можемо умњавати вредност овог текста што нам није саопштио потпунији одговор на питање: колико је и како Прота Матија у области ликовног живота тадашње Србије могао да остварује свој утицај, односно у којој мери је био укључен у све оне преображаје који су чинили прекретнички тренутак у развоју ликовне мисли.

При успостављању континуитета у праћењу личности и њихових дела на плану портретског сликарства Кусовац је уочио три етапе: наговештаји, почеци и препород, чиме је и насловио посебна поглавља у свом раду. Са својих десетак очуваних портрета из Србије, Павел Ђурковић, једно од најзначајнијих имена у српском портрету, обележава управо наговештаје даљег развоја ове дисциплине, којој је свој допринос у овој фази дао и Аксентије Јанковић. Када су друштвени и економски услови обезбедили стварање оног француског сталежа који ће својом културном еманципацијом учврстити скло-

ност и потребу за портретисањем, долази до нових поруцбина. Тако се осећају потребе за новим ствараоцима, што ће искористити Јован Исаиловић млађи и марљиви Урош Кнежевић. Њима се нешто касније придружују Георгије Бакаловић и Јован Поповић, један од најдаровитијих и солидно поручених сликара. „Тако су деловањем Кнежевића у Крагујевцу, Чачку, Пожаревцу и Смедереву, Бакаловића у Шапцу, Ваљеву, Ужицу и од 1840. године у Београду, а Поповића и Исаиловића само у Београду, покривени готово сви важнији центри у Србији, а портретско сликарство бивало практично из дана у дан све доступније оснаженом грађанском друштву у целини“ — констатује Кусовац о другој фази у развоју ове сликарске делатности у Србији у првој половини прошлог века.

Процес интензивнијег ликовног преображаја у Србији неставља се даљом делатношћу У. Кнежевића, Ј. Исаиловића, Г. Бакаловића, Ј. Поповића и Д. Аврамовића. Истакнуто је већ да се у црквеној уметности појава Димитрија Аврамовића сматра пресудном у прихватању и афирмацији модерних и прогресивних сликарских схватања. Сличан препород трајао је и у портретном сликарству, чијем су развоју и усавршавању допринели на свој начин и Катарина Ивеновић и особени Арсеније Петровић и други, који су, нарочито у периоду од 1839. до 1842. и нешто касније, српски портрет увели у равноправне односе са савременом европском уметношћу.

Иако много не импонује нашим понекад необјективним критеријумима кад просуђујемо о нашем сликарству XIX века, Кусовчева ригорозна оцена да „српско сликарство прве половине XIX века у целини, по оствареним вредностима не представља допринос значајан за развој ликовне културе изван својих граница“, темељи се не само на солидном познавању ликовне уметности овог раздобља у Србији, већ и на доброј обавештености о другим националним уметностима овог времена. Није довољно, по његовом мишљењу, ако нам се поједина сликарска дела по вредности могу приближити па чак и равноправно упоређивати са остварењима „оних европских уметника чији је допринос развоју напредне ликовне мисли изван сваке сумње“, да своју уметност прогласимо значајном за развој ликовног схватања у ширем смислу речи. Међутим, значајније је, по њему, открити оне праве унутрашње вредности тог сликарства и изрећи објективне и тачне оцене. Њих је, без сумње, Кусовац зналачки изрекао, продубљујући и унапређујући нашу већ постојећу научну мисао о сликарству прве половине XIX века.

Овакве изложбе имају вишеструки значај. Студијског карактера, свеобухватне, научно фундиране и у ликовно-естетском погледу изванредно осмишљене, најчешће нам откривају мало познате или неправедно заостављене вредности наше слојевите културне и уметничке баштине, кроз које дубље и непосредније препознајемо своје биће. Кад је реч о овој изложби, која нам је презентовала многозначност једне епохе у историји нашег народа, посебност њеног значаја и значења огледаће се у томе што ће она вероватно подстаћи даља изучавања књижевности и уметности овог времена и што ће нас покренути на размишљање о тековинама једног преломног доба, коме ћемо се вазда враћати са достојанством и поносом.

РАДИВОЈЕ Д. БОЈОВИЋ

РАЗМЕНА ПУБЛИКАЦИЈА У 1977. ГОДИНИ

ALBA IULIA

MUZEUL REGIONAL

Arhivum XIII, 1975; XIV, 1976.

БАЧКА ПАЛАНКА

АМАТЕРСКА МУЗЕОЛОШКА СЕКЦИЈА ЈУГОЗАПАДНЕ БАЧКЕ

Bilten 6—7, 1976; 8—9, 1977.

БЕОГРАД

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ САНУ

Старинар, књ. XXVI, 1976.

ЕТНОГРАФСКИ МУЗЕЈ

Гласник Етнографског музеја, књ. 38, 1975; 39—40, 1976.

ИСТОРИЈСКИ МУЗЕЈ СРБИЈЕ

Зборник Историјског музеја Србије 13—14, 1977.

НАРОДНИ МУЗЕЈ

Зборник Народног музеја, књ. VIII, 1975.

ПРИРОДЊАЧКИ МУЗЕЈ

Гласник Природњачког музеја у Београду, серија А, књ. 31, 1975.

РЕПУБЛИЧКИ ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ
 Међурегионално саветовање посвећено спречавању крађа, шверца и не-
 легалне трговине културним добрима, Београд 1976.

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ, ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЈУ
 УМЕТНОСТИ

Зограф, часопис за средњовековну уметност 6, 1975.

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ, ОДЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈУ
 Историјски гласник 1—2, 1976.

BERLIN

MÄRKISCHES MUSEUM

Archäologische Funde aus Berlin, Berlin s. a.

Berlin nach 1849 (katalog), Berlin 1971.

Berliner Kunst vom Baroch bis zur Gegenwart, Berlin s. a.

Gehart Hauptman Gedächtnis und Forschungsstätte, Berlin s. a.

Das Märkische Museum (information), Berlin 1976.

Eduard Gaertner 1801—1877. (katalog), Berlin 1977.

Jarbuch res Märkischen Museums II, 1976.

MUSEUM FÜR DEUTSCHE GESCHICHTE

Ausstellung Socialistisches Vaterland DDR (katalog), Berlin 1976.

Schule und Museum, Heft 11, 1976.

БИХАТ

МУЗЕЈ ПРВОГ ЗАСЕДАЊА АВНОЈ-А

Зборник крајишких музеја V, 1973; VI, 1974.

BRATISLAVA

SLOVENSKE NARODNE MUZEUM

Zbornik slovenského národného múzea, história 17, 1977.

BRNO

UNIVERSITA J. E. PURKYNE

Anna Medunová-Benešová, »Pallardiho hradisko«, eine äneolithische
 Höhesisdung bei Vysočany, Bez. Znojmo. Katalog der Funde. Brno 1977.

Vladimír Podborský, Eliška Kazdová, Pavel Košťurík, Zdenek Weber,
 Numerický kód moravské malované keramiky, Brno 1977.

Otázky dejin strední a východní Evropy II, Brno 1975.

Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské university, rada historická,
 C 21—22, 1974—1975.

Folia diplomatica II, Brno 1976.

BUDAPEST

MAGYAR NEMZETI MUZEUM

Archaeologiai értesítő, 2. szám, 103. kötet, 1976.

Folia archaeologica XXVI, 1975; XXVII, 1976.

Folia historica I, 1972; II, 1973; 3, 1975, 4, 1976.

BUCURESTI

ACADEMIA REPUBLICI SOCIALISTE ROMANIA

Urbariile Tarii Fagarasului, vol. I, 1970; vol. II, 1976.

ВАРАЖДИН

ГРАДСКИ МУЗЕЈ

Godišnjak Gradskog muzeja, br. 5, 1975.

ВАРНА

НАРОДНИ МУЗЕЈ

Известия на Народния музей — Варна, кн. XII (XXVII), Варна 1976.

ВУКОВАР

ГРАДСКИ МУЗЕЈ

Glasnik slavonskih muzeja br. 32, 1976; 33, 1977.

GOTEBORG

GOTEBORGS ARKEOLOGISKA MUSEUM

FYND rapporter 1976.

GYÖR

XANTUS JÁNOS MÚZEUM

Arrabona 18 (1976)

EGER

MUSEE DEPARTEMENTAL DOBRO ISTVAN VARMUZEUM

Az egri múzeum évkönyve 14, 1976.

ЗАГРЕБ

АРХЕОЛОШКИ МУЗЕЈ

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. serija, sv. IX, 1975.

ПОВИЈЕСНИ МУЗЕЈ ХРВАТСКЕ

Marija Šercer, Mačevi, bodeži, noževi, Zagreb 1976.

Marijana Schneider, Gradovi i krajevi na slikama i crtežima od 1800 do 1940, Zagreb 1977.

ХРВАТСКИ ШКОЛСКИ МУЗЕЈ

Skolstvo i prosvijeta u NOV-i 1941—1945. na oslobođenom teritoriju Hrvatske (katalog), Zagreb 1976.

ЗАДАР

АРХЕОЛОШКИ МУЗЕЈ

Diadora, sv. 8, Zadar 1975.

НАРОДНИ МУЗЕЈ

Zadarsko otočje, Zbornik, Zadar 1974.

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Dvadeset godina Filozofskog fakulteta u Zadru 1956—1976, Zadar 1976.

Radovi, razdio filoloških znanosti (9), razdio društvenih znanosti (6), 1975/76, Zadar 1976.

IASI

MUZEUL DE ISTORIE A MOLDOVEI

Cercetari istorice (serie noua), VI, 1975; VII, 1976.

ЈАЈЦЕ

МУЗЕЈ ДРУГОГ ЗАСЕДАЊА АВНОЈ-А

Božidar Jakac (katalog), Jajce 1968.

Mario Mikulić, Titovi portreti (katalog), Jajce 1977.

КОТОР

ПОМОРСКИ МУЗЕЈ

Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru XXV, 1977.

КОШИЦЕ

VYCHODOSLOVENSKE MUZEUM

Historia carpatica, séria C, história VII, 1976.

КРАГУЈЕВАЦ

Андреј Јемец, слике и графике (кatalog), Крагујевац 1973.

Божа Продановић, Никола Јанковић, Света Младеновић (кatalog), Крагујевац 1975. Босанско-Херцеговачки сликари партизани 1941—1945. (кatalog), Крагујевац 1976.

Зоран Павловић (кatalog), Крагујевац 1973.

Иван Табаковић, живот, мисли, снови (кatalog), Крагујевац 1974.

Ликовна сведочанства сликара партизана Хрватске (кatalog), Крагујевац 1972.

Недељко Гвозденовић (кatalog), Крагујевац 1975.

Стоан Ђелић (кatalog), Крагујевац 1974.

Словеначка партизанска графика (кatalog), Крагујевац 1973.

Урош Предић (кatalog), Крагујевац 1976.

Henri Clausen (katalog), Kragujevac 1975.

KRAKÓW

POLSKA AKADEMIA NAUK

Skorowidz osobowy geograficzny i rzeczowy do tomów I-XXV »Sprawozdań archeologicznych«, 1976.

КРУШЕВАЦ

НАРОДНИ МУЗЕЈ

Марко Мурат (кatalog), Крушевац 1976.

ЛАБИН

НАРОДНИ МУЗЕЈ

Ana Bešlić (katalog), Labin 1977.

Vera Kos-Paliska (katalog), Labin 1977.

Labinska republika 1921. godine, Zbornik radova, Rijeka 1972.

Nives Kavurić—Kurtović, (katalog), Labin 1977.

ЛЕНИНГРАД

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ОРДЕНА ЛЕНИНА ЭРМИТАЖ

А. П. Манцевич, Зологойтребень из кургана Солоха, Ленинград 1962.

ЛЕСКОВАЦ

НАРОДНИ МУЗЕЈ

Јован С. Михајловић, Лесковачки говор, Лесковац 1977.

Лесковачки зборник, књ. XVI, 1976.

ЉУБЉАНА

НАРОДНИ МУЗЕЈ

Argo 3-4/XI, 1973.

Zaton antike v Sloveniji (katalog), Ljubljana 1976.

Karantansko-ketlaški kulturni krug (katalog), Ljubljana 1974.

Rimska keramika v Sloveniji (katalog), Ljubljana 1973.

Situla 5, 1953, 6, 1963; 7, 1964; 8, 1965; 9, 1967; 10, 1968.

МИСКОЛЦ

HERMAN OTTÓ MUZEUM

Barkó Ferenc, Bükki barlanglakások, Miskolc 1977.

Vass Tibor, Jelbeszéd az ózdi finomhengerműben, Miskolc 1977.

Közleményei 14, 1975; 15, 1976.

Foglalkozások és életmódok, Miskolc 1976.

НИШ

НАРОДНИ МУЗЕЈ

Нишки зборник бр. 2, 1976.

НОВИ ПАЗАР

ЗАВИЧАЈНИ МУЗЕЈ

Гастон Гравје, Новопазарски Санџак, Нови Пазар 1977.

НОВИ САД

ВОЈВОЂАНСКИ МУЗЕЈ

Рад војвођанских музеја књ. 21—22, Нови Сад 1972—1973.

ПАНЧЕВО

НАРОДНИ МУЗЕЈ

Јован Ердељановић, живот и дело, Панчево 1976.

ПРИЛЕП

АРХЕОЛОШКО ДРУШТВО ЈУГОСЛАВИЈЕ

Studies in the antiquities of Stobi, Beograd 1975.

АРХЕОЛОШКО ДРУШТВО НА СР МАКЕДОНИЈА

Macedoniae acta archaeologica 3, 1977.

SALZBURG

SALZBURGER MUSEUM CAROLINO AUGUSTEUM

Jahresschrift, band 20, 1974; 21, 1976.

САРАЈЕВО

ЗЕМАЉСКИ МУЗЕЈ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Glasnik Zemaljskog muzeja, etnologija, n. s. sv. XXIX, 1974.

СВЕТОЗАРЕВО

ЗАВИЧАЈНИ МУЗЕЈ

Пет година фестивала „дани комедије“ у Светозареву 1972—1976.
(каталог), Светозарево 1977.

SZEGED

MORA FERENC MŰZEUM

Evkönyve 1, 1974/75.

СМЕДЕРЕВО

НАРОДНИ МУЗЕЈ

Вредне руке жена смедеревског краја (каталог), Смедерево 1977.

СПЛИТ

ЕТНОГРАФСКИ МУЗЕЈ

Slavonski zlatovez (katalog), Split 1977.

СРЕМСКА МИТРОВИЦА

ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ

Srem je bio neosvojiva tvrđava (katalog), Sremska Mitrovica, s. a.

TIRGU MURES

MUZEUL JUDETEAN MURES

Marsia V (1976)

HALLE

DER MARTIN-LUTER UNIVERSITÄT

Hallesches Jahrbuch für Geowissenschaften, band 1, 1977.

LANDESMUSEUM FÜR VORGESCHICHTE

Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, band 61 (1977)

HANOVER

NIDERSÄCHSISCHES LANDESMUSEUM

Die Kunde 26/27, 1975/76.

ЦЕЉЕ

МУЗЕЈ РЕВОЛУЦИЈЕ

Lojze Požun, Celjska partizanska četa in njeno obdobje, Celje 1976.

ЦЕТИЊЕ

МУЗЕЈИ ЦЕТИЊА

Гласник Цетињских музеја, књ. VIII, 1975.

РАЗМЕНА ПУБЛИКАЦИЈА У 1977. ГОДИНИ

ЦЛУЈ

INSTITUTUL DE ISTORIE SI ARHEOLOGIE

Anuarul Institutului de Istorie si Arheologie, Cluj-Naroca, tomul XVII
1974, XVIII, 1975; XIX, 1976.

M. Macrea, I. Glodarin, Asezarea dacica dela arpasu de sus, Bucuresti
1976.

CONSTANTA

MUZEUL DE ARHEOLOGIE CONSTANTA

Pontica VIII, 1975; IX, 1976.

ШИБЕНИК

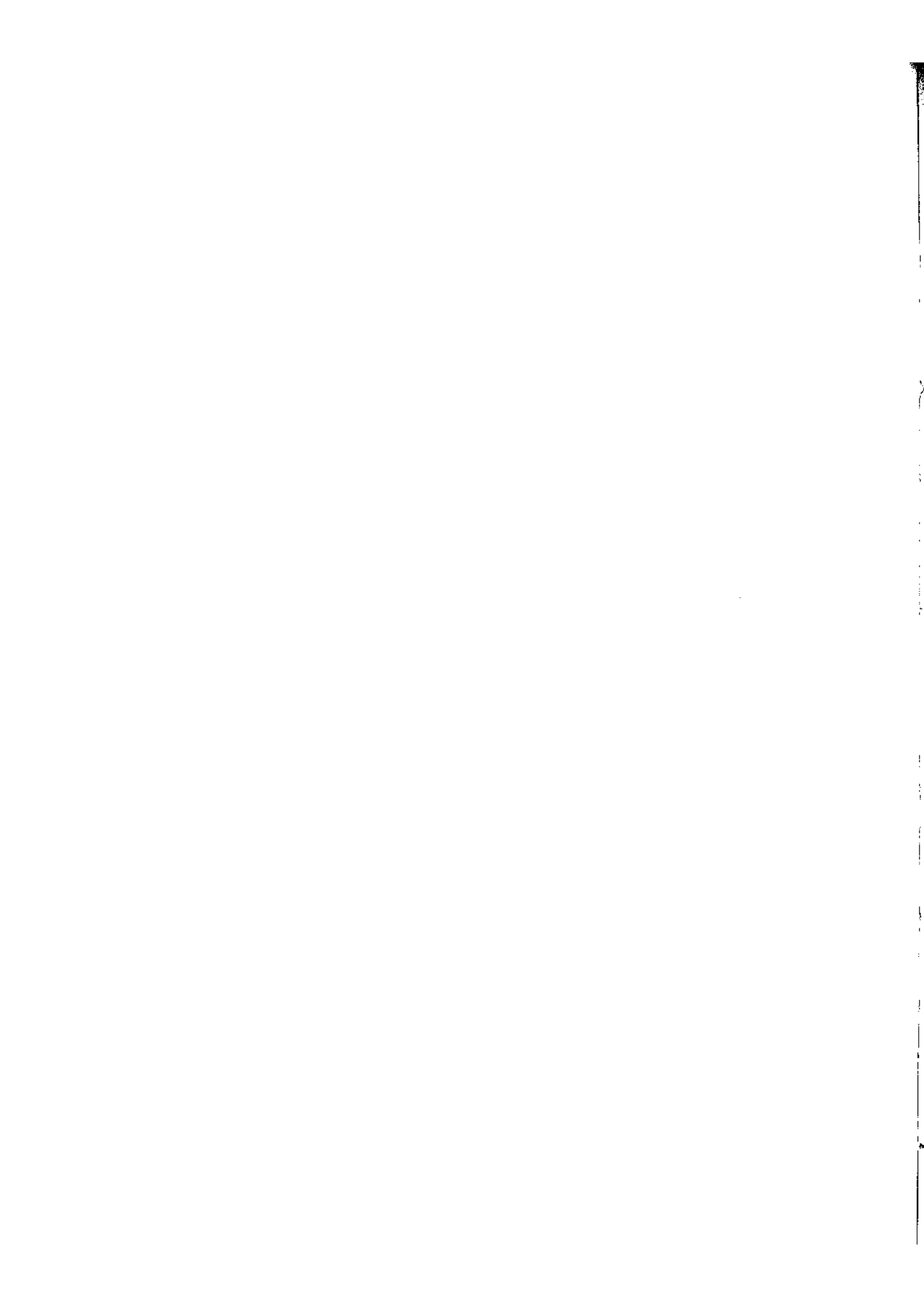
МУЗЕЈ ГРАДА ШИБЕНИКА

Šibenik, spomen zbornik o 900 obljetnici, Šibenik 1976.

ШКОФЈА ЛОКА

МУЗЕЈСКО ДРУШТВО В ШКОФЈИ ЛОКИ

Loški razgledi XXIII, 1976.

ИЗВЕШТАЈ

О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ ЗА 1977. ГОДИНУ

Године 1977. навршиле су се две и по деценије од оснивања нашег Музеја. Обележавање овог за нашу установу значајног јубилеја имало је искључиво радни карактер, како је то и предвиђено програмом рада. Наша прослава трајала је у години када су широм земље слављени велики Титови и наши јубилеји. Поред низа других активности, Музеј је те јубилеје обележио великом и репрезентативном изложбом „Тито — Партија — Револуција“.

Колектив Музеја уложио је максималан напор да, у што већем обиму, реализује амбициозно постављен програм и тако достојно обележи свој јубилеј. Свакако да све предвиђене активности нису могле бити реализоване из објективних разлога. Обимни теренско-истраживачки радови на већем броју локалитета, условили су нешто мањи обим рада на стручној обради музејског материјала и систематском откупу предмета.

Од планираних шест села на територији чачанске општине систематски су обрађена четири: Кукићи, Заблаће, Мршинци и Горичани. Констатовано је укупно девет локалитета, од којих два припадају античком, пет средњовековном и два турском периоду. Еви-

дентирано је и обрађено шест савремених гробаља, затим три цркве (од којих је једна гробљанска из 1819. године) и три етнографска објекта споменичке вредности.

У рекогносирању терена учествовали су стручњаци нашег Музеја: Милена Икодиновић, Душанка Ранковић, Невенка Бојовић и Теодосије Вукосављевић.

Ако се анализира програм рада за 1977. годину, може да се констатује да су активности на стручном плану успешно реализоване. Међутим, за део програма у који је требало уложити средства за инвестиције Заједница културе није ни покушала да нађе решење, мада су ови проблеми стари колико и сам Музеј. Тако је изостало обезбеђење изложбених просторија алармним уређајима, што је довело и до провалних крађа у одељењу НОБ, одакле су нестала два револвера, која су припадала палим борцима. И поред тога што се годинама истиче проблем формирања конзерваторске лабораторије, као и радног места конзерватора, како би се омогућила конзервација музејског материјала, ни прошле године није нађено решење. Неопходно је истаћи, још неке нерешене проблеме: обезбеђење простора, проширење депоа за смештај музејских збирки, као и простора за повремене тематске изложбе. Овако бројно нерешена питања, која Музеј истиче већ годинама, успоравају интензивнији рад на стручном плану и органишавају даље проширење музејске делатности.

Фотолабораторија је успешно сарађивала са стручном службом Музеја у раду на снимању материјала у установи, споменика културе на терену и у реализацији изложби. У протеклој години извршено је 4.113 снимања и израђено 1.947 фотографија разних формата за картотеке одељења, изложбе, за потребе институција у области културе у граду и повременим корисницима.

Крајем године изашла је из штампе седма свеска Зборника радова Музеја. Као и до сада, зборник је обухватио све области културне и политичке историје нашег краја. У овом броју своје радове објавило је десет сарадника са једанаест стручних прилога. Ова свеска има 295 страна, односно 18 табака текста и три табака прилога, тираж је 800 примерака, са 30 сеперата по сваком аутору.

КУЛТУРНО-ВАСПИТНА АКТИВНОСТ

Културно-васпитна активност последњих година није адекватна уложеним напорима. Разлог треба тражити, у првом реду, у недос-

татку педагога, који би се искључиво бавио културно-васпитним радом и плански пришао његовој реализацији. Други озбиљан проблем је недостатак простора за повремене изложбе и одржавање предавања, што, свакако, доприноси смањењу ангажовања на овом плану.

Поред изложби, које је Музеј ове године организовао, посебна пажња била је посвећена стручним објашњењима посетиоцима музејских поставки. Отварањем нове поставке у конаку господара Јована Обреновића омогућена је планска посета ученика. За разлику од протеклих година, запажен је знатно већи број организованих групних посета. Све су благовремено заказиване, тако да је стручни водич био у могућности да припреми предавање за теме које су назначене. У изложбеним просторијама Музеја стручни водич је одржао предавање на тему: „Први и други српски устанак“ (за ниже разреде Основне школе „Вук Караџић“), „Чачански крај у праисторијском периоду“ (за ученике петих разреда основних школа „Филип Филиповић“, „Ратко Митровић“, „Танаско Рајић“, „Милица Павловић“ и „Др Драгиша Мишовић“), док је за ученике из Горњег Милановца одржано предавање на тему „Насељавање Илира у овом делу Балкана“. Значајно је напоменути да је неколико стотина деце предшколског узраста и Дечјег вртића „Радост“ посетило Музеј и са пажњом разгледало поставку периода НОБ-а. У месецу новембру водич нашег Музеја присуствовао је међународном саветовању са темом: „Програмирање сарадње Музеја и школа и методи рада са ученицима“. На саветовању је изнет велики број иновација у погледу сарадње музеја и школа, што ће, свакако, допринети даљем проширењу активности на овом плану.

ОДЕЉЕЊЕ ЗА ПРАИСТОРИЈСКУ И АНТИЧКУ АРХЕОЛОГИЈУ

Рад овог одељења сукцесивно је трајао управо онако како је то годишњим планом предвиђено, с тим што планиран рад на обради музејске грађе није у потпуности обављен услед ангажованости на реализацији обимних теренско-истраживачких захвата. Настављено је реинвентарисање археолошког материјала из фонда атеичког налаза и обрађено 50 предметних картона. За фототеку је обрађено око 100 негатива и картона за картотеку позитива са ископавања хумки у Крстацу. Урађени су и сређени колор-дијапозитиви са ископавања у Крстацу, Трнави и Дучаловићима. Издвојен је материјал са локалитета Гушавац у Мрчајевцима, фото-снимљен и упућен на конзер-

вашију. Реконструисана су три суда, а остали материјал, углавном метал, још увек се налази на конзервацији. Сређена је теренска документација са овогодишњих ископавања на локалитету Руји у Дучаловићима. Рађено је и на сређивању материјала у депоу. У Одељење је пристигло у овој години највише керамичког материјала путем ископавања и рекогносирања.

На подручју Драгачева извршено је ревизионо ископавање хумки на локалитету Руја у Дучаловићима у времену од 11. до 27. јула. Овај локалитет познат је у литератури по великом броју хумки, које је, још крајем прошлог века, испитивао професор С. Тројановић. Према расположивим подацима, он заузима важно место за проучавање карактеристичних појава сахрањивања раног бронзаног периода у оквиру културне групе Белотић — Бела Црква издвојене на тлу Западне Србије.

Пре почетка радова извршено је геодетско снимање локалитета, тако да ситуациони план јасно показује да се група од 13 сада фиксираних хумки простире на греди планинског венца који чини границу између Негришора и Дучаловића. Откопане су четири мање хумке, које су, и поред оштећења појединих гробних целина, дале драгоцене податке који управо потврђују раније хронолошко и културно опредељење. Међу најзначајније налазе спада камени ковчег са скелетним гробом у згрченом ставу и прилогом суда чија форма се третира као најстарији керамички облик бронзаног доба Западне Србије. Радовима је руководила Милена Икодиновић, археолог. У екипи су учествовали: Душанка Ранковић, историчар уметности, и Мишо Хуђеџ, препаратор.

У оквиру систематских истраживања средњовековног утврдног комплекса на локалитету Соколица у Остри предвиђено је и истраживање остатака праисторијског насеља градинског типа. Овогодишњим радовима указала се могућност постављања једне сонде (дим.: 3:70 x 3 м) на простору између просторије два западног обимног зида и просторије три, где су се могли очекивати итактни праисторијски слојеви. Међутим, утврђено је да се испод фиксиране средњовековне нивелете јавља чврст, набијен слој, дебљине од 30—80 см, са мноштвом фрагмената бронзаноделске керамике, који је послужио за нивелисање стеновите неравне подлоге. Иначе, праисторијска керамика се прати на целом испитаном простору заједно са средњовековним материјалом.

Сондажни радови у дворишту Музеја вршени су у циљу испитивања најстаријег дела града, где су ранији појединачни налази

указивали на остатке насеља из римског и средњовековног периода. С обзиром да је пројектом о уређењу парковског простора предвиђена прилазна асфалтна стаза уз западну фасаду старе зграде суда, обухвћен је тај део сондажама. Постављене су четири сонде и испитана површина од укупно 45 м². Констатовано је да је културни слој поремећен разним укопавањем и да се покретни материјал, римска и средњовековна керамика и керамика из турског периода, прати заједно све до дубине од око два метра од површине. У сонди III је једино издвојен слој са остацима римске керамике на дубини 1,80, 2,30 метра. Овај стратиграфски податак је послужио да се остали објекти откривени на овој нивелети, бунар у сонди III и остаци недефинисаних зидова у сонди I, одреде у римски период. Испитивањем је констатована и некропола и то само сонда I, где је откривено шест гробова. Према оскудним налазима, може се претпоставити да припадају касном средњем веку. Радовима је руководила Милена Икодиновић, уз учешће Миша Хуђеца. Повремено су учествовали Душанка Ранковић и Вељко Вучковић. Радови су трајали од 19. маја до 13. јула.

Планирана сондажна ископавања на локалитету Виноградине у Риђагама нису обављена због тога што нису обезбеђена средства.

Поред учешћа у екипном рекогносирању, вршено је археолошко рекогносирање у Мрчајевцима и Горњој Горевници. Евидентирани су један неолитски и један антички локалитет.

ОДЕЉЕЊЕ ЗА СРЕДЊОВЕКОВНУ МАТЕРИЈАЛНУ КУЛТУРУ И УМЕТНОСТ

Крајем године, тачније 16. децембра, Музеј је задесила велика несрећа. Извршавајући службени задатак, настрадала је у саобраћајној несрећи Душанка Ранковић, кустос овог одељења. Зато ће овај извештај можда бити непотпун, посебно део који се односи на стручну обраду музејских предмета. Уосталом, овај део посла обављен је знатно мање услед обимних теренско-истраживачких радова у протеклој години.

У сарадњи са Заводом за заштиту споменика културе у Краљеву, започети су радови на испитивању средњовековне градине на локалитету Соколица у Остри. Радови су изведени у времену од 25. августа до 17. септембра. Радови су наставак раније започетих на овом локалитету и имају систематски карактер. Пошто је ранијим

сондажним истраживањем констатовано да је на простору средњовековног града праисторијски културни слој углавном скинут, садашњи радови се односе на откопавање и чишћење очуваних зидова и утврђивање средњовековног начина живљења. У току овогодишњих радова откривен је већи део обимних утврдних зидова са четвороугаоном кулом и основе три просторије. Према нађеном покретном материјалу (праисторијска и средњовековна керамика), остаци утврђења припадају средњовековном периоду, мада има индикације да је утврђење настало у ранијем раздобљу. На овом локалитету, обухваћеном средњовековним зидовима, постајало је праисторијско насеље градинског типа настало почетком бронзаног периода. Радови ће бити настављени и наредних година, како је предвиђено средњорочним планом Музеја. У радовима су учествовали Душанка Ранковић, историчар уметности, Милена Икодиновић, археолог, Михаило Танасковић и Нада Поповић, техничар Завода у Краљеву.

У сарадњи са Заводом за заштиту споменика културе у Краљеву извршена су заштитна истраживања локалитета Црквине у Виљуши. Циљ ових истраживања је спречавање њеног даљег пропадања и добијања што потпунијих података за евентуално ближе датовање и извођење конзерваторско-рестаураторских радова. Радови су изведени у времену од 27. маја до 8. јуна 1977. године. Локалитет је испитан у целини. Испитивања су показала да је црквица правоугаоне основе (9,68 x 5,68 м) са апсидом на источној страни. Апсида је са спољне стране тространа, а са унутрашње полукружна. Зидови су сачувани у висини од 30 см, док је јужни зид сачуван само у темељу. Покретни материјал нађен у објекту и његовој ближој околини (ковани ексери, фрагменти глеђосане и суво печене керамике) указују да овај објекат потиче из касног средњег века. Радове су водиле Обренија Букадин, археолог Завода у Краљеву и Душанка Ранковић, историчар уметности.

Изнад садашњег манастира Успења на Каблару констатовани су остаци четвртасте куле, чији су зидови сачувани местимично до висине 4—5 метара. Како је ово јединствен локалитет у Овчарско-кабларској клисури, значајан за проучавање историје манастира ове клисуре, предузети су радови на систематском истраживању и конзервација овог локалитета званог Кулине. Радови су обављени у сарадњи са Заводом за заштиту споменика културе у Краљеву. У току овогодишњих радова истражена је цела унутрашњост четвороугаоне куле и њена ближа околина. Са југоисточне стране Куле и у Кули извршена су мања сондажна истраживања темељних зидова.

Она су показала да кула има неједнаке темеље и да њихова дубина зависи од чврстине тла на коме лежи објекат. Испод велике количине шута у кули је констатован културни слој просечне дебљине око 20 цм, а чини га велика количина гара, изгорелих животињских костију и фрагменти керамике. Истраживањем дела локалитета источно од куле констатована је мања капија (ширине 150 см) од које према северу и југу прелазе зидови дебљине око 140-196 см. Покретни археолошки материјал није обиман. Највише има остатака керамичког посуђа, а знатно мање делова оруђа и оружја. Керамичко посуђе по облику и орнаментици настало је пре XIV века, али ће касније истраживање вероватно дати више података за њихово ближе датовање. Радовима су руководили: Душана Ранковић, историчар уметности, Марија Домазет, арх. Завода, и Обренија Вукадин, археолог Завода у Краљеву, а повремено и Милена Икодиновић, археолог, и Миша Хуђеџ, препаратор.

Локалитет Чуљевина у Пријевору налази се на левој страни реке Каменице око један километар узводно од њеног ушћа у Западну Мораву. Године 1971. приликом дубоког орања, откривена је скулптуре лава, прелинимирано датована у средњи век. На месту откривеног налаза према конфигурацији терена и остацима здробљеног шута, претпостављају се остаци некакве грађевине. Стога је у 1977. години, ради индентификације локалитета, изведено сондажно испитивање у времену од 17. до 28 новембра. Непосредно испод хумуса откривена је у целини основа једног објекта, очуваног у темељима. Према неким аналогијама, могло би се претпоставити да је у питању сакрални објекат. То поткрепљује зидана гробница откривена у оквиру највеће просторије. Гробни прилази, које чине стаклене посуде, типолошки се опредељују у касноантички период. Радовима су руководиле Душанка Ранковић, историчар уметности, и Милена Икодиновић, археолог.

ЕТНОГРАФСКО ОДЕЉЕЊЕ

Етнографско одељење је у 1977. години највише радило на музеолошкој обради предмета, односно на инвентарисању и реинвентарисању. Обрађено је 150 предмета. Упоредо је извршено и снимање обрађених предмета.

Започето је и сређивање прикупљене архивске грађе и усмених података добијених од бивших опанчара о развоју опанчарског

заната у Чачку. У 1978. години ова грађа биће спремна за презентовање.

У оквиру манифестације Драгачевски сабор трубача у Гучи, Етнографско одељење је организовало изложбу под називом „Народни вез из збирке Музеја“. Изложбом је приказан народни вез на производима женске домаће радиности (чарапе, назувице, ћилими, итд). Изложба је трајала три дана, а видело ју је 1.530 посетилаца.

У оквиру групног рекогносирања терена, Етнографско одељење је учествовало само у обради села Кукићи, док је појединачно рађено на евидентирању и снимању старе куће (средина XIX века) Михаила Новаковића, бившег посланика, учесника Јаворског рата, из Доње Горевнице.

Етнографско одељење је своју збирку у овој години увећало за 16 предмета (опанчарски алат, два рала, покућство, делови ношње).

Рад на монографији Доњег Драгачева у организацији Етнографског института није започет, јер је по накнадном плану и договору пребачено за следећу годину.

ИСТОРИЈСКО ОДЕЉЕЊЕ

Рад Одељења за старију историју доживео је извесна одступања од планираног програма рада за 1977. годину. Главни разлог је у изненадној и непланираној потреби да се припреми изложба поводом прославе 140. годишњице Чачанске гимназије. Свакако да је заузетост фото-лабораторије такође условила реализацију једног дела планираног посла.

Настављен је рад на богаћењу збирки одељења новим музејским предметима. Тако је у књигу одељенског инвентара регистровано 28 нових музејских предмета, добијених као поклон, који се односе на ратове од 1912. до 1918. године.

На реинвентарисању је мање рађено због обима других послова и због немогућности фотографисања музејских предмета.

Прикупљању фотографија посвећена је посебна пажња. Тако је репродуковано, обрађено у картоне и уписано у књигу фототеке 220 нових фотографија. Најважнија збирка посвећена је ратовима од 1912. до 1918. године. На ову тему сакупљено је и обрађено 93. фотографије. Но, како се рад на овој теми развијао у још два правца, то је извршено истраживање архивске грађе у Војно-историјском институту у Београду, где је снимљено око 400 страница докумената,

које се односе на официре чачанског краја — учеснике у ратовима од 1912. до 1918. Њихова израда у фото-лабораторији започела је крајем децембра ове године, па ће се обрада ове грађе завршити у току наредне године. Трећи правац посла био је бележење казивања учесника у ратовима, као и других сведока. Тако је забележено и сређено казивање 17 учесника, од којих је најпотпуније и најопширније казивање Тихомира Кујунџића, председника Удружења носилаца Албанске споменице у Чачку.

Планираној теми школства и културе дато је доста места у раду одељења. Свакако да је главни разлог припремање изложбе „140 година Чачанске гимназије“. Извршено је прикупљање фотографија и истраживање архивске грађе. Урађено је 68 картона са фотографијама и у Архиву Србије снимљено 90 докумената, који говоре о оснивању и раду Чачанске гимназије. Дobar део овог материјала презентираан је јавности Чачка кроз поменућу изложбу, за чије приређивање и писање текста за каталог о историјату школе је проучена потребна литература. Посебну захвалност треба изразити дугогодишњем кустосу нашег Музеја пок. Душанки Ранковић — Вучићевић, која је, својим ликовним решењима, допринела успеху изложбе. Изложбу је видео велики број ђака и грађана за 15 дана, колико је била отворена, а оцењена је веома повољно. Оваква оријентација смањила је обим истраживачког рада о носиоцима културног стваралаштва у чачанском крају.

Развоју железничког саобраћаја у чачанском крају дат је планиран обим и значај. Настављено је прикупљање фото-материјала, тако да је овај фонд обогаћен са још 35 репродукованих фотографија, обрађених у картону, а у изради је још 16 фотографија које нису картотечки обрађене. За обогаћивање овог фонда заслужна је добра сарадња Музеја са Железничким музејом Србије из Београда. Такође је добрим делом проучена литература о изградњи железница у нашем крају. Остаје још прикупљање фото-материјала из приватних збирки, као и бележење сећања старих железничара, који су службовали у Чачку и околним станичним местима, па би се могло приступити писању теме.

Документација о деветнаестом веку обогаћена је са 24 нове фотографије, са урађеним картонима, од којих се (поред оних из првог и другог устанка), 12 односи на политички живот чачанског краја у другој половини прошлог века. Такође је проучена архивска грађа чачанског и ужичког архива, која се односи на јаворски рат,

а највећим делом и литература. Са мањом допуном, може да отпочне писање теме.

Треба нагласити да је, поред наведених 220 фотографија, чији су картони урађени, снимљено још око 70 фотографија из горе наведених тема и да су неке од њих налепљене на картон, па остаје да се ураде легенде и упишу у књигу фототеке.

Рад на терену извршен је у априлу. Због заузетости на припремању изложбе о Гимназији, која је отворена 23. априла изостало је учешће у рекогносирању Заблаћа и Кукића, а рађено је у Мршинцима и Горичанима. Подаци са рекогносирања су сређени. Појединачних излазака на терен у циљу прикупљања музејских предмета било је мање но раније, ако се не рачуна истраживање архивске грађе у Београду и Ужицу.

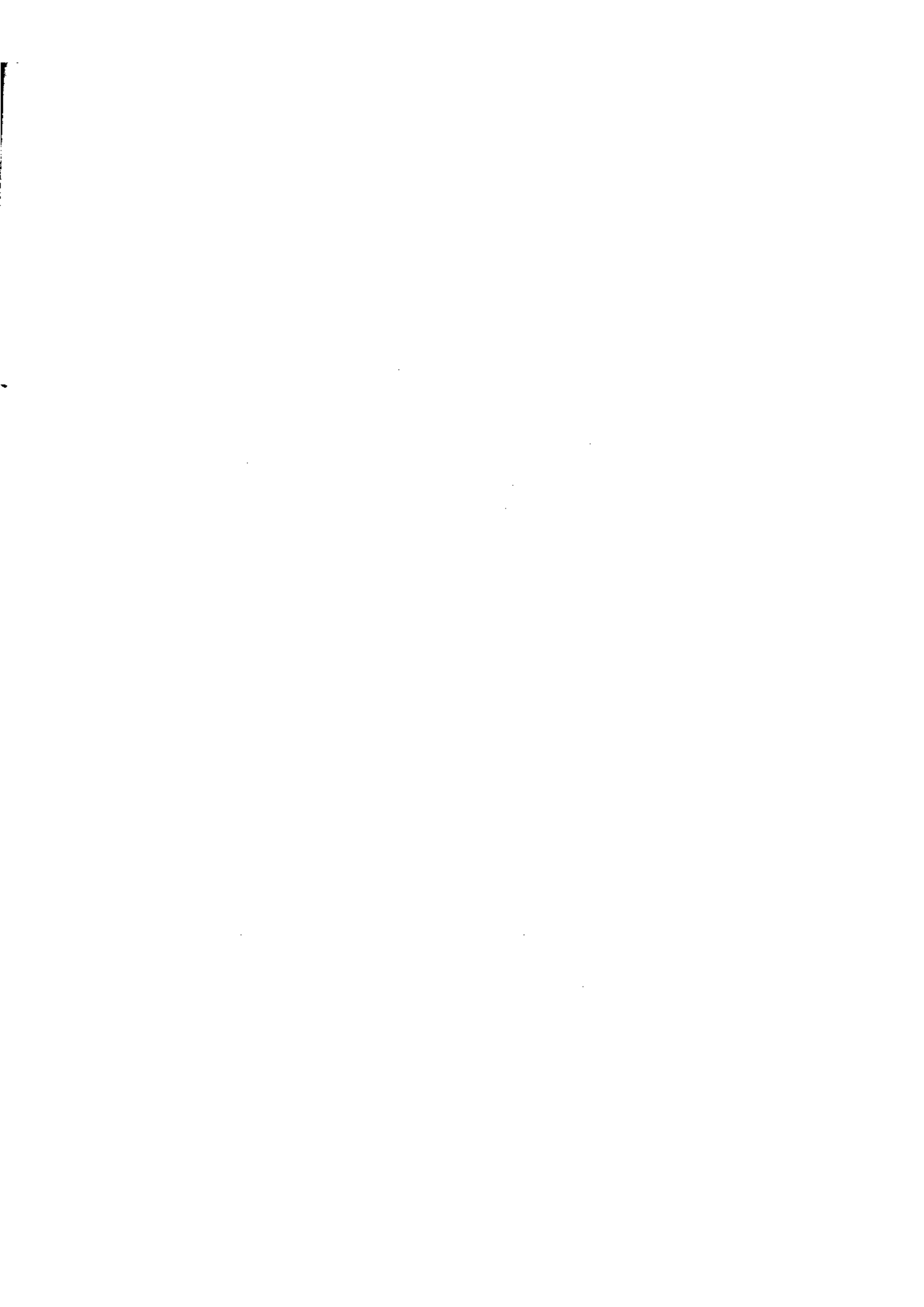
Од сарадње са другим одељењима Музеја, поред заједничког рада при екипном рекогносирању и наведене помоћи око постављања изложбе о Гимназији, ваља навести и учешће у постављању изложбе о Титу.

Одељење радничко покрета и НОБ-а је своју активност углавном оријентисало на прикупљање и обраду материјала. Прикупљен је велики број фотографија (оригинала и копија) палих бораца и разних догађаја. Ове године посебно је обогаћена збирка старог Чачка с великим бројем фотографија.

Поводом прославе 85. годишњице рођења и 40. годишњице од доласка на чело КПЈ друга Тита, организована је велика изложба посвећена овим јубилејима под називом „ТИТО—ПАРТИЈА—РЕВОЛУЦИЈА“. На преко 200 фотографија, докумената и легенди, веома прегледно и јасно приказан је велики допринос друга Тита у развоју наше партије, народне револуције и социјалистичке изградње, са посебним нагласком на политику несврставања. На изложби је, први пут у досадашњој реализацији изложби, примењен систем фолија у боји и каруселом са 80 слајдова, што је дало импресиван изглед изложби. Треба нагласити да је, према општем мишљењу посетилаца, ова изложба оцењена као најбоље технички изведена изложба до сада у нашем граду.

На молбу Месне заједнице у Кулиновцима, Музеј је извршио сталну поставку Меморијалне собе посвећене др Драгиши Мишовићу. Изложба је постављена у једној просторији спомен-дома. На преко 70 фотографија, докумената и легенди приказан је животни и револуционарни пут др Драгише Мишовића.

НАРОДНИ МУЗЕЈ ЧАЧАК

С А Д Р Ж А Ј

1. Др Миливоје Урошевић — ГЛОБЕ У МИЛОШЕВО ДОБА У РУДНИЧКО-ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ — — — — —	5
2. Новак Живковић — ПРИЛИЧКИ КИСЕЉАК — ОТКРИВАЊЕ И ПРИВРЕМЕНО УРЕЂЕЊЕ — — — — —	17
3. Срета Пецињачки — РАСПОРЕД ДОМАЋЕ МИЛИЦИЈЕ АУСТРИЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ У 1725. ГОДИНИ — — — — —	37
4. Радомир Станић — КОНЗЕРВАТОРСКА ОТКРИЋА — — — — —	61
5. Др Миливоје Урошевић — СУКОВ ВАСА ПЕЛАГИЋА СА ВИСОКИМ КЛЕРОМ — — — — —	77
6. Радован М. Маринковић — СТАНОВНИШТВО ГОРАЧИЋА — — — — —	91
7. Слободан Ђорђевић — О НАСТАНКУ УРБАНИСТИЧКЕ СТРУКТУРЕ ЧАЧКА — — — — —	105
8. Драгољуб Д. Јовашевић — ЛЕКОВИТО БИЉЕ У ОБИЧАЈИМА И ФОЛКЛОРУ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА — — — — —	115
9. Слободанка Тимотијевић — БАВИНЕ — НАРОДНИ ОБИЧАЈ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА — — — — —	127
10. Др Душан Недељковић — УВЕК НАЈДРАЖИ ДРУГ ДРАГИША МИШОВИЋ — — — — —	137
11. Марија Урошевић — ОПАНЧАРСКИ ЗАНАТ У КРАЉЕВУ — — — — —	145
12. Јарослав Данић — БУЏЕТ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ОДБОРА ЧАЧКА 1941. ГОДИНЕ — — — — —	155
13. Радован М. Маринковић, Томислав Протић — ЗЛОЧИНИ ОКУПАТОРА У ДРАГАЧЕВУ ТОКОМ ЛЕТА 1943. ГОДИНЕ — — — — —	163
14. Радомир Станић — НОВЕ СТУДИЈЕ О НАШОЈ КУЛТУРНОЈ БАШТИНИ — — — — —	191
15. Радивоје Бојовић — РАЗМЕНА ПУБЛИКАЦИЈА У 1977. ГОДИНИ — — — — —	221
16. ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ ЗА 1977. ГОДИНУ — — — — —	229

TABLE DES MATÈRES

1. Dr Milivoje Urošević — AMENDES À L'ÉPOQUE DU PRINCE MILOŠ DANS LA RÉGION DE RUDNIK — ČAČAK — — — — —	5
2. Novak Živković — PRILIČKI KISELJAK — DÉCOUVERTE DE CETTE SOURCE MINÉRALE ET SON AMÉNAGEMENT PROVISOIRE — — —	17
3. Sreta Pecinjački — DISPOSITION DE LA MILICE SERBE AU SEIN DU ROYAUME D'AUTRICHE EN 1725 — — — — —	37
4. Radomir Stanić — DÉCOUVERTES DE NOS CONSERVATEURS — —	61
5. Dr Milivoje Urošević — CONFLITS ENTRE VASO PELAGIĆ ET LE HAUT CLERGÉ — — — — —	77
6. Radovan Marinković — LA POPULATION DE GORAČIĆI — — —	91
7. Slobodan Đorđević — SUR LES ORIGINES DE LA STRUCTURE URBA- NISTE DE ČAČAK — — — — —	105
8. Dragoljub D. Jovašević — PLANTES MÉDICINALES DANS LES COU- TUMES ET LE FOLKLORE DE LA RÉGION DE ČAČAK — — —	115
9. Slobodanka Timotijević — FÊTES DE L'ACCOUCHÉE — UNE COUTUME POPULAIRE DE LA RÉGION DE ČAČAK — — — — —	127
10. Dr Dušan Nedeljković — DRAGIŠA MIŠOVIĆ, TOUJOURS LE PLUS CHER DES CAMARADES — — — — —	137
11. Jaroslav Dašić — LE BUDGET DU COMITÉ DE LIBÉRATION NATIO- NALE DE ČAČAK EN 1941. — — — — —	155
12. Radovan Marinković, Tomislav Protić — LES CRIMES DES OCCUPANTS DANS LA RÉGION DE DRAGAČEVO AU COURS DE L'ÉTÉ 1943 —	163
13. Radivoje Bojović — ECHANGES DE PUBLICATIONS EN 1977. — —	221
14. RAPPORT SUR L'ACTIVITÉ DU MUSÉE NATIONAL DE ČAČAK EN 1977. — — — — —	229

САРАДНИЦИ У ОВОМ БРОЈУ

1. ДР МИЛИВОЈЕ УРОШЕВИЋ, декан Педагошко-техничког факултета у Чачку
2. НОВАК ЖИВКОВИЋ, директор музеја у пензији из Београда
3. СРЕТА ПЕЦИЊАЧКИ, историчар из Сремских Карловаца
4. РАДОМИР СТАНИЋ, историчар уметности из Краљева
5. РАДОВАН МАРИНКОВИЋ, новинар из Чачка
6. ДРАГОЉУБ Д. ЈОВАШЕВИЋ, диригент и музиколог из Чачка
7. СЛОВОДАНКА ТИМОТИЈЕВИЋ, професор књижевности из Чачка
8. ДР ДУШАН НЕДЕЉКОВИЋ, академик, професор универзитета из Београда
9. МР ЈАРОСЛАВ ДАШИЋ, економиста из Чачка
10. ТОМИСЛАВ ПРОТИЋ, наставник из Гуче
11. МАРИЈА УРОШЕВИЋ, етнолог, кустос Железничког музеја у Београду
12. СЛОВОДАН ЂОРЂЕВИЋ, архитекта из Краљева
13. РАДИВОЈЕ БОЈОВИЋ, студент из Чачка

ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЗАЧКУ, КЊ. VIII, 1977.

Тираж: 800 примерака

Рукопис предат у штампу априла 1978.

Опсег 15 1/4 табака и 2 1/4 табака прилога

Штампање завршено октобра 1978. године